

CORNELIU GAIU

RADU ZĂGREANU

INSCRIPTII
ȘI PIESE SCULPTURALE
DIN CASTRUL ROMAN
DE LA ILIȘUA

BIBLIOTECA MUZEULUI BISTRIȚA
Seria HISTORICA

①⑨

Coordonator: **Corneliu GAIU**

Complexul Muzeal Bistrița-Năsăud
Str. General Grigore Bălan nr. 19
Bistrița, România
Tel.: 0263-211063, fax: 0263-230046
e-mail: complexmuzealbn@yahoo.com

Corneliu GAIU

Radu ZĂGREANU

Inscripții și piese sculpturale din castrul roman de la Ilișua

ISBN 978-606-561-045-3

© Editura Accent, 2011

www.edituraaccent.ro

e-mail: office@accentpublisher.ro

Cuprins

I. Castrul roman de la Ilișua	7
Istoricul cercetărilor	8
Castrul auxiliar	11
Atelierele ceramice.....	15
Termele	16
Necropola.....	17
II. Atelierul de pietrărie de la Ilișua	20
Cariere de piatră zona Ilișua	20
Lapicizii	22
I. Inscriptii	24
I.1. Inscriptii onorifice	24
I.2. Inscriptii votive.....	26
I.3. Inscriptiile funerare	31
I.3.a. Baze de monumente funerare.....	31
I.3.b. Stele funerare	33
I.3.c. Scena banchetului funerar.....	36
I.3.d. Reprezentarea defunctului în ipostază de călăreț	38
I.4. Fragmente de monumente nedeterminate cu inscripție	39
II. Elemente de construcție	39
II.1. Elemente arhitectonice (baze de coloane, fusuri de coloane, capiteluri)	39
II.2. Elemente de la construcții funerare (pilaștri, aedicolae, lei adosați, postamente, arcade).....	40
III. Monumente funerare	50
III.1. Medalioane funerare	50
III.2. Cornișe cu lei, lei funerari	52
IV. Reliefuri	55
IV.1. Reliefuri votive.....	55
IV.2. Reliefuri funerare.....	57
V. Atelierul sculptural roman de la Ilișua	59
III. Catalogul monumentelor sculpturale de la Ilișua	67
Bibliografie	111
Planșe	119

I.

Castrul roman de la Ilișua

Localitatea Ilișua este situată în bazinul inferior al Someșului Mare, la 20 km în amonte de confluența sa cu Someșul Mic, pe cursul râului Ilișua, unul dintre afluenții importanți pe care Someșul Mare îi adună de pe culmile Brezei și care se constituie într-una din căile cele mai lesnicioase de legătură dinspre Transilvania cu Țara Lăpușului. Contactele și interferențele dintre zonele Ciceului și Lăpușului, sesizabile încă din preistorie se mențin până în contemporaneitate, iar importanța pe care această arteră de circulație o deținea în antichitate este punctată de seria de descoperiri arheologice cum ar fi depozitele de bronzuri de la Uriu, Agrieș, Perișor sau tipurile ceramice cu vădite influențe Suciu din așezările din perioada bronzului târziu de la Ciceu-Corabia, Căianu Mic și Ilișua.

Aflată la interferența dealurilor Ciceului cu zona depresionară ce însoțește Valea Someșului Mare, într-un punct care asigura o bună vizibilitate și un excelent control asupra celor două axe de comunicare, romanii au amplasat pe terasa înaltă de pe malul stâng al văii Ilișua un castru căruia îi revenea un rol strategic în cadrul sistemului de apărare de pe limesul nordic al provinciei Dacia, apoi Dacia Porolissensis. Castrul este situat în extremitatea sud-estică a platoului „Vicinal” sau „Bălăban”, cum este denumit de localnici, din stânga văii Ilișua (Harta 2), locuit încă din perioada bronzului târziu, apoi în prima epocă a fierului și în Laténul mijlociu, așezări explorate concomitent cu derulare cercetărilor arheologice de epocă romană.

Castrul de la Ilișua constituia principală bază defensivă romană în această parte nordică a Daciei, în vecinătatea munților Țibleșului, susținută de o puternică rețea de burguri și turnuri de pază spre „barbaricum”¹, înșirate pe culmile Ciceului și Brezei². În jurul castrului s-a dezvoltat o întinsă așezare civilă, cu numeroase edificii publice, temple, terme, ateliere, locuințe, instalații și amenajări edilitare, dispuse majoritar pe malul stâng al râului. Cimitirul, situat pe malul drept al râului, de-a lungul drumului roman, a fost semnalat de numeroasele inscripții, morminte și construcții funerare. Pe aceeași latură a râului se află și alte construcții romane a căror funcționalitate rămâne de precizat.

1 Ferenczi 1972, p. 37-46.

2 Ferenczi 1973; Isac 2003, Pl. I/3.

Ruinele romane de la Ilișua au atras de timpuriu atenția, locul figurând sub denumirile de „*Vardombja*” sau „*Orășel*”³, piatra sa fiind folosită ca material de construcție, iar o serie de inscripții și monumente au ajuns să decoreze aleile și fațadele conacelor nobiliare din vecinătate, fiind treptat semnalate în publicațiile vremii⁴. Un lot de zece inscripții au fost publicate către Jozsef Torma în 1831⁵, reluate și completate cu noi monumente, peste două decenii, în urma excursiei arheologice realizate la Ilișua și la conacele din împrejurimi de către J.F. Neigebaur, în lucrarea sa *Dakien aus den Ueberresten des klassischen Alterthums mit besonderer Rücksicht auf Siebenbürgen*, din anul 1851. Sunt menționate ruinele și descoperirile romane, între care mai multe inscripții și monumente sculpturale⁶ identificate la reședințele nobiliare ale familiilor Horvath din Ilișua, Franz Bethlen din Beclean și Jozsef Torma din Cristești Ciceului. Dacă inscripțiile vor fi reluate în corpusurile ulterioare, celelalte piese de piatră nu vor mai fi amintite⁷, fiind probabil înstrăinate sau distruse.

În anul 1857 castrul de la Ilișua a primit vizita lui Th. Mommsen care, ulterior, prin colaborarea strânsă cu Karoly Torma, pe care-l socotea cel mai de seamă epigrafist al Daciei, a inclus inscripțiile de la Ilișua în CIL. Probabil stimulată de cel mai sus menționat, Torma începe săpături arheologice de amploare la Ilișua, între 1858 și 1863, fixând poziția castrului și a celorlalte obiective romane. Rezultatele investigațiilor întreprinse în hotarul satului Ilișua au fost exemplar publicate la scurtă vreme după încheierea lucrărilor⁸, devenind un reper pentru cercetarea din provincia Dacia. Săpăturile din castru au urmărit zidul de incintă, fiind stabilite dimensiunile fortificației și dezvelite *porta principalis dextra* și *praetorium*-ul. În vicus au fost dezvelite două construcții termale și identificate, în jurul castrului, alte construcții și vestigii romane, înregistrate topografic cu multă acribie (Fig. 1). La aproximativ 250 m est de castru Torma a identificat două amplasamente, atribuite unui *sacrarium*, care păstrau câte un singur perete de zidărie, de unde a

3 J. Kadar, *Szolnok-Dobokavarmegye Monografiaja*, IV, Dej 1901, p. 125-126.

4 Una dintre inscripțiile de la Ilișua, CIL III 7626, a fost copiată la 1776 de către Elek Makrai.

5 Jozsef Torma, în *Nemzeti Társalkodó*, 1831, 124.

6 Neigebaur 1851, p. 234-240.

7 Sunt menționate: un relief cu reprezentarea lui Attis, în fața căruia era un elefant sau alt animal; un perete de aediculă cu două registre, jos reprezentat un personaj feminin care ține în mână stângă un ulcior iar cu dreapta ridică o cupă, sus un bărbat călare; o stelă funerară care are pe latura din față reprezentat un cap cu două aripi, iar pe părțile laterale, în nișe, grifoni; un al patrulea relief înfățișă un personaj feminin; iar pe malul drept al văii, în hotarul localității Uriu a fost găsit un sarcofag. *Ibidem*, nr. 16-19, 23.

8 Torma 1864-1865.

cules mai multe monumente⁹. În punctul M a găsit trei altare căzute unul peste altul, unul dedicat lui Apollo, unul lui Jupiter și cel de al treilea lui Liber Pater și Libera. În apropiere, în punctul N, a dezvelit un alt zid, lângă care erau așezate alte două altare dedicate lui Mars și Epona, dispuse lângă o placă din tuf vulcanic cu laturile de 2,2 x 1,6 m.

Pe malul opus al râului au fost semnalate monumente și construcții funerare, dispuse de-a lungul drumului roman, iar pe terasa mediană ruinele unei construcții rectangulare, interpretate ca o *specula*. Inscripțiile găsite în săpătură sau adunate anterior de către Kendeffy Arpad la Ilișua, Josef Torma la Cristeștii Ciceului și Bethlen Ferencz la Beclean au fost descrise¹⁰ cu precizarea locului de descoperire, la fel și pentru celelalte categorii de inventar. Materialul arheologic adunat, ceramică, piese de port și echipament militar, monede, statuete, arme, unelte, materiale de construcție, etc. a fost donat în cea mai mare parte Muzeului Ardelean¹¹, în schimb majoritatea inscripțiilor și monumentelor sculpturale s-au risipit¹². Datele și materialele furnizate de Torma vor continua să rețină atenția specialiștilor, fără a se adăuga alte descoperiri sau cercetări până după cel de-al doilea război mondial. În urmă, antichități romane au apărut accidental fie în urma lucrărilor agricole, fie prin exploatarea pietrei din castru pentru nevoi edilitare¹³, care adăugă informații suplimentare referitoare la castru și monumentele sale. Un prim studiu despre aceste descoperiri aparține lui Dumitru Protase, care publică în anul 1957 două inscripții inedite descoperite recent în zona castrului¹⁴. Ulterior, autorul revine, în anul 1961, cu un amplu articol ce aduce în discuție

9 Torma 1864-1865, p. 13, 36-38.

10 Inscripțiile vor fi reluate de către J. M. Ackner și Fr. Müller, *Die römischen Inschriften in Dacia*, Wien 1865, p. 163 sqq, nr. 776-789 și 942-976.

11 I. Hica, *Din colecția muzeului de istorie al Transilvaniei – donația Torma Karoly*; în *ActaMN* 17, 1980, p. 653-665; idem, *ActaMN* 19, 1982, p. 593-605.

12 La începutul secolului XX în J. Kadar, *Szolnok-Dobokavarmegye Monografiaja*, IV, Dej 1901, p. 120 se vorbește de “un adevărat lapidariu, cu numeroase vestigii din piatră inscripționată și figurative descoperite în acest loc” în curtea familiei Hye, moștenitoarea proprietăților Kendeffy și Horvath. În preajma celui de-al doilea război mondial în grădina și pe aleea reședinței familiei Hye de la Ilișua, actualul Preventoriu TBC, se mai găseau trei dintre inscripțiile din CIL III: 798, 803, 811 (primele două preluate în anul 1951 de către muzeul din Bistrița) și câteva monumente funerare și plinte cu lei. Daicoviciu 1940, p. 321. În colecția de fotografii a Direcției Județene Bistrița-Năsăud a Arhivelor Naționale am descoperit un lot de clișee pe sticlă, realizate de către Iulian Marțian, care redau monumente aflate în locația mai sus menționată.

13 Protase 1957; Protase 1961. În anii '70 ai secolului trecut mai multe monumente romane au fost salvate prin grija prof. Al. Retegan, din Căianu Mic, activitatea sa stimulând reluarea cercetărilor de la Ilișua.

14 Protase 1957, p. 320-323.

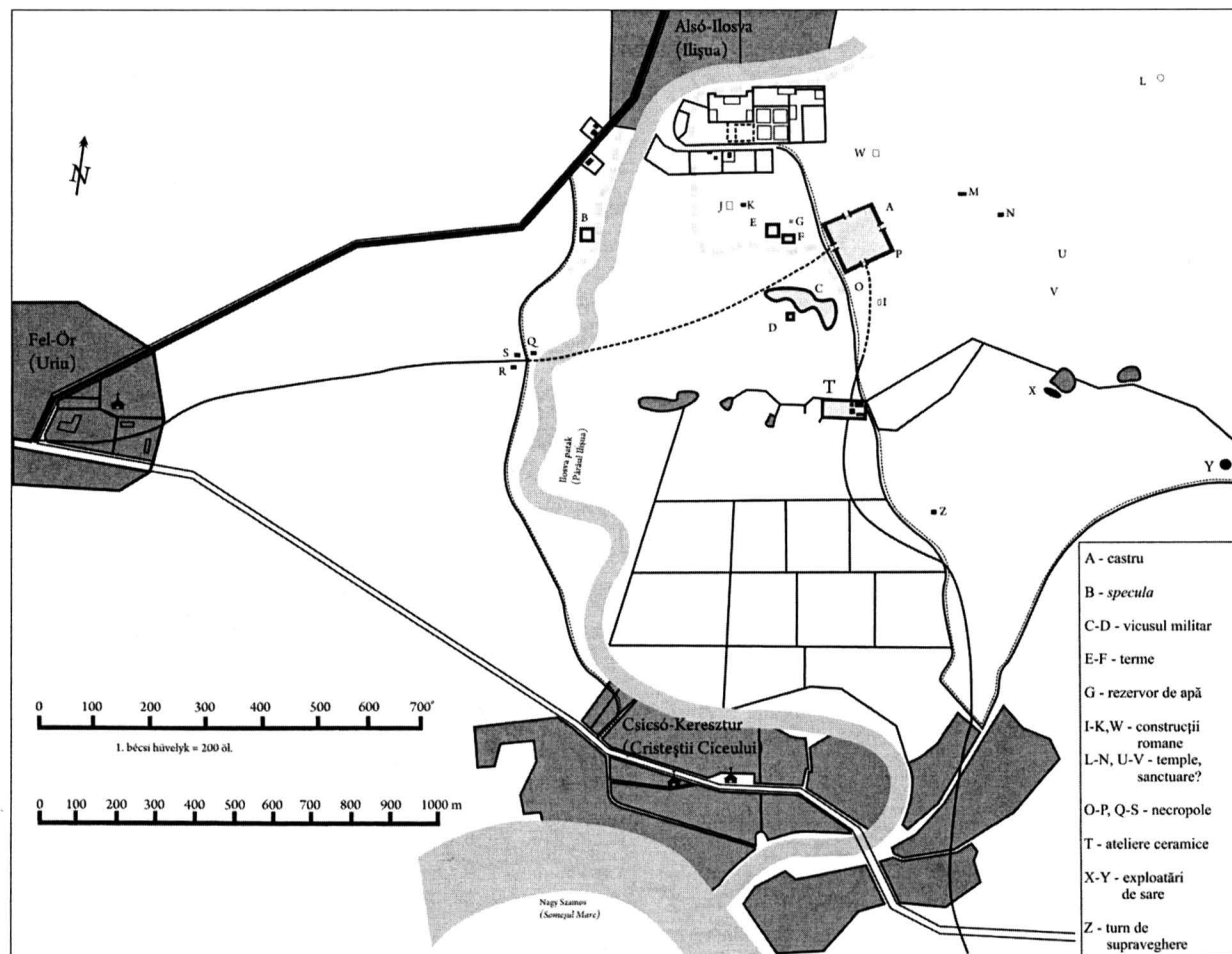

Fig. 1. Harta vestigiilor romane de la Ilișua după Torma 1866.

noi monumente sculpturale descoperite în zona castrului și a necropolei, fiind pentru prima dată când sunt luate în considerare piese sculpturale ce nu prezintă inscripție¹⁵. Alte contribuții semnaleză noi descoperiri sau reinterpretează piese publicate anterior, încadrându-le în tipologii¹⁶.

În anul 1978 începe o a doua etapă de cercetare arheologică la Ilișua, prin lucrarea dintre Universitatea „Babeș-Bolyai” din Cluj-Napoca și Muzeului Județean Bistrița. Pornindu-se de la rezultatele și consemnările oferite de Karoly Torma săpăturile s-au desfășurat aproape fără întrerupere, mai întâi în castru, extinse ulterior și în vicus. În primii ani săpăturile s-au concentrat asupra identificării elementelor sistemului de fortificare și stabilirea stratigrafiei generale a sitului. S-a constatat că perimetrul în care a fost fixată fortificația romană a fost locuit atât în epoca bronzului cât și în hallstattul timpuriu, nefiind identificate și vestigii dacice preromane. Încă din primele campanii de săpături s-a degajat constatarea că aceasta a cunoscut trei etape constructive, clar departajate.

Castrul auxiliar

Primul castru, ridicat odată cu constituirea provinciei, a avut dimensiuni mai reduse având sistemul de fortificare constituit dintr-un val de pământ cu palisadă și două șanțuri pe fiecare latură. Latura vestică, situată înspre marginea vestică a terasei, a fost singura care își menține traseul fără modificări majore în toate fazele castrului, celelalte fiind amplificate în fazele ulterioare prin nivelarea agerului și astuparea șanțurilor inițiale. Dacă celelalte elemente de apărare ale acestui prim castru de pământ – porți, turnuri – nu au putut fi identificate datorită nivelărilor și suprapunerilor de clădiri, în interior au putut fi urmărite amprente de fundații din lemn (principia, barăci, stabula) și nivelul de locuire corespunzător, sub forma unui strat de lut maroniu relativ sărac în inventar arheologic. Dimensiunile primului castru aveau aproximativ 140 x 130 m. S-a discutat intens¹⁷ despre trupa care a staționat în această primă fază, între anii 106/107 și 118/119. Pe baza unor tegule cu ștampile ale cohortei II Britannica și ale legiunii XIII Gemina, ambele tipuri descoperite exclusiv în încăperi ale termelor, au fost emise supoziții privind staționarea uneia sau alteia din aceste trupe la Ilișua. Cercetările **din castru** nu au adus nici un fel de material epigrafic care să probeze staționarea respectivelor trupe la Ilișua, așa încât problema unității care l-a ridicat rămâne în continuare deschisă.

15 Protase 1961, p. 138-140.

16 Pop 1971, p. 178, nr. 3; Dănilă 1973, p. 605-609; Pop *et alii* 1972, p. 516; Bianchi 1974, p. 168; L. Țeposu-Marinescu 1982, p. 129, nr. 110, p. 151, nr. 213; p. 171, nr. 44; p. 196, nr. 34; p. 207, nr. 38.

17 Isac 1987; Isac-Marcu 1999.

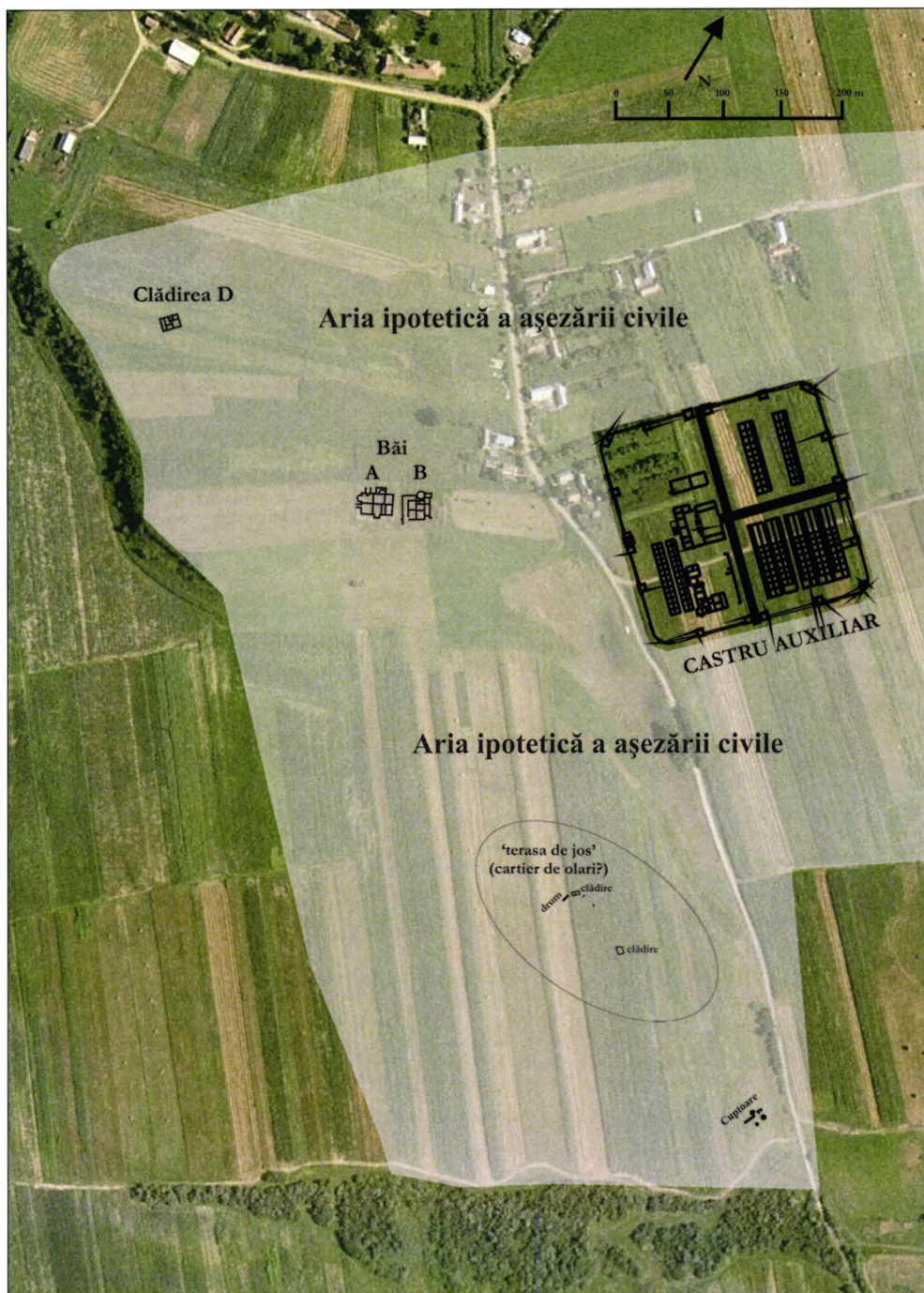

Fig. 2. Castrul și vicusul roman de la Arcobadara / Ilișua, după Găzdac, Gaiu 2011.

La începutul domniei lui Hadrian suprafața castrului a fost extinsă odată cu aducerea unei noi trupe, *ala I Tungrorum Frontoniana*, suprafața castrului sporind de la 1,8 ha la 3,3 ha (Fig. 3). Păstrând amplasamentul principiei și *latus decumana* se ajunge ca *praetentura* să aibă o lungime mai mare decât *latera praetorii* și *retentura* luate împreună. Noua trupă ridică mai întâi un castru din pământ și lemn, cu valul având o lățime la bază de 7–8 m, întărit de o palisadă sesizată prin gropile de stâlpi conturate atât în SII – pe latura vestică¹⁸, precum și în S III și SXLV trasate peste curtea sudică¹⁹. Incinta era precedată de două șanțuri, suplimentată la transpunerea în piatră de un al treilea șanț. Zidul de curtină în faza a treia era înfipt în partea externă a valului, fundațiile sale fiind săpate în stratul geologic.

După ce traseul incintei a fost precizat, s-a trecut la dezvelirea porților, turnurilor de colț și de curtină, corectându-se în acest fel planul întocmit de Torma, zidul exterior al porților nedepășind linia curtinei decât cu grosimea zidurilor. Bastioanele porților și turnurile de curtină sunt de formă rectangulară. Trei dintre porți *praetoria*, *dextra* și *sinistra* cu deschideri mai largi de cca. 8 m au fost divizate piteni de zidărie median care împărțea deschiderea porții în două culoare. Porta decumana, cu o deschidere de doar 4,70 m a spațiului porții, avea un singur culoar. *Porta praetoria* a suferit o blocare a culoarelor porții printr-un zid transversal, lipsit de fundație, prins cu lut. O situație similară a fost descrisă și la *porta principalis dextra*, cercetată de către K. Torma²⁰, dar care nu s-a confirmat la redezvelirea porții, probabil că acesta a fost distrus prin exploatarea pietrei în secolul trecut. Turnurile de curtină dispuse aproximativ la jumătatea distanței dintre bastioanele porților și cele de colț au fundațiile înfipte în agger-ul castrului, cu frontul exterior ieșit în afară printr-o îngroșarea zidului cu 0,20–0,40 m. În mai multe sectoare incinta și bastioanele au fost reparate și consolidate inclusiv prin utilizarea unor monumente și fragmente arhitecturale (Fig. 5).

În *lataera praetorii* au fost cercetate trei construcții de zid. *Principia* ocupă o suprafață de 34 x 32,80 m, aliniată la *via principalis* la egală distanță laturile de sud și nord ale castrului. *Principia* castrului traianic a fost un edificiu din lemn cu un plan descifrat doar parțial, urmată de ridicarea în timpul lui Hadrian a construcției de zid. Aceasta era formată din curtea din față, (*atrium*), *basilica*, separate prin patru pilaștri masivi și *oecus*. De o parte și alta a curții erau dispuse încăperile *armamentaria*. În curte a fost dezvelit un postament din blocuri de piatră lângă care era postată o inscripție pe care *ala Tungrorum Frontoniana* o dedică împăratului Hadrian în anul 131²¹, care oferă un reper de datare pentru transpunerea în piatră

18 Protase, Gaiu, Marinescu 1997, pl. XII.

19 *Ibidem*, p. 9: Gaiu 2006, 210, fig. 3.

20 Torma 1864-1865, 14, pl. VII/I.

21 Protase 1985.

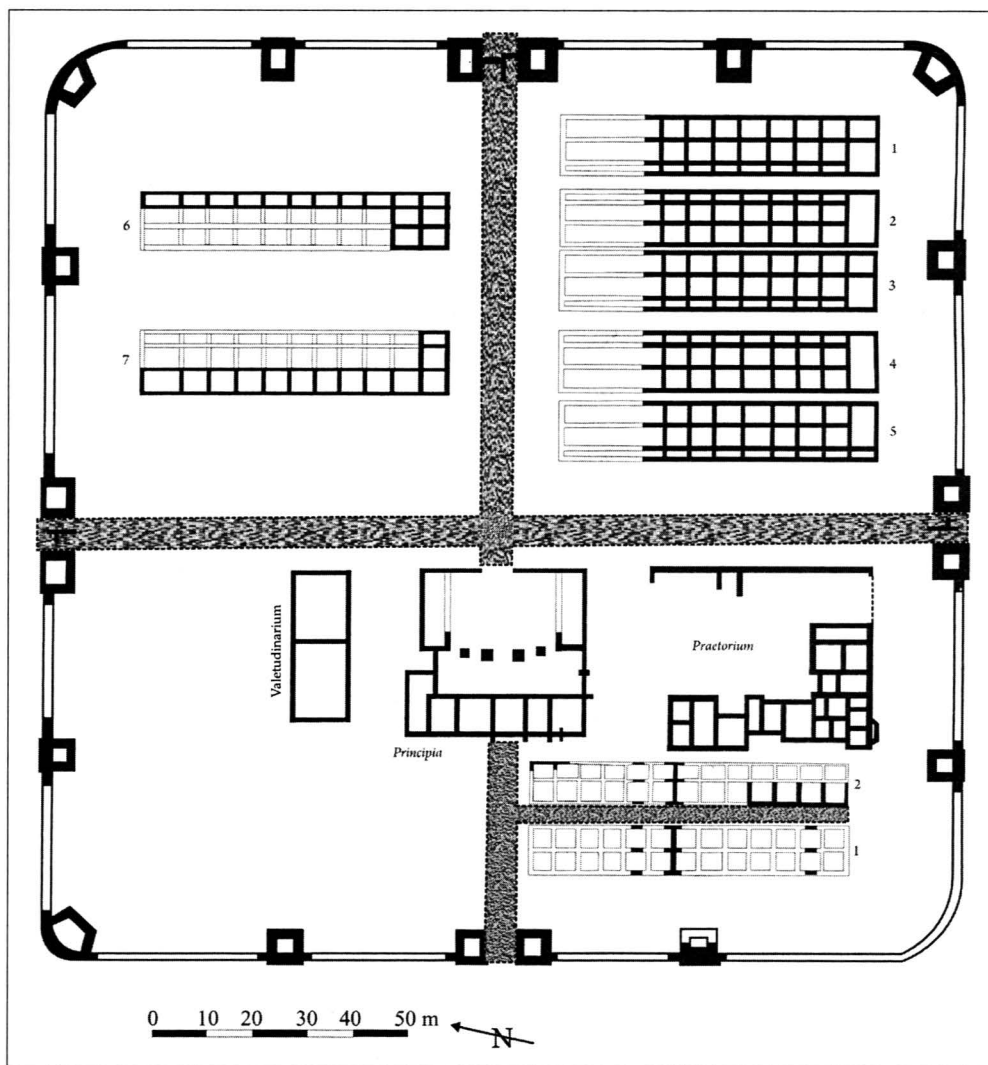

Fig. 3. Planul castrului auxiliar de la Ilișua.

a clădirii comandamentului. În stratul de dărâmături din *basilica* au fost de asemenea găsite o serie de fragmente de inscripții și monumente sculpturale²².

În dreapta principiei Torma a dezvelit clădirea praetoriului, căreia săpăturile din anii 1988–1989 i-au adus corecții majore, fiind surprinse și urmele sistemului de săpătură din secolul XIX, care a urmărit doar dezvelirea zidurilor. Și aici, construcția de piatră a fost precedată de o clădire din lemn al cărei plan nu a fost pe deplin lămurit.

Praetorium-ul în faza de zid avea un plan rectangular, organizat în jurul unei curți interioare, cu o suprafață de 42 x 36,50 m²³, încăperile de pe laturile dinspre *raetentura* și dinspre *via sagularis* însumând un număr de 20 de încăperi, cu o instalații de încălzire amplasate în colțurile laturii dinspre *raetentura*. Câteva fragmente sculpturale indică și aici unele refaceri și reparații pentru care s-a apeleat și la materialul litic din cimitirul învecinat castrului (Fig. 5/2).

Cea de-a treia construcție de zid este situată în *latus praetorii sinistrum*, cu dimensiunile de 31,70 x 11,70 m, aliniată la zidurile principiei. Clădirea a fost asimilată unui *valetudinarium*²⁴ pe baza monumentalității clădirii, susținute de coloane ale căror baze se înșiră de-a lungul pereților interiori. Construcții similare au fost semnalate și în alte castre din provincie: *Porolissum*, Cășei²⁵, fără a le putea clarifica funcționalitatea. Aupra destinației de magazie, se opune, în cazul de față, caracterul spectacular al interiorului, cu aliniamente de coloane dispuse paralel cu pereții longitudinali ai edificiului. În stânga sa, o secțiune dispusă paralel cu *via principalis* a intersectat o clădire din lemn în al cărei strat de arsură se aflau boabe de grâu carbonizate, care a condus la presupunerea că aici era plasat un *horeum*.

Barăcile, amplasate în *praetentura* și *retentura* castrului, au fost dezvelite în proporții diferite. De regulă se disting trei faze constructive și pentru barăci, orientarea lor rămâne constantă – *per strigas* – cu trasee paralele sau chiar suprapuse. În toate fazele barăcile au fost construite exclusiv din lemn, fără fundații sau amenajări din piatră, încât aici nu apar monumente și inscripții.

Atelierele ceramice

Urmând, așa cum deja aminteam, harta topografică întocmită de către Karoly Torma, la mijlocul secolului al XIX-lea, săpăturile arheologice s-au extins treptat și în afara castrului, în perimetrul vicusului militar. Un prim sector cercetat l-a constituit zona aflată la cca. 350 m sud de castru, punctul T din planul Torma²⁶ și

22 Protase, Gaiu, Marinescu 1997, p. 51.

23 *Ibidem*, p. 51-52.

24 Funcția de spital a respectivei clădiri a fost pusă sub semnul întrebării de către Felix Marcu care o asimilează cu un *horeum* sau magazie. Marcu 2006, p. 82.

25 Isac 2003, p. 162-167.

26 Torma 1864-1865, p. 13, pl. II.

unde acesta presupunea pe baza materialului ceramic abundent că ar fi amplasate atelierele ceramice. Materialul ceramic recoltat cuprinde în afara numeroaselor vase romane provinciale un fragment de tipar pentru turnarea terra sigilata și vase cu ștampile care au permis identificarea unor ceramiști care au activat aici, *Valerius Lucius Rufus* și *Claudius Domitius Evarestus*²⁷. Terenul respective apare sub forma unei movile cu dimensiunile de 40 x 70 m, intesectată de drumul comunal Ilișua – Ciceu-Cristur. Au fost descoperite alte trei cuptoare ceramice de formă circulară, cu grătarul susținut de un pilon central, aveau pereții și prefurniumul construite din bolovani de carieră și lespezi de piatră. În atelierul ceramic au fost găsite un dupondius și trei ași, de la Hadrian, precum și două fibule cu corpul puternic profilat, care restâng datarea la cel de-al doilea sfert al sec. II²⁸.

Pe terasa înaltă de la vest de castru au fost dezvoltate cercetări în punctele E, F, J, K și W din topografia întocmită de Torma.

Termele

În punctele E și F acesta a dezvelit două clădiri denumite „Terma mare” și „Terma mică”. Redeschiderea celor două construcții, prezentate detaliat de către Torma, a avut în vedere verificarea și stabilirea fazelor constructive dar și posibilitatea conservării cu scop turistic a respectivele vestigii. La prima dintre băi planul prezentat de Torma s-a dovedit în mare măsură exact. Clădirea, de plan rectangular, are dimensiunile de 27 x 20,5 m (Fig. 4). Accesul din frontul sudic se realizează printr-un mic hol cu dimensiunile de 5,10 x 2 m, lângă pereții săi exteriori Torma menționând o pereche de coloane dorice, între timp dispărute. De aici se trecea în *apoditerium* care avea dimensiunile de 5,70 x 7,80 m, acoperit cu un padiment din cărămizi de 40 x 40 x 5 cm, așezate pe un pat de pietriș. De aici se trecea în *destrictarium*, încăperea B, divizată de un perete median în două spații cu dimensiuni de 7,70 x 2,20, respectiv 7,70 x 4,20 m, aici podeaua fiind amenajată în cocciopesto. Încăperile din dreapta C și D au fost singurele care dispuneau de sisteme de încălzire, cu câte un praefurnium dispus pe laturile de vest, respectiv de nord. *Tepidarium* are dimensiunile de 7,80 x 8,10 m, padimentul susținut de pilele suspensurii fiind distrus în mare măsură, doar câteva șiruri fiind conservate în situ, dar cu acribie desenate de către Torma²⁹, pilele fiind formate din nouă rânduri de cărămizi. Încăperea D, *caldarium*, cu o absidă pe latura de V dispunea de sistem propriu de încălzire, suprafața având podeaua susținută de pile de cărămidă și cu un praefurnium amplasat pe latura de N, în construcția căruia

27 Christescu 1929, p. 68-69; CIL, III, 8077-5, 8077-2b; C. Pop, *Ateliere particulare de ceramică în Dacia romană*, în Rev. Bist., 8, 1994, p. 41-47.

28 Gaiu 2002.

29 Torma 1864-1865, p. 23, pl. VII/III.

au fost utilizate monumente și piese arhitecturale. Camera E, cu dimensiunile de 6,90 x 7,50 m, formează *frigidarium* care se continua cu bazinul cu apă rece, inițial de formă rectangulară, ulterior luând forma semicirculară. Din bazin pe sub podeaua încăperii trecea un canal de evacuare a apei, canal în care s-au găsit numeroase piese de podoabă și mai multe monede. Încăperea F a cunoscut, două refaceri ale podele, inițial aceasta a avut o podea din cocchiopesto pusă pe un strat de bolovani de râu, acoperit ulterior de un strat de lut gros de 0,40 m pe care s-a așezat podeaua din cărămidă, pe un strat de pietriș. Baia a suferit o restaurare în timpul lui Severus Alexander, menționată în inscripția descoperită de Torma în *praeefurniumul caldarium*-ului³⁰.

Cea de-a doua construcție termală din care Torma a dezvelit un număr de șapte încăperi diferă în mod substanțial de construcția dezvelită de noi la est de prima baie. Din această construcție au fost dezvelite un număr de 12 compartimentări, cu două faze constructive. Pe latura de nord este amplasat un bazin circular. În stânga acestuia sunt două încăperi care au avut instalație de încălzire, în cea estică, cu laturile de 8 x 8 m, în pilele suspensurii fiind găsite cărămizi cu ștampila LEG XIII GEM. De la aceeași unitate au fost descoperite tegule și în încăperea d, de 6 x 4,40 m³¹. Cum planul complet al clădirii și relația acesteia cu „terma mică” descrisă de Torma nu sunt pe deplin clarificate, descifrarea acesteia urmează după definitivarea cercetării.

La nord de terme a fost dezvelită o clădire o clădire de piatră, notată clădirea C, cu planul în L, formată dintr-o încăpere de 5 x 6 m și o a doua de 3 x 2,4 care se deschide spre un cuptor rectangular. Podeaua din cocchiopesto se găsea imediat sub stratul de humus, fapt pentru care inventarul a fost extrem de sărăcăcios iar stabilirea destinației clădirii dificil de precizat – probabil un atelier.

La 120 m vest, spre marginea platoului, a fost cercetată în anul 2001–2002 o altă construcție de piatră de plan dreptunghiular cu laturile de 11,75 x 16,40 m. Fundațiile clădirii sunt înfipte într-un strat roman marcat de arsură și lut de nivelare. Din cele șase încăperi ale clădirii doar într-una au fost identificate urme ale instalației de încălzire. În umplutura clădirii s-au aflat fragmente de sticlărie, piese de metal, fibule, monede care încep cu emisiuni de la Vespasian la Caracalla³².

Necropola

Necropola situată, după informațiile păstrate de la K. Torma³³, pe malul drept al râului Ilișua, necercetată încă, este cunoscută doar pe baza numeroaselor des-

30 CIL III, 789.

31 Găzdac, Gaiu, Marchiș 2011, p. 5-6, fig. 8.

32 *Ibidem*, p. 183-186.

33 Torma 1866, p. 15.

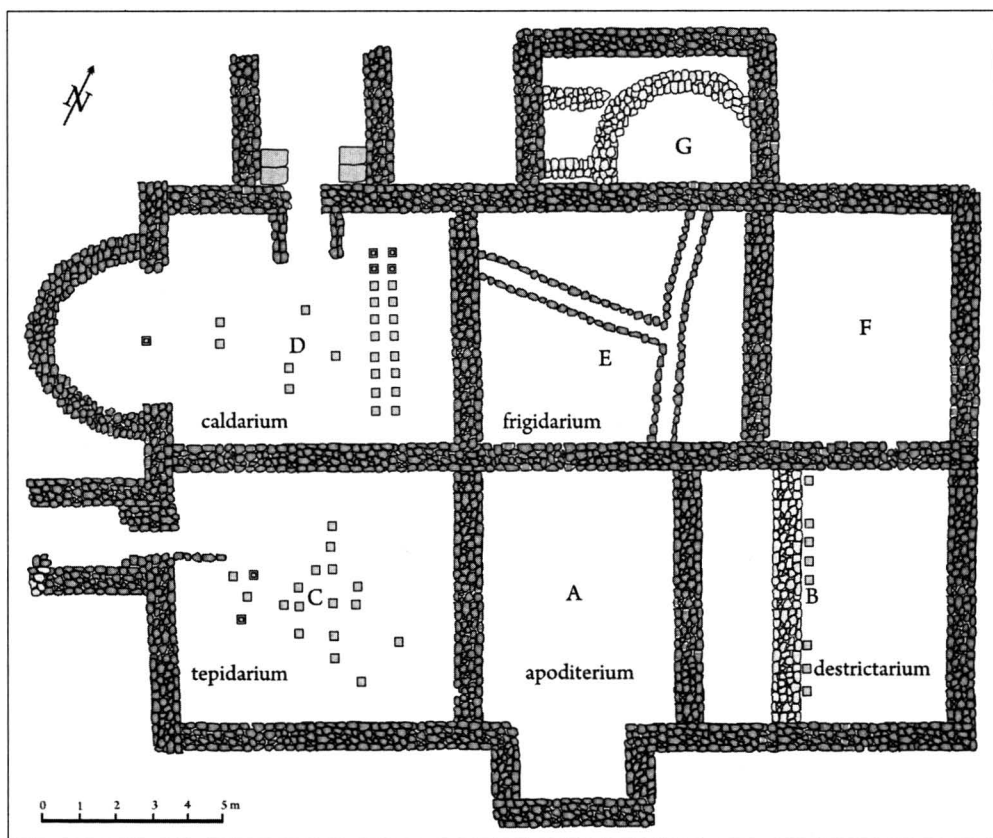

Fig. 4. Planul thermei A de la Ilișua.

coperiri de monumente epigrafice, adunate în secolul al XIX-lea, dar completate cu o serie de descoperiri recente³⁴. Torma menționează în această zonă, urmele unor construcții funerare cu blocuri masive de piatră, un leu funerar frumos sculptat, alături de urne de incinerare și inventar funerar³⁵. Numărul semnificativ de monumente sculpturale ce provin din acest areal atestă existența unei necropole importante în zonă, variate ca și tip de monumente sculpturale, propunând existența unor frumoase incinte funerare care probabil mărgineau drumul de acces spre castrul din apropiere. Trebuie subliniat faptul că o serie de monumente având caracter funerar au fost găsite și în zona vicus-ului, la circa 300 m sud de castru, unde e posibil să avem o altă necropolă. Aceste monumente în mare parte au fost refolosite ca material de construcție la refacerea zidurilor castrului sau a altor clădiri din interior într-o anumită perioadă, exemplele fiind extrem de numeroase în acest sens, unele găsite în cursul săpăturilor din ultima perioadă³⁶.

Odată cu publicarea monografiei castrului în anul 1997 de către D. Protase, C. Gaiu, G. Marinescu câteva noi inscripții și monumente funerare ce provin de la Ilișua vor fi analizate într-o serie de studii care aduc informații noi, propunând noi tipuri de monumente votive și funerare³⁷. Reinterpretarea de către M. Bărbulescu și S. Nemeti a unei inscripții votive descoperită mai recent, a adus și o informație de mare valoare științifică, pentru cunoașterea numele antic al localității, *Arcobadara*³⁸, toponim atestat și de Ptolemeu. Referitor la viața religioasă și societatea romană din zona Arcobadarei un studiu detaliat a efectuat S. Nemeti³⁹. Acesta analizează și structurează informațiile cunoscute despre acest subiect luând în considerare și monumentele sculpturale având câmp epigrafic.

34 Gaiu, Zăgreanu 2006, p. 165-176.

35 Torma 1866, p. 15.

36 Gaiu, Zăgreanu 2006, p. 165. nota 7 și 8 cu bibliografia aferentă.

37 Gaiu 2003, p. 15-17; Ardevan, Wollmann 2006, p. 259-267; Gaiu, Zăgreanu 2006, p. 165-176; Ardevan, Wollmann 2007, p. 241-253; Nemeti, Bărbulescu 2006-2007, p. 106-117; Piso 2008, p. 163-166; Nemeti 2008, p. 179-185.

38 Nemeti, Bărbulescu 2007, p. 107-118.

39 Nemeti 2010, p. 395-435.

II.

Atelierul de piatrărie de la Ilișua

Studiul de față își propune să adune într-un complet catalog întreg materialul sculptural în piatră cunoscut ce provine de la Ilișua, să analizeze și să interpreteze aceste monumente din punct de vedere artistic și stilistic, să creioneze pe cât posibil caracteristicile atelierului de sculptură ce a funcționat în zona castrului și a așezării, să propună tipologii și interpretări, sperăm elocvente, în cea ce privește arta sculpturală romană la Ilișua și de ce nu, să constituie un model în ceea ce privește tratarea conceptului de „atelier de sculptură” în provincia Dacia Porolissensis.

Cariere de piatră zona Ilișua

Principala sursă petrografică pentru castrele romane de la Gherla, Cășeu și Ilișua, a fost tuful vulcanic. În literatura de specialitate el poartă denumirea de tuf vulcanic de „Dej”. Este un tuf rio-dacitic de vârstă tortoniană, având structura cristalo-vitroclastică, fin granulată de culoarea cenușie-verzuie sau mai rar, alb-cenușie. Aproape de suprafață, roca are o structură fină și se desface cu ușurință în plăci poliedrice. În profunzime, plăcile devin tot mai consistente, roca dobândind o structură granulată, ajungând la straturi de 2 m. Tuful de „Dej” se întinde masiv în partea de nord a bazinului Transilvaniei, sub forma unor straturi orizontale, care ocupă zona dintre Vultureni-Șoimeni la vest și Bistrița-Bârgaie la est. Aceste tufuri, peste tot unde se ivesc în apropierea unei comune, dau o bună piatră de construcție, brută sau cioplită, pentru trepte, stâlpi de porți și cruci funerare. Variațiile lor conglomeratice au fost căutate pentru confecționarea pietrelor de moară⁴⁰.

V. Wollmann a recoltat probe din inscripții⁴¹ de la Cășei, care au dovedit că au toate aceeași structură, cu mici deosebiri în funcție de nivelul în care s-a exploatat roca, fiind extrem de asemănătoare din punct de vedere mineralogic cu filonul de exploatare din zona Ilișuei. Tot acesta identifică ca zonă de exploatare a rocii pentru cele două castre de la Cășei și Ilișua, la Măgura Cășeiului, Reteag, Urișor⁴².

40 Wollmann 1996, p. 258.

41 CIL III 828, 825, 821.

42 Wollmann 1996, p. 258.

În cea privește monumentele din castrul din Ilișua, cele care sunt păstrate în incinta Complexul Muzeal Bistrița-Năsăud, au fost supuse unor teste petrografice în anii '70, teste făcute de geologul I. Chintăuan⁴³ de la Muzeul Județean Bistrița-Năsăud.

Acesta a tras concluzia că piesele sunt confecționate din tuf vulcanic de „Dej”, aflat în apropierea castrului, pe una din văile unui afluent al Someșului, la periferia localității actuale de unde se mai exploatează piatră și astăzi. Exploatarea se făcea pe valea râului, situată la circa 200 m de castru din locul numit Droșteor (Pl. II, fig. 2). Aici s-a exploatat intens piatră în perioada anilor '60, în special pentru construcția clădirilor C.A.P.-urilor din zonă și pentru fundații de case și piatră pentru ziduri. Datorită masivelor alunecări de teren din zonă, acum acest areal este împădurit. Exploatarea nu mai este activă.

O altă zonă de exploatare se află la 300 m nord de castru în locul numi *Sub Bungăr* (Pl. II, fig. 2). Roca exploatată de aici este identică cu cea din zona menționată mai sus. Piatra era exploatată prin lovire cu spițul în găuri făcute special în peretele rocii (Pl. II, fig. 3, 4), în care se introduceau ulterior icuri de oțel. Roca se desprindea cu ușurință, ulterior meșterii dând dimensiunile necesare blocurilor de piatră. Stratul situat la circa 3-4 metri adâncime era cel mai căutat fiind și cel mai rezistent. Acesta era numit de către localnici „steni”, deoarece era mai mare și mai greu de prelucrat⁴⁴.

Într-un studiu efectuat asupra râșnițelor ce provin din castrul de la Ilișua, M. Horga, identifică faptul că o altă zonă de exploatare a pietrei din zonă a constituit-o masivul eruptiv de la Ciceu, din apropierea localității Ciceu-Corabia⁴⁵. Determinările de natură petrografică și mineralogică întreprinse asupra rocilor folosite ca râșnițe în epoca romană, provenite din castrul de la Ilișua au permis încadrarea acestora la marea grupă a rocilor magmatice. Sursa principală de materie este masivul ignimbritic de la Ciceu⁴⁶.

Pe baza analizelor întreprinse de cei doi autori și în urma descinderilor din zonă am reușit să identificăm astfel ipotetic câteva posibile locuri de exploatare a pietrei și în zona Ilișuăi, care probabil au fost active și în perioada antică. Acestea se aflau după cum am mai spus, în imediata apropiere a castrului, situate pe partea dreaptă a pârâului Ilișua și având ca ocurență tuful dacitic. Totuși, există câteva monumente ce prezintă un material de o calitate superioară, folosit în special la monumentele mai pretențioase din punct de vedere artistic și unde s-a

43 Dănilă 1973, p. 605, nota 3.

44 Informații culese de la I. Gal, meșter pietrar din localitate.

45 Horga 2004, p. 105-114.

46 Mârza, Mészáros 1991, p. 147.

utilizat un calcar cu o granulație fină, asemănător cu cel exploatat în zona Napoca în cariera Baci⁴⁷.

Odată cu realizarea acestui corpus al monumentelor sculpturale romane ce provin de la Ilișua existența unui atelier local de sculptură a devenit o certitudine. Astfel, am reușit să identificăm 100 monumente, încercând să înglobăm întregul material arheologic sculptural în piatră cunoscut de la Ilișua, în ciuda faptului că unele piese au dispărut, la unele avem doar fotografii sau starea lor de conservare este precară, fiind fie erodate sau tocite, dar valoroase sub aspectul numărului și a funcționalității lor. Pentru prima dată am luat în discuție din punct de vedere tipologic și stilistic monumentele publicate în sec. al XIX-lea, iar acolo unde am avut informații suplimentare privind descrierea monumetelor am încercat pe cât posibil o reconstituire ipotetică a acestora.

Lapicizii

Meșterii specializați care se ocupau cu fasonarea și prelucrarea pietrei erau cei numiți *lapidarius*. Acesta era un meșter specialist în prelucrarea pietrei, care lucra de obicei în carieră la finisarea blocurilor de piatră sau executarea monumentelor arhitectonice și sculpturale. Denumirea s-a generalizat și asupra meșterilor care lucrau în ateliere de pietrărie din marile centre urbane, referindu-se de multe ori și la sculptor. În imperiul roman, din analiza inscripțiilor și nu numai, sunt cunoscute mai multe categorii de *lapidarii* sau *marmorarii*. Avem informații despre cel care tăia piatra în unghiuri drepte – *lapidarius quadratius*⁴⁸; pe cel care conduse o lucrare în marmură – a *marmoribus magister*⁴⁹ sau pe simplul lucrător în piatră – *faber lapidarius*⁵⁰.

O investigație mai amplă cu privire la activitatea și modul de organizare a lapicizilor din Dacia romană este îngreunată din cauza insuficienței izvoarelor epigrafice și arheologice⁵¹. Ceea ce ei creau trebuie corelat cu diferitele aspecte ale vieții spirituale. După cum remarcă profesorul Bărbulescu în cartea sa „Interferențe spirituale în Dacia Romană”, acești lapidarii, nu trebuie priviți ca simpli muncitori, tăietori de piatră, ci artizanii care prelucrează piatra, transformând-o în elemente arhitectonice sau monumente sculpturale⁵². „Specializarea” lor în confecționarea

47 În urma recoltării unor monstre de la anumite piese de la Ilișua, o parte din ele au fost văzute de către geologul clujean M. Benea, care ne-a atras atenția că nu toate sunt tuf dacitic, ci poate fi vorba și de un calcar oolitic. Din păcate nu am reușit să fac teste asupra acestor eșantioane, astfel că doar studii viitoare vor lămuri problema.

48 CIL VI, 9502.

49 CIL XI, 3199.

50 CIL XI, 683.

51 Bărbulescu 2003, p. 39.

52 *Ibidem*.

unor produse mai simple ori mai greu de realizat tehnic, sau cu pretenții artistice, se făcea în funcție de locul unde activau și de necesități⁵³. Neapărat lapicidul implică existența unei cariere de piatră în apropiere. În aceste ateliere situate la periferia provinciei, trebuie să-și fi început ucenicia viitorii lapidari⁵⁴.

Despre lapicizii de la Ilișua nu avem nici o informație concretă. Nu ni s-a păstrat nici o inscripție care să ateste prezența vreunui meșter sculptor. După cum se știe în Dacia avem câteva mențiuni ale acestor meșteri pe monumentele sculpturale la: Călan, Micia, Cristești, Napoca și Ulpia Traiana Sarmisegetuza⁵⁵. În schimb, putem doar admira sau să ne închipuim „creațiile” acestor meșteri, așa cum n-i s-au păstrat ele astăzi, după cum o să le analizăm în catalogul din capitolul următor.

Descoperirile arheologice nu au suprins încă nici o incintă sau clădire care să se plieze ideii de „atelier” de sculptură. Oricum, acest lucru este foarte greu de descoperit, dat fiind faptul că, de obicei se sculpta în aer liber și foarte probabil undeva în apropierea carierei de piatră. Repertoriul uneltelor folosite, nu era unul foarte bogat. Câteva din uneltele folosite de lapidar se află expuse în diferite muzee din Dacia: ciocane, târnăcoape, dălți, sfredele; cele din lemn nu s-au păstrat⁵⁶. La Ilișua avem o serie de unelte care puteau fi utilizate de către lapicizi cum sunt: barosul, ciocane, topoare, dălți, sfredele, compas, punctatoare⁵⁷. Una din principalele unelte folosite de meșterii pierari a fost dalta – *scalprum, tornus, caelum* – urmele acestei unelte apar pe aproape toate monumentele sculptate de la Ilișua.

Despre mijloacele de transport nu avem nici o informație. Deoarece carierele nu se aflau la distanță mare de castru, trebuie să presupunem că se utilizau atelaje speciale, pe care erau puse blocurile de piatră sau pur și simplu cele de dimensiuni potrivite erau transportate cu căruțe. O analogie interesantă, se poate face cu modalitatea de transport și la începutul secolului nostru la Ciceu, în apropiere de Ilișua, la cariera de riolit. Blocurile de piatră erau transportate pe platforme special amenajate și puse în mișcare cu ajutorul unor roți tubulare-cilindrice⁵⁸. Întrebuințarea carelor se admite în mod excepțional până la greutatea de 10 tone, pe când transportul unor blocuri mai grele se executa pe sânni cu tâlpici, întrebuințate și în carierele medievale sub denumirea de sanie olandeză.

Cantitatea de piatră exploatată este greu de stabilit, dat fiind faptul că piatra din castru a fost reutilizată ulterior. În lipsa altor indicii și puncte de orientare, baza cifrică a unui atare calcul o poate constitui doar o apreciere estimativă a cantității

53 *Ibidem*.

54 *Ibidem*, p. 41.

55 *Ibidem*, p. 54-55.

56 Bărbulescu 2003, p. 49; Benea 2008, p. 45-46, 74.

57 Gaiu 2001, p. 104-106.

58 Kádár 1900, p. 386-389.

de material litic întrebuințat la câteva construcții sau categorii de construcții cunoscute în urma activității arheologice din ultimul sfert de veac. S-a demonstrat că la carierele antice cunoscute temeinic sub aspectul producției, materialul litic inutilizabil care rezultă din operațiile de decopertare, spargere și cioplire a blocurilor se ridica până la 50%⁵⁹.

Catalogul pieselor sculpturale în piatră de la Ilișua l-am structurat astfel:

I. Inscripții: – I.1. onorifice

– I.2. votive

– I.3. funerare: – I.3.a. baze de monumente funerare

– I.3.b. stele funerare

– I.4. fragmente de monumente nedeterminate cu inscripție

II. Elemente de construcție: – II.1. elemente arhitectonice

(coloane, colonete, capiteli)

– II.2. elemente de la construcții funerare

(pilaștri, aediculae, lei adosați,
postamente, arcade)

III. Monumente funerare: – III.1. medalioane funerare

– III.2. cornișe cu lei, lei funerari

IV. Reliefuri: – IV.1. Reliefuri votive

– IV.2. Reliefuri funerare

I. Inscripții

Din castrul de la Ilișua și așezarea civilă am identificat circa 65 de inscripții. Dintre acestea marea lor majoritate s-au pierdut și le cunoaștem doar textul epigrafic, 18 se mai păstrează și astăzi. Puține piese sunt întregi cele mai multe sunt fragmente. În funcție de conținutul textului am clasificat inscripțiile după cum urmează: I.1 inscripții onorifice; I.2 inscripții votive; III. inscripții funerare; IV. inscripții de la monumente cu funcționalitate incertă. Numărul important de epigrafe descoperite la Ilișua atestă viața activă a castrului și așezării civile aferente și ne oferă posibilitatea de a recrea prezumtiv lumea romană din acest centru.

I.1. Inscripții onorifice

Ala I Tungrorum Frontoniana a dedicat 6 inscripții onorifice în cinstea unor împărați precum *Hadrian*, *Caracalla*, *Severus Alexander*, împărătesei *Iulia Ma-maea*, lui Philip Arabul, primind succesiv supranumele imperiale *Antoniniana*⁶⁰,

⁵⁹ Wollmann 1996, p. 273

⁶⁰ Protase 1985, p. 249-253; CIL III 795.

*Alexandriana*⁶¹ sau *Philippiana*⁶². Acestea sunt închinat: una lui Hadrian (vezi catalog I.1.1), căreia la titulatura trupei i se adaugă epitetul *Antoniniana* în timpul lui Caracalla; lui Caracalla două (nr. I.I.2, nr. I.I.6), date în anul 213 p.Chr., cu titulatura de *princeps optimi maximi*, una din ele având și formula „*merito devota*” (I.I.2); lui Septimius Severus (I.I.5) numit la fel *princeps optimi maximi*, încheindu-se cu formula „*indulgentiis eius aucta, liberalitatibusque ditata*”, care atestă un gest de mulțumire față de deciziile împăratului; mamei acestuia Iulia Mamaea cu epitetul de *matri sanctissimi*; una închinată lui Philip Arabul trupa purtând epitetul *Philippiana* (I.I.6). Dintre acestea se mai păstrează 4 monumente, dintre care unul în stare fragmentară (nr. I.I.4), la două monumente ni s-a păstrat doar textul inscripției (nr. I.I.5 și nr. I.I.6).

Tipologic monumentele se împart în două tipuri: a. bază de statuie pedestră (nr. I.I.1, nr. I.I.3, nr. I.I.4); b. placă de la o bază de statuie ecvestră. Cele trei baze de statuie sunt simple, cu soclu (nr. I.I.1), sub forma unui bloc compact având câmpul inscripției mărginit cu muluri simple (nr. I.I.3, nr. I.I.4). Din păcate nu ni s-a păstrat nici un fragment de statuie, acestea fiind pe cât se pare din bronz și fiind reutilizate probabil încă din antichitate. Piesa nr. I.I.2 o placă dedicată împăratului Caracalla, cu ocazia dublării soldei soldaților în urma uciderii lui Geta, după cum ne atestă formula „*merito devota*”, ridică unele semne de întrebare. Ea provine din colecția grofului Bethlen Ferencz și a fost considerată un fals modern, luând în considerare greșeala lapidului din rândul al doilea, când numele *Aurelio* îl scrie cu doi l. Probabil de aici și greșeala respectivă, precum și nerespectarea unui standard al înălțimii literelor din rândurile inscripției. Oricum monumentul trebuie privit cu o anumită reticență. Este posibil ca el să fie o copie după o inscripție pierdută foarte asemănătoare cu nr. I.I.6 al cărei text nu s-a păstrat complet, dar care are o altă *ordinatio* față de textul piesei nr. I.I.2. Ambele sunt date în 213 p.Chr. După dimensiunile păstrate piesa ar putea fi baza unei statui ecvestre din care a fost desprinsă. Monumentul prezintă urme de adosare.

Referitor la multitudinea monumentelor de acest tip închinat lui Caracalla de diferitele unități militare mai ales prin 212-213 Al. Diaconescu consideră că acest fenomen nu se leagă de vizita împăratului în Dacia, așa cum se consideră îndeobște, ci sunt o manifestare de devoțiune și sprijin moral față de favoritul acestor provinciali, care nu numai că a extins cetățenia romană la toți locuitorii liberi ai imperiului, dar a și dublat solda, ceea ce a însemnat un salt social important pentru militari. În entuziasmul acestei creșteri fabuloase de salariu soldații vor

61 CIL III 797.

62 Wollman, Ardevan 2006, p. 670-671, nr. 4; Ardevan, Wollman 2007, p. 243-244, nr. 2, fig. 6; Nemeti 2010, p. 425, nr. 90.

fi consimțit ca din primele tranșe mărite să li de tragă o cotizație pentru statuia noului împărat⁶³.

Despre cele două inscripții de la care ni s-a păstrat doar textul epigrafic este greu a încerca a le face o încadrare tipologică, însă după dispunerea și lungimea rândurilor textului par a fi bazele unor statui pedestre, deși e posibil să fie și baze de statui ecvestre.

Astfel, din punct de vedere stilistic aceste inscripții onorifice se încadrează în tipicul obișnuit al unor astfel de piese din Dacia Porolissensis, ce provin din castrele provinciei, cu analogii bune la Cășeu⁶⁴ și Gilău⁶⁵. Pentru monumentul nr. I.I.3 avem o analogie bună ce provine de la Cumidava⁶⁶. Pentru monumentul nr. I.I.4 avem analogii la Cigmău⁶⁷, Micia⁶⁸. Toate aceste piese au fost găsite în interiorul castrului, nr. I.I.1 și nr. I.I.4 în *atrium*-ul clădirii principiei, două în ruinele porților (nr. I.I.2, nr. I.I.5), iar una în punctul C (nr. I.I.3) după planul lui Torma din 1866. Acestea atestă existența unor sculpturi care înfrumusețau interiorul castrului și care dovedesc prosperitatea de care s-a bucurat la un moment dat trupa cantonată la Arcobadara.

I.2. Inscripții votive

De la Ilișua provin 20 de inscripții votive, toate acestea fiind altare închinare diferitelor divinități. Dintre acestea se mai păstrează doar 6 monumente și acestea fragmentare. Altarele fiind piese simple și ușor de realizat din punct de sculptural, se pare s-au bucurat de mare trecere în rândul soldaților și populației civile. Ele se pot diferența stilistic doar pe baza decorului frontonului. Dat fiind numărul mic de piese rămase și având doar la trei dintre ele frontonul păstrat, este imposibil a face o tipologie corectă. Oricum remarcăm preferința pentru frontonul cu un decor triunghiular cu frunză de acant după cum avem la piesele nr. I.2.1 și nr. I.2.4, cu remarca că la ultimul se mai găsește o rozetă în mijlocul triunghiului. Pentru astfel de reprezentări analogiile sunt numeroase în întreaga provinciei, fiind un motiv larg răspândit. Din păcate aceste motive generale nu ne ajută la o datare mai restrânsă din punct de vedere stilistic a monumentelor. La celelalte piese nu ni s-a păstrat frontonul decât la nr. I.2.3 și acesta fragmentar, se pare fiind simplu. Este posibil pe baza textului epigrafic păstrat, ca nr. I.2.5 și nr. I.2.14 să fie baze ale unor statui de divinități.

63 Diaconescu 2005, p. 246.

64 Isac 2001, p. 30, pl. VII.

65 Isac 1993, p. 189-195, fig. 1.

66 IDR III/4, nr. 221.

67 CIL III 12753 = IDR III/3, nr. 241.

68 CIL III 1379 = IDR III/3, nr. 58.

Despre restul de 14 monumente nu avem nici o informație privind decorul frontonului, în afară de altarul nr. I.2.13, la care se menționează faptul că este decorat cu stele, bucraniu și un vas cu două toarte. Deasupra inscripției avem un relief cu reprezentarea unui șarpe⁶⁹. Este probabil un altar cu reprezentare pe abac și decor pe laturi. Imposibil de reconstituit exact.

I. Tabel cu privire la panteonul religios de la Ilișua

Panteon	Divinități greco-romane										
Divinitate	IOM	Iunona	Apollo	Marte	Liber și Libera	Asklepios și Hygeia	Silvano	Genius	Fortuna	Nemesis	Lari vialis
Nr. inscripții	3	1	1	1	1	2	2	2	2	1	1
Nr catalog	I.2.7 I.2.8 I.2.19 I.2.20	I.2.8	I.2.9	I.2.10	I.2.11	I.2.12 I.2.13	I.2.4 I.2.20	I.2.1 I.2.14	I.2.15 I.2.16	I.2.17	I.2.19

Divinități micro-asiatice	Divinități celtice
Theoi Cha[...]oi	Epona
I.2.2	I.2.18

Divinitățile clasice sunt cele mai bine reprezentate astfel: *Iupiter Optimus Maximus* are trei dedicații, *Fortuna*, *Aesculapius* și *Hygia*, *Silvano*, *Genius* câte două, urmate de câte o dedicație pentru *Apollo*, *Marte*, *Liber* și *Libera*, *Nemesis* și *Lari Vialis* câte una. Se remarcă faptul că monumentele închinat Fortunei și paredrei *Aesculap* și *Hygia* provin din zona termelor, iar acest lucru atestă legătura strânsă ce exista între igienă și sănătate în concepția romanilor, remarcându-se asocierea dintre *Fortuna balnearis* și zeii medicinei *Aesculap* și *Hygia*⁷⁰. O dedicație deosebită este cea care ni s-a păstrat într-o fotografie din arhiva Marțian (nr. I.2.19) care ne propune un fragment de altar închinat lui *Iupiter Optimus Maximus* și *Larilor vialis*. Epigrafic *Lari Vialis* în Dacia sunt atestați de două ori, la Apulum și Sarmisegetuza, ei fiind considerați, divinități protectoare ale drumurilor⁷¹. Este pentru prima dată când în Dacia, apar atestați alături de *Iupiter Optimus Maximus*.

După cum remarca și S. Nemeti la Ilișua a existat un puternic contingent grec care și-a marcat prezența și prin cele două altare: unul închinat lui *Asklepios* și *Hygeia* de Kointos/Quintus (nr. I.2.2) o clară dovadă a bilingvismului; iar altul închinat lui *Theois Cha[...]ois*⁷², o divinitate cu numele incomplet, citită de către

69 Torma 1866, p. 39.

70 Nemeti 2010, p. 402.

71 Bărbulescu 1985, p. 145.

72 *Ibidem*, p. 403.

R. Ardevan și V. Wollmann ca *Theois Chth[oni]ois*⁷³, dar după cum remarcă și S. Nemeti a doua litera este alpha, așa că optăm și noi pentru prima lectură.

Panteonul religios de la Ilișua are și două prezențe deosebite: o divinitate micro-asiatică *Theois Cha[...]ois* și un altar închinat divinității celtice *Epona* (nr. 1.2.18). Nu se exclude nici posibilitatea ca sub nume tipic romane să se ascundă divinități locale sau de diferite origini cunoscându-se sincretismul religie romane. Lucru însă imposibil de demonstrat, dat fiind lipsa unor epitete specifice ale acestor divinități și a faptului că piesele nu se mai păstrează, iar posibilele reprezentări ale unor atribute specifice, nu sunt menționate. S. Nemeti nuanțează această idee în cazul dedicațiilor lui *Sola Mucatri* către *Apollo* și *Aulus Cuttius Secundanus* care închină un altar în cinstea lui *Silvano*, când e posibil ca sub numele romane ale acestor divinități, să se ascundă zei din locurile lor de baștină⁷⁴. Nu avem nici o mențiune a vreunei zeități germanice, după cum ne-am fi așteptat, dat fiind faptul că trupa cantonată la Ilișua a fost recrutată la începuturi din tribul german al Tungrilor⁷⁵. Am putea lega de acest aspect, altarul închinat Eponei de către prefectul *C. Iulius Apigianus*, dat și această dedicație trebuie privită cu reticență dat fiind faptul că cultul Eponei era deja extrem de răspândit pe întreg teritoriul imperiului.

Statutul social și etnic, acolo unde a putut fi determinat, al celor care ridică monumente votive apare menționat în câteva cazuri, după cum vedem în tabelul de mai jos:

Nr. Catalog	Divinitate	Epitet	Nume dedicant	Statut social	Origine etnică
I.2.7	<i>Iovi Optimo Maximo</i>		<i>Aurelius Vitellianus</i>	<i>sesquiplicarius</i>	italic
I.2.8	<i>Iovi Optimo Maximo</i>		<i>Valerius Avitus</i>	<i>veteranus</i>	italic
I.2.8	<i>Iuno</i>	<i>Reginae</i>	<i>Valerius Avitus</i>	<i>veteranus</i>	italic
I.2.9	<i>Apollo</i>	<i>sacrum</i>	<i>Sola Mucatri</i>	<i>veteranus</i>	trac
I.2.10	<i>Marti</i>		<i>Titus Vettulenum Nepotem</i>	<i>praefectus equitum</i>	italic
I.2.12	<i>Aesculapio et Hygiae</i>		<i>Caius Iulius Atianus</i>	<i>praefectus equitum</i>	italic
I.2.1	<i>Genio</i>		<i>Marcus?Aurelius Sal(--) et Publius Aelius No [-]s</i>	<i>maggistri duo</i>	italic
I.2.15	<i>Fortunae</i>	<i>Reduci</i>	<i>Aelius Celer</i>	<i>praefectus equitum</i>	italic
I.2.18	<i>Epona</i>		<i>Caius Iulius Apigianus</i>	<i>praefectum equitum</i>	italic

73 Ardevan, Wollmann 2006, p. 260-263, pl. 1-4.

74 Nemeti 2010, p. 403.

75 *Ibidem*, p. 402.

După cum se observă din tabelul de mai sus majoritatea dedicărilor sunt de origine italică, iar din punct de vedere social ei sunt legați de mediul militar, fiind fie prefecți ai garnizoanei (4 altare), un *sesquiplicarius* ce închină un monument alături de sora sa sau veterani, în două cazuri. Din punct de vedere al onomasticii tria nomina apare doar pe 7 altare (nr. I.2.1, nr. I.2.4, nr. I.2.5, nr. I.2.10, nr. I.2.12, nr. I.2.14, nr. I.2.18).

În cea ce privește divinitățile la care se închină acești soldați sunt menționate dedicațiile colective pe care le ridică în frunte cu prefecții lor lui *Mars*⁷⁶, *Epona*⁷⁷, *Fortuna Redux*⁷⁸, *Aesculap* și *Hygia*⁷⁹. Merită amintită și dedicația unui veteran către *Apollo*⁸⁰, de asemenea, închinarea pe care o fac decurionii pentru *Genius sanctus scolae decurionum*. Două din închinările menționate sunt prilejuite de evenimente din viața castrului: *ob restitutionem balinei* – dedicație pentru *Fortuna Redux* a prefectului *Aelius Celer* și *ob restitut..*] – dedicație pentru zeii medicinei a praefectului *Caius Iulius Atianus*.⁸¹

Dintre celelalte altare, mai trebuie menționate, cele care păstrează numele dedicantului, dar nu specifică funcția acestuia, fiind probabil ridicate de către populația civilă din jurul castrului. Astfel avem altarul nr. I.2.1, ridicat de către cei doi *magistri* Geniului teritoriului Arcobadarei. Acest altar atestă activitatea unor magistrați din fruntea comunității organizate sub forma unei structuri rurale, în timpul lui Septimius Severus, numită *territorium Arcobadarense*⁸². Acest act votiv trebuie să marcheze un moment anume din intervalul magistraturii celor doi, fie numirea lor ca *magistri*, fie încheierea mandatului. După cum remarcă și M. Bărbulescu și S. Nemeti nu este un act de credință personal, ci o obligație, un *votum* făcut în numele comunității de către reprezentanții acesteia, care intermediază și relațiile cu lumea divină, cu divinitatea Genio Teritorii, care patronează comunitatea⁸³.

Un alt exemplu îl constituie altarul închinat zeilor *Theois Cha[...]ois* (nr. I.2.2), de către *Zamannistes*, personaj cu un nume de grec-oriental. Din punct de vedere structural acest altar este unul deosebit pentru Ilișua, el prezentând două registre. În registrul superior, conservat pe o înălțime de 15,6 cm se distinge partea inferioară a trei personaje, sculptate în basorelief, greu de interpretat deocamdată. La fel, altarul nr. I.2.4 ne propune un *Aulus Cuttius Secundanus*, foarte probabil de origine germanică care închină un altar lui *Silvano*. Un fragment de altar

76 CIL III 793.

77 CIL III 788.

78 CIL III 789.

79 CIL III 786.

80 CIL III 787.

81 Petolescu 2002, p. 49.

82 Bărbulescu, Nemeti 2006-2007, p. 109.

83 *Ibidem*, p. 108.

nr. I.2.5 amintește un *praefect* al trupei pe nume *Titus Aelius Celer* care nu știm căruia divinitate l-a închinat. Tot un altar ridică și *Rocius Saturio* (nr. I.2.6), simplu *miles*, dar la fel parte de inscripție cu numele divinității nu ni s-a mai păstrat. Lui *Liber* și *Libera* i se închină *Montanius Viator*, probabil un personaj de seamă a comunității locale. *Kointos* (*Quintus*) ridică un monument în cinstea lui *Aesculap* și *Hygia* (nr. I.2.13) posibil cu două registre, un câmp al reliefului decorat, la fel ca nr. I.I.2. Se poate ca preferința pentru altare cu două registre să fie un detaliu specific pentru populația de sorginte greacă de la Ilișua. Altarele I.2.15 și I.2.16 închinat Fortunei propun în câmpul epigrafic păstrat, același epitet al acestei divinități, adică *Reduci*.

Dedicații comune către două divinități avem în mai multe cazuri: pe altarul I.2.8 avem o epigrafă închinată lui *IOM* și *Iunonei* cu epitetul *Reginae*, pe altarul nr. I.2.11 lui *Liber* și *Libera*, pe altarele I.2.12 și nr. I.2.13 lui *Aesculap* și *Hygia*, pe altarul nr. I.2.19 închinată lui *IOM* și larilor *vialis* și pe laturul I.2.10 una închinată lui *IOM* și lui *Silvanus*.

Datarea monumentelor s-a putut face doar pe baza textului inscripției, acolo unde acesta a fost generos în a ne oferi informații precise. Astfel, nr. I.2.1 este datat pe baza numele consulilor *suffecti* în anul 195-196 p.Chr., fragmentul I.2.5 datat în a doua jumătate a sec. II p.Chr.; fragmentul I.2.6 pe baza numelui dedicantului piesa a fost datată ca fiind mai târzie; altarul nr. I.2.15, ridicat probabil de același *Aelius Celer*, poate fi și el datat tot în această perioadă.

Despre locul de descoperire a acestor monumente avem informații destul de precise. Marea lor majoritate sunt descoperite în afara castrului, din păcate foarte puține din săpături arheologice moderne. Se remarcă un lot important de piese găsite în 1863, trei monumente, din locația M, după planurile lui Torma, unde acesta bănuia existența unui *sacrarium*, altarele fiind găsite unul peste celălalt, iar în imediata apropiere, din punctul N, dintr-o amenajare asemănătoare provin alte două inscripții. După cum remarcă și S. Nemeti existența acestor altare închinat de militarii trupei *ala I Frontoniana* în așezarea civilă, trebuie văzută ca un control al acestora asupra vieții religioase ce se desfășoară în cadrul comunității locale, astfel de acțiuni fiind atestate și în Britania la Maryport și Birdoswald⁸⁴.

Tot din afara castrului, din locuri incerte, provin încă patru piese. Din castru cunoaștem 6 piese, dintre care două din zona *principiae*-i. Avem și două piese descoperite în terme. Se poate astfel postula existența unor incinte de cult: una sau două în așezarea civilă⁸⁵, una în castru, iar o alta la terme. Numărul important al dedicațiilor votive de la Ilișua atestă bogata viață spirituală a soldaților și a populației locale ce trăiește intens după cutuma romană.

84 Nemeti 2010, p. 402; Wilmott 2001, p. 107-108.

85 A. Rusu-Pescaru, Alicu 2000, p. 160-161.

I.3. Inscripțiile funerare

Din necropola castrului de la Ilișua și din castrul au fost identificate circa 23 de monumente funerare. Dintre acestea se mai păstrează doar 6 monumente. În funcție de structura lor le-am clasificat după cum urmează: **I.3.a** baze de monumente funerare și **I.3.b** stele funerare. Dat fiind faptul că ele nu se mai păstrează decât câteva, folosindu-ne de informațiile oferite de către Torma⁸⁶, am încercat o clasificare a lor pe baza descrierilor succinte ale acestuia și a dimensiunilor precizate. Acolo unde am avut date am încercat și recreerea ipotetică a câmpului reliefului, în cazul stelelor funerare.

I.3.a. Baze de monumente funerare

Din acest tip de monumente funerare de la Ilișua provin 6 monumente din care ni s-au păstrat 3. Funcționalitatea lor a fost mereu una discutabilă ele fiind considerate fie altare funerare, fie *cipus*-uri sau baze ale unor monumente. Considerăm că acest tip de monument putea avea următoarele funcționalități: fie baza unor coronamente rectangulare, fie postamente de *aedicula*.

Aceste baze-corpuri de altare⁸⁷ erau prevăzute cu câte un coronament ce consta dintr-un bloc rectangular care este prevăzut cu relief pe una sau mai multe părți și se încheie la partea inferioară cu o plintă pentru corpurile de altare⁸⁸. Dacă inițial cele lucrate din același bloc cu corpul altarului au servit la preluarea cenușii defunctului, ele își pierd această funcție ulterior, așa cum arată exemplarele din Dacia Inferior, Noricum și Pannonia, dar și din nordul Italiei⁸⁹. Ele devin în Dacia împreună cu corpurile de altare părți ale aceluiași monument.

Postamentele de *aedicula* au fost de-a lungul timpului interpretate sub diferite tipuri: fie plăci funerare, fie altare, fie stele. Majoritatea pieselor de acest gen provin fie din săpături vechi, ori sunt descoperiri întâmplătoare, sau ne-au parvenit doar în forma unor desene (cum e cazul mai multor piese de la *Ulpia Traiana Sarmizegetusa*), așa încât interpretarea lor ridică multe semne de întrebare. Într-o clasificare făcută de Al. Diaconescu, în funcție de formă, mărime și de conținutul inscripției, referindu-se la aceste plăci funerare acesta stabilește trei tipuri principale. Clasificarea respectivă a fost efectuată în cadrul unei discuții privind mausoleele *oecomorfe* (sau *naomorfe*) din Dacia, interpretarea pieselor fiind făcută din această perspectivă, în temeiul unor analogii din necropola de sub catedrala Sf. Petru din Vatican și cea de la *Isola Sacra* (necropola din portul *Ostiei*). Cele trei tipuri de plăci funerare sunt: 1) plăci de mausoleu, 2) plăci de *locullus* și 3) plăci

86 Torma 1866, p. 36-53.

87 C. Ciongradi 2007, p. 91.

88 *Ibidem*, p. 89.

89 *Ibidem*, p. 91.

de *arcosolium*⁹⁰. O altă posibilitate este introdusă în discuție de însuși autorul citat, care amintește că fără cunoașterea contextului arheologic plăcile de mausoleu nu pot fi deosebite de plăcile care îmbrăcau soclurile de aedicula făcute din zidărie⁹¹.

Orice încercare de încadrare tipologică, în afara piesei nr. I.3.a.3 este dificilă de făcut, dat fiind starea precară în care se păstrează monumentele și lipsa oricăror indicii privind modul și condițiile de descoperire a piesei. Din punct de vedere tehnic astfel de piese nu reprezintă o realizare foarte dificilă, dar exemplarele păstrate manifestă o execuție îngrijită a meșterului lapidar. Primele două monumente nr. I.3.a.1 și nr. I.3.a.2 fiind tăiate în momentul descoperirii, nu ni s-a păstrat grosimea lor inițială și nici alte informații privind alte elemente sculpturale împreună cu care să fi fost descoperite, astfel că putem doar bănui funcționalitatea lor. Monumentul I.3.a.3 păstrat întreg, dar deteriorat, trebuie încadrat în cadrul postamentelor de aedicula cu analogii la Porolissum⁹² sau Sutoru⁹³. Este un postament simplu fără decor pe lateral și cu mulură simplă. Textul inscripției este executat îngrijit, respectându-se distanțele între rânduri, fiind se pare realizat de un meșter profesionist. Lățimea păstrată a părții superioare este suficientă pentru ca un perete de aedicula să poată fi fixat într-un postament pe acesta. Textul nu ocupă întreg câmpul epigrafic.

Celelalte monumente nu le putem clasifica dat fiind faptul că ni s-a păstrat doar textul inscripției, dar după dimensiunile menționate de Torma ele trebuie încadrate în această categorie și nu a stelelor funerare, fiind mult prea mari, dacă calculăm o posibilă întregire a acestora. Sunt blocuri masive, sculptate probabil undeva în apropierea necropolei, de unde erau apoi duse în locul stabilit și asamblate împreună cu celelalte componente. Primele două monumente prezintă asemănări în ce privește modul de sculptură, având cam aceleași dimensiuni și același mod de redare a mulurii duble. Ele par a fi produsul aceluiași atelier. Cert este că piesa nr. I.3.a.2 are jumătate din câmpul epigrafic rămas gol. Acest lucru denotă faptul că astfel de monumente se produceau la un moment dat în serie, ele având dimensiuni standardizate iar textul era sculptat ulterior. Între cele două piese se observă o mare diferență în ceea ce privește modul de redare a literelor, dacă prima bază se remarcă prin literele frumos adâncite și îngrijit sculptate ce mai păstrează urme de minium, la a doua bază avem o serie de neregularități.

Monumentul nr. I.3.a.1 este un epitaf, aparținând unei familii de provinciali *Aelii*, ce au primit cetățenia în timpul lui Hadrian sau a lui Antoninus Pius. Monumentul este închinat de *Serena* fiica lui *Licco*, soțului acesteia *Aelius Maximinus* decedat la vârsta de 45 de ani și fiilor lor *Aelius Maximus* ce avea 7 ani și *Aelius*

90 Diaconescu 2005, p. 288.

91 *Ibidem*.

92 Petruț 2010, p. 115-116, nr. 52, pl. 19.

93 Cociș, Zăgreanu, Tamba 2010, p. 54, nr. 1, pl. II.

Ursinus de 4 ani. Se distinge numele *Serena Licconis* de sorginte iliră⁹⁴. Al doilea monument nr. I.3.a.2 este o dedicație comună⁹⁵ a fiilor și moștenitorilor lui *Aurelius Brisanus*, *Aurelius Mucatus* și *Aurelius Maximianus*. Gentilicul *Aurelius*, purtat de această familie de provinciali precum și forma și ductul literelor ar data această monument la sfârșitul sec. II și începutul sec. III p.Chr. Se remarcă numele de sorginte tracică *Brisanus* și *Mucatus*, puse în legătura cu prezența trupei de tun-gri de la Arcobadara. Este foarte posibil ca familia lui *Brisanus* să fie descendenții unui veteran al acestei trupe. Se remarcă numele curat roman purtat de *Aurelius Maximianus*, unul dintre cei doi fii, schimbarea numelui trac cu unul de cea mai bună factură romană este un fenomen frecvent și posibil un rezultat al procesului de aculturație a populației autohtone provinciale.

Postamentul de aedicula nr. I.3.a.3 a fost ridicat de către *Aurelius Maximus*, fratele și moștenitorul lui *Aurelius Iustinus eques n(umeri) P(almyrenorum) P(orolissensium)* care a decedat la 40 de ani. Avem tot o familie de provinciali cu cetățenia obținută în sec. II p.Chr. Este foarte interesant faptul că avem o a doua apariție a lui *Aurelius Maximus*, iar posibilitatea ca acesta să fie rudă cu familia lui *Serena Licconis* nu poate fi eliminată. Posibil să fie un cumnat. Oricum cele două monumente par a fi foarte apropiate din punct de vedere cronologic. O dedicație comună avem și în cazul monumentului I.3.a.4 unde *Valerius Laetillus decurio alae* și *Valerius Saturninus duplicarius decuriae eiusdem* ridică un monument în cinstea memoriei lui *Caius Valerius Vitalis* și fiului său *Valerius Vitalianus*. Monumentul nr. I.3.a.5 e ridicat de soția *Bonosa* soțului, *ex decurio* ajuns veteran, *Valerius Valerianus*, ce atestă la fel o familie de romani get-beget. Unui alt *Valerius Valerianus veteranus ex decurio* în *ala I Trungrorum* îi închină un monument soția acestuia *Iulia Mansueta*, după cum apare pe monumentul nr. I.3.a.6.

Astfel, aceste inscripții provin de la monumente dedicate fie mai multor membrii (nr. I.3.a.1) din familie sau de mai mulți membrii ai familiei (nr. I.3.a.2) unui singur ins. Ele trebuie văzute ca monumente costisitoare pentru buzunarul populației de rând, de aceea cei care le ridică fie sunt militari sau foști militari, fie sunt urmașii unor militari. În trei cazuri aceștia au avut și funcția de decurioni: nr. I.3.a.4, nr. I.3.a.5 și I.3.a.6. Toate aceste piese au fost descoperite pe teritoriul castrului, unde au fost reutilizate încă din antichitate.

I.3.b. Stele funerare

Din cele 17 stele funerare de la Ilișua cunoscute din bibliografie, azi se mai păstrează doar 3. Din păcate celelalte piese se păstrează doar în textul lui Torma⁹⁶

94 Nemeti 2010, p. 407.

95 Protase 1957, p. 319.

96 Torma 1866, p. 43-53.

care în afară de precizarea dimensiunilor și unele remarci privind câmpul reliefului și transcrierea câmpului epigrafic, nu ne poate fi de folos în încercarea de a stabili tipologii certe ale acestor monumente. Bazându-ne pe informațiile acestuia am încercat, acolo unde a fost posibil, să reconstituim aceste monumente cu un risc asumat de eroare. Din punct de vedere structural nu am putut clasifica piesele decât pe baza numărului de registre menționate de autor.

Singurul monument păstrat pe jumătate este o stelă nr. I.3.b.1, ce poate fi încadrată tipologic în categoria stelelor profilate cu fronton triunghiular și nișă în formă de medalion, având trei registre. Celelalte pot fi încadrate doar ipotetic, pe baza numărului de registre menționate de Torma. Se pare că o particularitate a atelierului de la Ilișua este aceea de a diviza câmpului reliefului stelei în mai multe registre. Stela I.3.b.2 este prea fragmentată pentru a putea fi tipologizată, iar din stela I.3.2.c ni s-a păstrat doar o parte din câmpul epigrafic.

Mult mai bogate sunt informațiile pe care ni le oferă câmpul epigrafic. Avem astfel stele închinat în memoria unor personaje importante din comunitatea teritoriului Arcobadarei:

– nr. I.3.b.5 stela familiei lui *Aurelius Themaes librarrius* al trupei *ala I Fronto-nian*, ridicată de fiul acestuia *Aurelius Thementianus*, unde sunt menționați membri familiei sale alături de care este îngropat: soția *Aelia Iulia*, fiica *Aelia Pupula*, cu o dispunere dublă de registre ale câmpului reliefului cu două scene ale banchetului funerar. Este posibil ca el să fie un personaj ce provine de la *Porolissum*⁹⁷, interesant este și cognomen-ul fiului său, o derivarea latinizată din numele său. S. Nemeti consideră că adăugarea unei scene⁹⁸ în care o mamă ține un copil în brațe poate fi legată și de realitatea propriu-zisă, fiica menționată în textul epigrafic, decedând la o vârstă foarte fragedă. Al. Stănescu presupune că *Aurelius Thementianus* a fost fiul lui *Thaemes* născut de către prima lui soție, care a murit înainte ca acesta să-și încheie cariera militară, iar între acesta și *Aelia Iulia* exista o relație de concubinaj înainte de *honestia missio*, de aceea *Aelia Pupula* ia gentilicul mamei sale⁹⁹. Atunci când acesta moare devenise deja cetățean roman iar inscripția atestă lunga istorie a acestuia ca și peregrin¹⁰⁰.

– nr. I.3.b.8 stela lui *Cocceius Iulius equitaes* al alei care a slujit timp de 7 ani, răpus înainte de vreme și în memoria căruia se preferă o stelă probabil de o calitate superioară cu reprezentarea banchetului funerar.

– nr. I.3.b.9 stela unui veteran ...*NIRVS* stela profilată cu un câmp al reliefului păstrat doar fragmentar.

97 Nemeth 2003, p. 445.

98 Nemeti 2010, p. 404.

99 Stănescu 2007, p. 137-138.

100 Nemeti 2010, p. 404.

- nr. I.3.b.10 cea a decurionului *Aurelius* cu o reprezentare a lui *Heros Equitans*.
- nr. I.3.b.11 a călărețului *Aurelius Quadratus* cu o reprezentare asemănătoare.
- nr. I.3.b.12 a unui *Apon[...]* *eques* tot cu o reprezentare a lui *Heros*, în picioare în fața calului.

La celelalte monumente ni s-a păstrat doar textul câmpului epigrafic, multe descoperite fragmentar și fără prea multe elemente care să ne ajute la datare sau interpretare iconografică.

Dintre numele celor care apar menționați pe stele majoritatea covârșitoare sunt nume italice. Excepție fac cei doi *Aurelius*, *Aurelius Themaes* și *Aurelius Thementianus* de pe stela nr. I.3.b.5 a *librarius*-ului alei Frontoniana, ce au nume de origine siriană. La fel avem stela nr. I.3.b.13 închinată lui *Cittius Ioivai*, un personaj de origine probabilă celto-germanic. Cunoaștem conform textului epigrafic al stelei nr. I.3.b.1. și date despre familii de traci, după cum ne-o indică stela lui *Mucaporis*, soldat al alei, la fel ca și cel care îi dedică monumentul, tot un trac cu un nume rămas neîntregibil *Aelius Mu[c...]*, foarte probabil fratele sau fiul acestuia. O soție de origine tracă *Mucapuis*, ridică un monument în memoria soțului ei, conform stelei I.3.b.15. Dedicatii comune avem la nr. I.3.b.3 – în cinstea tatălui *Aelius Mercurus* și a celor doi copii ai săi morți prematur; nr. I.3.b.5 – ridicată de fiu părinților și surori; nr. I.3.b.10 – pusă de o mamă îndurerată fiilor ei; nr. I.3.b.11, nr. I.3.b.14 – probabil întregii familii lui *Pompeius*. Monumente închinare în memoria unui singur personaj avem 3: nr. I.3.b.4 – a lui *Aelius Respectus* făcută către soția acestuia *Calpurnia Macrina*, cu o reprezentare a banchetului funerar cu trei personaje, printre care și un personaj feminin cu un copil în față, aluzie poate la soarta defunctei, posibil să fi murit în timpul unei nașteri; nr. I.3.b.8 ridicată în memoria lui *Cocceius Iulius*, *equites* ce a servit timp de 7 ani și a trăit 27 de ani, de către primul dintre moștenitorii săi, cu reprezentarea defunctului participând la un banchet funebru; stela închinată lui în memoria lui *Cittius Ioivai* la fel *equites* ce a slujit 16 de ani, murind la 36 de ani, de ridicarea căreia s-a îngrijit *Iustus* călăreț și el, moștenitor și frate al acestuia. Inscripția stelei I.3.b.9, fragmentară, amintește faptul că monumentul funerar a fost realizat după dispoziția și dorința defunctului, care și-a întocmit un testament în acest sens. Fragmentele nr. I.3.b.15 și nr. I.3.b.16, doar pe baza porțiunii păstrate din câmpul epigrafic, par a proveni de la piese de mari dimensiuni cu un text al inscripției cu mai multe rânduri care ne lipsesc, așa că nu ne putem hazarda în a face supoziții privind numărul defuncților amintiți în inscripție. Referitor la vârsta defuncților, marea lor majoritate sunt persoane mature, doar în câteva cazuri fiind vorba de copii: nr. I.3.b.2 *Aelia Rufilla* de 8 ani și *Aelius Publius* de 6 ani; nr. I.3.b.5 *Aelia Pupula* de 2 ani; nr. I.3.b.16 cu *Iovinus* care a trăit 2 ani și 2 zile.

Din punct de vedere structural, din informațiile păstrate, se pare că la Ilișua se preferă stelele de tip arhitectural cu două registre sau chiar trei, cu nișă rectangulară

și medalion, după cum avem singura piesă păstrată nr. I.3.b.1; despre nr. I.3.b.9 putem bănuși pe baza descrieri că ar fi tot o stelă arhitecturală, dar nu putem ști ce tip. Acest tip de stelă este o derivație locală a tipului de stelă arhitectonică cu attica, arc, sau semicoloane¹⁰¹, frecvent în Dacia. Analogii pentru piesa de la Ilișua avem în Dacia Porolissenis la Gherla¹⁰², iar în Dacia celelalte stele păstrate sunt prea fragmentare pentru a putea fi clasificate. Marea lor majoritate trebuie să fi fost stele profilate. Avem și un exemplar de stelă profilată cu nișă rectangulară și coronament de lei adosați, nr. I.3.b.5, însă orice încercare de tipologizare a acestora nu este posibilă dat fiind faptul că piesele s-au pierdut.

Din cea ce ni s-a păstrat din scrierile lui Torma putem identifica ca teme iconografice ale stelelor funerare de la Ilișua, scena banchetului funerar pe 6 monumente (nr. I.3.b.1, nr. I.3.b.4, nr. I.3.b.5, nr. I.3.b.6, nr. I.3.b.7, nr. I.3.b.8) iar *Heros Equitans* pe trei stele (nr. I.3.b.10, nr. I.3.b.11, nr. I.3.b.12).

I.3.c. Scena banchetului funerar

La origine reliefurile cu reprezentarea banchetului funerar dețineau o semnificație votivă în cadrul cultului eroilor¹⁰³. Motivul iconografic are o origine microasiatică fiind preluat de către greci, prin intermediul cărora s-a generalizat în lumea antică¹⁰⁴. După preluarea și proliferarea ritualului de către romani, acesta a ajuns unul din cele mai puternice simboluri funerare ale epocii. Motivul s-a răspândit mai ales în mediul cazon al trupelor auxiliare din zonele limesului renan și danubian¹⁰⁵, dar a atins cea mai mare popularitate în orașele vest-pontice, unde s-a estimat că în jur de 80% din reliefurile funerare păstrate poartă acest motiv¹⁰⁶. Conform credințelor religioase romane sufletul defunctului se alătură mesei festive a noua zi de după funeralii, cu ocazia organizării evenimentului numit *cena novendialis* care marchează încheierea perioadei de doliu, iar ofrandele de mâncare aveau rolul de a ajuta strămutarea sufletului defunctului spre lumea de dincolo¹⁰⁷. Din această perspectivă putem presupune o legătură între „ospățul din a noua zi” și reprezentările de pe monumente funerare. Reprezentarea banchetului funerar pe reliefurile funerare, în lipsa mărturiilor arheologice concludente nu poate fi privită ca o dovadă în sensul practicării acestui ritual în Dacia, legătura între cele două aspecte este în primul rând ideatică și simbolică¹⁰⁸. Scenele cu

101 C. Ciongradi 2007, p. 378, Typ VII, taf. 8.

102 Țeposu-Marinescu 1982, p. 117, nr. 61; Zăgreanu, Mărcuș 2007, p. 251, nr. 1, fig. 1.

103 Bodor 1960, p. 43; Conrad 2004, p. 57.

104 Nemeti 2003, p. 308.

105 Hope 2000, p. 175.

106 Conrad 2004, p. 57.

107 M. Carroll 2006, p. 71-74.

108 M. Pîslaru, Bărbulescu 2003, p. 99.

banchetul funerar apar în Dacia pe stelele funerare și pe pereții posteriori de *aediculae*. Aceste reprezentări sunt specifice în special zonei *Daciei Porolissensis*, centrul de difuzare fiind considerat *Potaissa*¹⁰⁹.

Dintre scenele de banchet funerar avem păstrată doar o jumătate a unei astfel de reprezentări, de pe stela I.3.b.1. Din păcate nu putem întregi decât estimativ reprezentarea din câmpul reliefului, cert este că avem un banchet funerar clasic cu cel puțin două personaje, personajul masculin întins pe kliné, lateral, foarte probabil o femeie așezată pe o kathedra, de asemenea în poziție laterală figura unui servitor/participant și în mijlocul compoziției o mensa tripes probabil încărcată cu mâncare¹¹⁰.

Dintre reprezentările obișnuite de vase care țin de desfășurarea banchetului funerar avem cupa, pe monumentele nr. I.3.b.1, nr. I.3.b.4, nr. I.3.b.5, nr. I.3.b.6, nr. I.3.b.8, greu de spus ce tip, după descrierea sumară a lui Torma. Acestea apar la defuncții reprezentați ca busturi, în nișele rectangulare ale stelelor.

După tipologia reprezentărilor banchetului funerar din Dacia propusă de L. Țeposu-Marinescu¹¹¹ la Ilișua, acolo unde aceasta a putut fi aplicată dat fiind lipsa unor desene ale pieselor, avem două tipuri de reprezentări:

1. tipul II – banchetul cu două persoane – nr. I.3.b.1; posibil nr. I.3.b.6, nr. I.3.b.8;
2. tipul III – banchetul cu mai mulți participanți – nr. I.3.b.4, nr. I.3.b.5, nr. I.3.b.7.

Referitor la portretul defuncților nu putem face nicio remarcă. Îmbrăcămintea pe care aceștia o poartă trebuie să fi fost una standard: bărbații – tunica și mantia (*sagum*); femeile – poartă o tunica lungă pâna la pământ acoperită cu o *palla*¹¹².

În ceea ce privește fragmentele nr. I.3.b.8 și I.3.b.9, de la care cunoaștem doar mențiunea unui singur personaj, dată fiind sărăcia informațiilor referitoare la iconografia piesei, încadrarea tipologică rămâne nesigură. Oricum acestea trebuie să se înscrie în tipul de reprezentări ale banchetului funerar prezente în Dacia Porolissensis.

Mobilierul redat în scena banchetului constă din: *kliné* cu spătarul curbat – nr. I.3.b.1; *kathedra* – nr. I.3.b.4; *mensa tripes* (o *delphica*) – nr. I.3.b.1, nr. I.3.b.4, I.3.b.5.

109 L. Țeposu-Marinescu 1982, p. 48.

110 Conrad 2004, p. 57, p. 69, nota 588; în Dacia singurul relief care respectă această schemă este cea a lui *Iulius Crescens* de la Cășeu, care trebuie să fi fost modelul folosit și de către meșterul nostru; vezi L. Țeposu-Marinescu 1982, p. 127, nr. 101.

111 L. Țeposu-Marinescu 1982, p. 48.

112 L. Țeposu-Marinescu 1982, p. 53-55 cu toate tipurile de îmbrăcămintă.

I.3.d. Reprezentarea defunctului în ipostază de călăreț

Reprezentarea pe monumente funerare de scene care au în prim-plan perechea cal-călăreț este considerată, asemenea scenei banchetului funebru drept o expresie iconografică a eroizării defunctului¹¹³. Călărețul este interpretat asemenea personajului de pe *kliné* din scenele banchetului, ca o reprezentare *post-mortem*, eroizată a defunctului. M. Alexandrescu-Vianu consideră că monumentele funerare și cele votive care înfățișează acest motiv reprezintă emanația procesului de eroizare al defunctului, asemănătoare cultului Cavalerului Trac, ce înglobează o multitudine de *heroi*, protectori ai unor comunități locale¹¹⁴. S. Nemeti, bazându-se pe interpretarea unui motiv folcloric medieval (dar cu origini antice) propune posibilitatea ca soldații a căror monumente funerare înfățișează scene ecvestre (război/vânătoare) făceau parte din „societăți de bărbați” care prin performarea unor rituri asociate cu credința într-un zeu cavaler, dobândesc după moarte o condiție nouă, diferită de a celorlalți muritori¹¹⁵. Analiza monumentelor funerare cu reprezentări ecvestre a arătat că majoritate lor aparțin unor soldați din trupe auxiliare (în primul rând *alae*) și doar în puține cazuri aceste scene apar pe monumentele legionarilor¹¹⁶. V. Hope explică acest fenomen prin faptul că legionarii erau mai puțin familiarizați cu modul de luptă ecvestră¹¹⁷.

Monumentele de la Ilișua, (nr. I.3.b.10, nr. I.3.b.11, nr. I.3.b.12) după descrierea păstrată, se încadrează în tipul numit *Heros equitans* (probabil Heros în epifanie, ținând calul de frâu) și foarte probabil prezentau similitudini stilistice cu alte piese de asemenea provenite din Dacia Porolissensis, indicând posibilitatea unui atelier comun amplasat probabil la *Napoca* sau *Porolissum*¹¹⁸. Posibil ca pe monumentul nr. I.3.b.12 să fie o reprezentare de tipul *Heros* în picioare în fața calului, dar în lipsa altor informații rămâne o supoziție. Confluentele stilistice proprii acestui atelier ipotetic sunt: cavalerul fără atribute, reprezentat neanatomic, cu torsul scurt și picioarele lungi, calul cu botul orientat în jos și cu unul din picioarele din față ridicat (în funcție de orientarea compoziției) și curbat în mod nenatural¹¹⁹. Nu în ultimul rând trebuie remarcat faptul că toate cele trei monumente sunt ridicate în memoria unor *equites* și a unui *decurio* al alei Frontoniana, subliniind legătura strânsă între reprezentarea câmpului reliefului și profesia celui care îi este închinat monumentul.

113 Nemeti 2003, p. 308; Hope 2000, p. 171, 175.

114 M. Alexandrescu-Vianu 1980, p. 359.

115 Nemeti 2003, p. 311-312.

116 Hope 2000, p. 171, nr. 39.

117 Hope 2000, p. 175.

118 Nemeti 2003, p. 297.

119 *Ibidem*.

I.4. Fragmente de monumente nedeterminate cu inscripție

Pe lângă inscripțiile întregi sau întregibile care au putut fi tipologizate, de la Ilișua mai provin câteva fragmente din câmpul epigrafic al unor monumente care dată fiind starea fragmentară de păstrare sunt imposibil de interpretat. Sunt circa 16 fragmente, din care se mai păstrează două. Unele provin de la inscripții funerare certe, dar greu de catalogat din punct de vedere funcțional de la ce tip de monumente provin, cum sunt nr. I.4.6, nr. I.4.7, nr. I.4.9, nr. I.4.11, nr. I.4.14, nr. I.4.15 ce pomenea un *signifer*, nr. I.4.16. Dintre acestea câteva menționează câte un nume: nr. I.4.3 un *Aelius* și nr. I.4.4 un militar *Caius Iulius*, iar I.4.10 un grec oriental *Amarantus*. Se mai remarcă fragmentul I.4.8 care pomenea un *magister*. Credem că fragmentele provin de la monumente reutilizate în zidurile castrului unde au fost descoperite în poziție secundară, marea lor majoritate din zona de sud-est. Dat fiind starea lor fragmentară alte comentarii sunt de prisos.

II. Elemente de construcție

II.1. Elemente arhitectonice (baze de coloane, fusuri de coloane, capiteliuri)

Din cercetările efectuate din castrul roman de la Ilișua provin doar câteva piese arhitectonice. Acest lucru nu înseamnă că acestea nu existau la clădirile din interiorul castrului, fiind probabil doar o conjunctură numărul lor redus. Săpăturile lui C.Torma pomenesc descoperirea într-una din clădirile cu absidă, din apropierea termelor a unui fus de coloană și a unui capitel corintic, din păcate pierdute¹²⁰. În monografia castrului când se face referire la clădirea de lângă *principia*, un posibil *valentudinarium*, aflată la 13 m spre nord-vest autorii remarcă: „Prezența numeroaselor baze, fusuri de coloane găsite de-a lungul zidurilor ... în corpul zidurilor de elevație au fost folosite numeroase fragmente arhitectonice, luate de la clădiri mai vechi și monumente funerare aduse din cimitirul castrului, fapt ce indică ... data târzie a clădirii”¹²¹. Reluate, săpăturile la acest obiectiv accentuează observațiile inițiale, prin descoperirea de noi piese arhitectonice care atestă monumentalitatea construcției.

În *principia* săpăturile din anul 1986 au identificat, spre partea posterioară a curții interioare, faptul că aceasta era delimitată de *basilica* prin 4 pilaștrii așezați pe aceeași linie cu zidurile din spate ale încăperilor marginale¹²². Pilaștrii de formă pătrată aveau latura de 2 m cei mediani și 1,5 m cei laterali. Erau construiți din tuf vulcanic și gresie prinsă cu mortar, ei formând elementele de susținere ale arcadelor care preluau presiunea transmisă de structura acoperișului¹²³.

120 Torma 1866, p. 10-12; Rusu-Pescaru, Alicu 2000, p. 147-148.

121 Protase, Gaiu, Marinescu 1997, p. 24.

122 *Ibidem*, p. 27.

123 *Ibidem*.

Din secțiunile trasate în *praetentura dextra*, paralel cu *via principalis*, care au traversat o baracă din prima fază a castrului, au fost identificat un strat gros de dărâmături și blocuri de piatră, inclusiv fragmente de coloană, provenite de la un edificiu situat în apropiere¹²⁴.

Avem păstrate astfel 5 monumente arhitectonice: două baze de coloană simple, prima baza unei coloane de mari dimensiuni nr. II.1.1 și a doua nr. II.1.2 baza unei coloane, probabil lisă, a cărei formă pătrată nu s-a mai păstrat, din care se mai distinge doar un tor simplu, urmat de un listel, de unde începe apoi corpul coloanei; două fragmente de fusuri de coloană dintre care nr. II.1.4 provine de la o coloană adosată; și un fragment de capitel doric din care s-a păstrat doar o pătrime din echină, decorată cu un șir de ove cu astragale și piruete din care n-i s-au păstrat doar câteva, cu analogii excelente la Porolissum¹²⁵.

Pieseile provin toate din zona presupusului *valentudinarium*, prezența acestor elemente arhitectonice atestă existența unor clădiri frumos decorate (vezi propunerea de reconstituire a unei astfel de coloane Pl. X, fig. 6) în interiorul castrului după cum trebuia să existe în toate caestrele provinciei. Dat fiind numărul redus de piese și starea lor fragmentară este deocamdată dificil a face anumite tipologii, însă după cum putem observa toate aceste monumente se încadrează în standardele atelierelor de sculptură din *Dacia Porolissenis*, având ca posibil centru de inspirație *Porolissum*-ul.

II.2. Elemente de la construcții funerare

(pilaștri, *aediculae*, lei adosați, postamente, arcade)

Din necropola castrului și așezării de la Ilișua provin o serie de piese sculpturale ale căror funcționalitate a fost bănuită sau greșit atribuită și care credem noi trebuie incluse în cadrul unor incinte funerare. Dat fiind numărul lor redus cât și starea fragmentară ne este greu să apreciem cărui tip de construcție (mausoleu) au aparținut aceste piese cu certitudine. Caracterul lor funerar este probat de decorația sau structura pe care o au. Am trecut totuși în repertoriu aceste fragmente deoarece prezența lor probează varietatea tipurilor de monumente funerare prezente în zona *Arcobadarei*. Despre cele prevăzute cu inscripție am discutat anterior.

La baza interpretărilor noastre stă studiul întreprins de H. Gabelman¹²⁶. Astfel, putem sesiza rolul pe care la a avut Aquileia ca sursă de influență pentru arta monumentală din Dacia Superior. El atinge problema construcțiilor funerare „cu baldachin” care apar în Dacia Superior. Construcții funerare de tip pilastru sau cu baldachin apar în număr mare în vestul și centrul Europei. Fragmentele de

¹²⁴ *Ibidem*, p. 34.

¹²⁵ Gudea, Lucăcel 1975 p. 33, nr. 89.

¹²⁶ Gabelmann 1979, p. 89.

acest tip din Dacia Superior au trecut fie neobservate, fie catalogate eronat. Până la L. Țeposu-Marinescu¹²⁷ nimeni nu și-a pus problema existenței unor asemenea construcții funerare. M. Gramatopol considera că pietrarii executau în genere monumente standard, pe tipuri, monumente ale căror părți constitutive monolite difereau între ele mai degrabă prin variațiuni mici decât prin dimensiuni sensibil mai mari, care schimbau clasa monumentului însuși¹²⁸.

Trebuie subliniat faptul că aceste construcții se aflau într-un spațiu amenajat anume, făcând parte din cadrul unor incinte funerare. Acestea constituiau o proprietate privată, ce putea fi înstrăinată prin vânzare. Spațiul acestora era bine delimitat după cum menționează o inscripție de la Apulum¹²⁹. Aceste amenajări erau delimitate de *cippi terminales*¹³⁰. La Sempeter fragmente arhitectonice păstrate indică existența unor incinte funerare de nu mai puțin de 2 m înălțime¹³¹. Astfel de incinte se cunosc și în Pannonia¹³². În Dacia incinta din cimitirul vestic al Sarmisegetuzei, în Valea Drașcovului a fost numit „mausoleu”¹³³.

De la Ilișua avem următoarele tipuri de monumente ce provin de la construcții funerare: monument funerar în formă de pilastru; pilaștrii de colț; pereți de aedicula; lei adosați; bloc patruleter; altar de colț; coronament de balustradă; arcadă. Descoperirile de ziduri de incintă de la Ilișua¹³⁴, existența aediculelor funerare, a pilaștrilor de colț ca și a postamentelor cu lei dovedesc existența unor asemenea incinte și aici (Pl. XIX, fig. 10,11; Pl. XX, fig. 12). Însă nu avem o descoperirea certă a unei incinte în necropola de la Ilișua, dar avem elemente care ne face să presupunem existența acestora.

Cel mai spectaculos monument descoperit de la Ilișua îl constituie nr. II.2.1 un fragment al unui monument în formă de pilastru (pl. X II.2.1). Denumirea de monumente în formă de pilastru „*Pfeilergrabmal*” este folosită în cercetarea modernă pentru a desemna un monument arhitectonic care era răspândit în *Gallia Belgica*, în provinciile germanice și în *Raetia* în secolele II și III¹³⁵. În afara acestor provincii apar monumente asemănătoare sub denumirea de „tower-toms”, „mausolée-tours”, „Turmmausoleen”, „Grabtürme” și în nordul Africii, Siria și Moesia Inferior¹³⁶. Arhitectura acestor monumente constă dintr-o crepidă din trei scări și un soclu, peste

127 Țeposu-Marinescu 1982, p. 46.

128 Gramatopol 1982, p. 209.

129 IDR III/5, 549.

130 Diaconescu 2005, p. 280.

131 Kremer 2001, p. 369.

132 Kiss 1987, p. 147.

133 L. Țeposu-Marinescu 1982, p. 33 și p. 164, nr. 471.

134 Torma 1866, p. 15.

135 C. Ciongradi 2007, p. 68.

136 *Ibidem*.

care se află o parte închisă, la monumentele mari de obicei profilată arhitectonic și divizată în mai multe părți, care cuprind portrete în picioare în nișe; urmează apoi o zona de attica, un acoperiș cu solzi în formă de piramidă cu unul sau mai multe frontoane încadrate, peste care urmează un capitel ca și coronament¹³⁷. Cele din Dacia sunt formate dintr-un bloc rectangular și un acoperiș piramidal lucrate dintr-un singur bloc, zona principală este arhitectonică, încadrată de coloane sau pilaștri, iar la partea superioară se terminau cu un coronament.

După tipologia propusă de C. Ciongradi¹³⁸ monumentul de la Ilișua se încadrează în tipul I – monumente în formă de pilastru cu arc circular. Din partea lui posterioară descoperitorul a despicat o lespede, azi pierdută, care reduce profilul original cu aproximativ o treime. Acesta are o formă de *aedicula* cu trei laturi decorate în relief, încadrate fiecare de către doi pilaștri cu capitel pseudo-corintic, așezați direct, fără *plinthus*, pe baza patrulateră a monumentului. De pe abac, pe toate trei laturile, pornește câte un arc, închizând nișele în partea superioară. Pe latura din față (pl. X.II.2.1 A), într-o nișă adâncă, pe care se mai văd încă urmele vopsirii cu *minium*, este înfățișată scena banchetului, la care participă: un bărbat, o femeie și fiica lor. Personajul feminin aflat în planul îndepărtat a fost interpretat ca fiind de fapt un participant/servitor feminin la banchetul funerar¹³⁹. Latura stângă este împodobită cu imaginea lui *Attis* (pl. X.II.2.1 C), care poartă o bonetă frigiană și este îmbrăcat cu două tunici, stând în picioare și ține cu mâna dreaptă un *pedum*, pe care își sprijină stânga, în stereotipa lui atitudine de tristețe și meditație. Latura dreaptă este ornamentată cu motivul vegetal al viței de vie (pl. X.II.2.1 B), care iese dintr-un vas cu două toarte, un *kantharos* așezat pe un *plinthus* pătrat. Latura din dos a fost distrusă de descoperitor. Lapidul a făcut câteva greșeli de perspectivă, atunci când a redat discul mic de care se leagă stinghiile de la picioarele mesei, precum și piciorul drept al femeii. La figurile personajelor se remarcă și tendința de reprezentare în alto-relief, în timp ce îmbrăcămintea lor, masa, scaunul și celelalte obiecte, precum și ornamentația fețelor laterale apar prezentate aproape plane. De remarcat faptul că față de două monumente asemănătoare de la *Sarmisegetuza*¹⁴⁰ și *Apulum*¹⁴¹, acesta se distinge prin lipsa frontonului decorat în relief. De la Micia¹⁴² avem o altă posibilă analogie, aceasta păstrând și coronamentul decorat.

Din punct de vedere iconografic scena banchetului funerar de monumentul de la Ilișua face parte din cadrul banchetului cu câțiva participanți, reprezentare tipică

137 *Ibidem*.

138 *Ibidem*, p. 69.

139 Petruț, S. Mustăță 2010, p. 188, nr. 40, Pl. VII/28.

140 *Ibidem*, p. 210, nr. Pf/S 2 Taf. 68 a-b.

141 *Ibidem*, p. 211. Pf/A1.

142 *Ibidem*, p. 211. Pf/ M 1, taf. 68.

pentru Dacia, unde se remarcă prin dispunerea verticală și aranjarea simetrică a personajelor, corpurile întinse pe *kliné* nu mai sunt alungite și se observă doar busturile strânse laolaltă¹⁴³. M. Bărbulescu și Mariana Pâslaru consideră că acest banchet ce se petrece în jurul mormântului, marchează de fapt ruptura definitivă a defunctului cu lumea viilor, trecerea lui în cealaltă lume, fiind echivalentă cu o zeificare a acestuia, el devenind unul din *Dii Manes*¹⁴⁴. Trebuie să interpretăm această reprezentare a banchetului de pe monumentul de la Ilișua ca un simbol al eroizării defunctului, în urma căreia acesta transcende la un nivel superior al existenței, dar și o reflectare a unor obiceiuri funerare, concretizate în banchetele periodice date de cei vii în cinstea memoriei defuncților, de a-i feri pe aceștia de uitare, dar și pentru că se credea că sufletul/umbra defuncților vine să mănânce și să se înveselească alături de cei vii¹⁴⁵. Imaginea banchetului poate fi interpretată și ca simbolul vieții fericite pe care defunctul urma să o aibă dincolo, concepută sub forma unei petreceri veșnice, alături de zei și de eroi, după o viață plină de greutate și privațiuni¹⁴⁶. Interesantă este asocierea acestei reprezentări cu cea a lui *Attis tristis* pe una din laturi, reprezentat în atitudine de jelire, cu picioarele încrucișate, un cot sprijinit pe pedum și o mână susținând capul, meditănd la soarta sa potrivnică. Această imagine trebuie interpretată ca și o reprezentare a durerii și a tristeții provocate de moarte, dar zeul trebuie văzut și ca un garant al continuării vieții în lumea de dincolo, al renașterii și al intrării în paradis, al atenuării morții ca distrugere totală¹⁴⁷. Reprezentarea reliefală prezintă vasele care țin de desfășurarea banchetului funerar: cana și cupa. Cana (*urceus*) și caserola (*polybrum*) au fost împrumutate din sfera practicii sacrificiale, ele apărând cel mai des pe monumente votive și comemorative cu înfățișarea sacrificiului¹⁴⁸. Cupele (*pocula*) îndeplinesc de asemenea un rol important în reprezentările funerare, apărând în scena banchetului funerar¹⁴⁹. Aceste vase intră în categoria veselei folosite pentru băut. Pe lângă această situație, cupele apar și la defuncții reprezentați în formă de bust în nișele rectangulare ale stelelor. În partea inferioară a registrului iconografic avem reprezentată o *cysta mistica* încadrată de un vas tip *oinochoe*. În aceasta se țineau în religiile de mistere acele *hiera*, simbolul unui anumit zeu, sau puteau fi ținute alimentele sacre ce apare pe *mensa tripes*. Aceasta *cysta mistica* este întâlnită mai ales în scenele dionisiace fiind legată de misterele care dădeau adeptilor siguranța

143 L. Țeposu-Marinescu 1982, p. 48-49.

144 M. Pâslaru, Bărbulescu 2003, p. 32.

145 Chiș 2004, p. 125.

146 *Ibidem*.

147 *Ibidem*, p. 117.

148 Nuber 1972, p. 99.

149 V. Rusu-Bolindeț 1994, p. 119.

participării la festivalul etern al lui Bachus¹⁵⁰. Clement din Alexandria amintește prăjiturile prezente într-o *cysta mistica*¹⁵¹. Ca și formă se apropie de *panarium*, având aspectul unei cutii cilindrice înalte, cu capac boltit. O altă categorie de vase reprezentat este ulciorul cu vin, *oenochoe*. *Kantharos*-ul de pe una din laturi este ornamentat cu motivul vegetal al viței de vie și struguri. Din strugurii viței de vie se obține vinul, care este băutura nemuririi oferită inițiaților în ceremoniile mistice¹⁵². Consumarea băuturilor sacre, între care și vinul, este plasată în rândul simbolurilor intimității. Beția, benchetuiala trebuia să creeze o legătură mistică între participanți, să transforme stare mohorâtă a celui care părăsește această lume, de a abolii condiția cotidiană și de a îngădui reintegrarea orgiastică și mistică¹⁵³. Reprezentarea ulciorului sub *mensa tripes* alături de *panarium* a fost interpretată ca marcând evolutiv desfășurarea ceremonială a banchetului, ulcioarele de acest tip fiind utilizate mai degrabă pentru spălarea mâinilor, urmând a fi ulterior manipulate de către servitorul participant, după ce comensalii termină banchetul propriu-zis¹⁵⁴. Dintre piesele specifice mobilierului scenei banchetului avem prezentate: *kliné*, cu speteaza înaltă și arcuită, coatele personajelor se sprijină pe salteaua groasă a patului; *mensa tripes*, privită în secțiune transversală, dreaptă pe toată grosimea ei cu stinghiile arcuite; *kathedra*, simplă cu aspect de spătar; *cysta mistica*, cu un capac boltit.

Vestimentația este comună: bărbatul poartă o *tunica manicata* și *sagum*. Mantia pare prinsă cu fibulă pe umăr. Personajul are o barbă bogată. Îmbrăcămintea feminină este standard, *tunica* lungă și *palla*, cu un guler rotunjit. Coafura feminină este aceeași, pieptănătură simplă, cu părul ondulat cu cărare pe mijloc, adus spre spate.

O interesantă analogie se poate face între scena banchetului funebru de pe acest fragment de la Ilișua și un fragment de stelă descoperit la Șaula¹⁵⁵, județul Cluj. Se remarcă asemănarea izbitoare dintre cele două scene, deși la Ilișua se găsesc doar două personaje pe *kliné*, nu trei ca pe acest monument. Trebuie remarcat că priza paharului cu unul sau două degete întinse înainte, precum și paharul sunt identice în ambele piese. La acestea se adaugă și același tip de *mensa tripes*, cu rozeta de îmbinare văzut de sus, în timp ce întregul ansamblu este redat din față. La fel, picorul de la *kliné* este identic și apar la fel o *oenochoe* și o *cista mystica*. Pe baza criteriilor stilistice monumentul a fost datat în a doua jumătate a secolului

150 Daremberg, vol. I, p. 1205

151 *Ibidem*.

152 Cumont 1929, p. 491.

153 Durand 2000, p. 251-252.

154 Petruț, S. Mustăță 2010, p. 177-178.

155 Diaconescu 1979, p. 546.

al II-lea p.Chr. Considerăm că monumentul făcea parte dintr-o incintă funerară, după cum am propus o posibilă reconstituire a acestuia (Pl. X fig. 7). Monumentele în formă de pilastru din Dacia pot fi privite ca o creație provincială, care după părerea lui C. Ciongradi a dus la Sarmizegetusa și la Micia la formarea unui tip de monument funerar regional¹⁵⁶, de unde acesta se răspândește în provincie, inclusiv la Ilișua. Credem că acest monument trebuie să fi fost închinat de către un personaj înstărit din zona *Arcobadarei*, care să fi cunoscut astfel de construcții din alte părți ale provinciei și care a dorit să i se ridice un monument fastuos, la nivelul marilor centre ale Daciei.

Elemente de pilastru: am identificat două astfel de monumente, doi **pilaștri de colț**, nr. II. 2.2 și nr. II.2.3, prezența lor arată faptul că meșterii de aici cunoșteau tehnica sculpturii și în cazul unor astfel de monumente. Pilaștrii din Dacia nu erau ridicați din zidărie, ci ridicați în segmente monolite, iar decorația lor sculpturală, pe trei sau patru fețe, urmează să sugereze în subsidiar spațialitatea arhitecturală¹⁵⁷. Deasupra acestor baze se așezau blocurile paralipipedice cu inscripție pe o singură față, eventual cu ancadrament vegetal¹⁵⁸. Deasupra trunchiului de piramidă urma coronamentul. Înălțimea unor astfel de pilaștri putea atinge 3,5–4,0 m. Acești pilaștrii presupun existența unor incinte funerare care să izoleze parcela familiei de restul necropolei¹⁵⁹. Am inclus aceste fragmente în câteva reconstituiri ipotetice ale unor astfel de incinte (pl. XIX fig. 10, fig. 11).

Primul fragment a fost interpretat ca având o reprezentare lui *Attis* aniconic (nr. II.2.2), în câmpul reliefului se poate distinge imaginea taurului care are între coarne o ramură cu frunzele schițate, din care iese un con de pin înscris într-un chenar. De fapt o reprezentare schematică a pinului. Coarnele taurului sunt foarte bine redată, iar ramura la fel. Divinitatea simbolizată de către copac se află în directă asociere cu bucraniul de taur cu analogiile pe altarul de la Perigues și altarului lui *Scipio Orfitus*¹⁶⁰. Este o reprezentare menită a face parte dintr-un pilastru de colț având ca temă ideea îndeplinirii ritualului *taurobolium* și faptul că defunctul căruia îi era închinat, era un inițiat în misterele Frigiene¹⁶¹. Întregul ansamblu făcea parte dintr-o construcție funerară. Considerăm că piesa nu este un perete al unui altar cum apare interpretat¹⁶², dat fiind faptul că astfel de altare nu sunt cunoscute la Ilișua, iar chenarul și mulurile sunt identice cu cele ale piesei următoare, iar dimensiunile sunt prea mici pentru a face parte din laturile unui

156 C. Ciongradi 2007, p. 85.

157 Gramatopol 2000, p. 217.

158 *Ibidem*, p. 218.

159 *Ibidem*, p. 219.

160 Nemeti 2008, p. 183 cu bibliografie aferentă.

161 *Ibidem*.

162 *Ibidem*.

postament de aedicula. Al doilea monument (nr. II.2.3) prezintă într-un chenar simplu, mulurat, cu figura lui *Attis* în postura lui obișnuită. Acesta poartă o bonetă frigiană și este îmbrăcat cu o tunică lungă până la genunchi, stând în picioare și ținând cu mâna dreaptă un *pedum*, pe care își sprijină stânga. Imaginea lui *Attis* adolescent, cu mână pe bărbie și cu cealaltă pe *pedum* și cu un picioarele încrucișate, stângul peste dreptul este redată destul de rudimentar. În partea stângă, partea superioară prezintă un orificiu de prindere deteriorat. Grosimea piesei atestă clar faptul că nu avem de a face cu un perete de *aedicula* ci cu un fragment dintr-un pilastru de colț. Analoogia cea mai elocventă provine de la Gherla unde avem o astfel de piesă decorată pe două dintre laturi¹⁶³.

Aediculele, mici construcții cu trei pereți, deschise în față și cu acoperiș în formă de boltă sau în două ape, fără să fie descoperite intacte, apar și în castelele romane de pe Someș. Pereții de aedicule se aseamănă mult cu stelele ca formă, dar se deosebesc de acestea doar prin banda verticală neornamentată pe care o au la una din margini. Aediculele sunt de origine nord-italică și au pătruns în Dacia prin filiera panonică¹⁶⁴. Multe din descoperiri sunt fortuite și ele sunt deteriorate în bună măsură. Interesant este faptul că *aedicula* ca și construcție funerară este întâlnită doar în Dacia Superior, nefiind cunoscută în Dacia Inferior¹⁶⁵. Într-un studiu referitor la *aedicula* din Dacia¹⁶⁶, O. Floca și W. Wolski încearcă să susțină atribuirea construcție funerare de acest tip orientalilor, lucru contestat ulterior de D. Isac, care își exprimă reținerea față de legătura dintre aediculă și elementele orientale și menționează că poarta de pătrundere pentru acest monument au fost Porolissum și chiar Micia¹⁶⁷. Maria Crânguș crede că *aedicula* funerară este prezentă în Dacia, deoarece coloniștii veniți aici provin din spațiul norico-panonic, iar comunitățile de civili sunt completate de trupe care au fost recrutate din același spațiu geografic. Descoperirea în sec. al XIX-lea a unei aedicule întregi la Micia a permis catalogarea pieselor asemănătoare descoperite anterior și ulterior drept perete de *aedicula* și acoperiș de *aedicula*.

De la Ilișua se păstrează¹⁶⁸ un singur perete lateral drept nr. II.2.4 pe care este înfățișată un participant feminin¹⁶⁹ la banchetul funerar, în picioare, cu privirea înaintea. Personajul este redat din față, în mâna dreaptă, lăsată în jos ține un ulcior, care neîncăpând în nișă trece în spațiul chenarului. Este îmbrăcat cu pantaloni

163 L. Țeposu-Marinescu 1982, p. 170, nr. 39.

164 L. David, Marghitan 1968, p. 130.

165 M. Crânguș 2002, p. 280.

166 Floca, W. Wolski 1973, p. 18-20.

167 Isac 1974, p. 68, nr. 26.

168 O piesă asemănătoare apare în repertoriul realizat de Neigebaur la mijlocul secolului XIX, supra nota 7.

169 Petruț, S. Mustață 2010, p. 177, nr. 3, Pl. II/3.

largi și lungi, purtând o tunică scurtă până la glezne, iar pe dedesubt o cămașă cu încrețituri verticale, strânsă în jurul gâtului cu o bentiță subțire. Mâna stângă, îndoită în cot, apucă un capăt al unui ștergar, aruncat peste umăr. Vârful piciorului stâng intră de asemenea în spațiul rezervat marginii de jos. Coafura femeii este simplă cu părul în ondule, împărțit cu cărare pe mijloc după o modă ce intră în circulație în decursul secolului al II-lea și se menține și în secolul următor. Caracteristicile feței nu pot fi deslușite datorită stării proaste de conservare, în urechi poartă cercei cu pandantivi. Cantul marginii stângi e decorat cu frunze stilizate. După orificiul vizibil pe marginea superioară din dreapta și ornamentarea muchiei stângi, monumentul reprezintă peretele stâng al aediculei. Tipologic el se încadrează din punct de vedere al dimensiunilor alături de fragmente asemănătoare de pe tot cuprinsul provinciei Dacia. Acesta trebuie să fi făcut parte dintr-o aedica cu acoperiș în două ape după cum am încercat o posibilă reconstituire a unui astfel de monument (Pl. XI, fig. II.2.4.) Astfel de reprezentări sunt extrem de numeroase pe altare și reliefuri funerare de la *Virunum*¹⁷⁰, majoritate datate la începutul sec. al II-lea p.Chr.

Cei doi lei funerari adosați nr. II.2.5 și nr. II.2.6 pe baza dimensiunilor destul de mari demonstrează faptul că aceste fragmente aparțin unei construcții funerare sau posibil să fie incluși în cadrul unor incinte funerare, unde erau plasați pe colțuri, după cum propunem o posibilă reconstituire (pl. XX, fig. 12) după C. Ciongradi lei sunt animalele simbolice care străjuiesc monumentele funerare. Monumentele prezintă lei funerari, așezați pe o plintă patrulateră într-o poziție obișnuită. Animalul stă culcat pe labe, cu capul ridicat și întors spre stânga, cu gura deschisă amenințător, botul tronconic plat, cu nările redlate prin incizii adânci, iar dintre colți apare limba scoasă. Se remarcă cârlionții coamei animalului, realizați cu sflelderul sub forma unor volute ample. Acest mod de redare a coamei prin volute are în Dacia puține analogii, doar o piesă de la Potaissa¹⁷¹ și una de la Gilău cu coama redată în jurul gâtului sub forma unor volute¹⁷². Ochii animalului sunt redați doar printr-o dungă elipsoidală ce închide globul ocular, așezați sub niște arcade frontale proeminente. Urechile sunt sculptate destul de reușit, iar fruntea încrunțată și proeminentele arcade frontale dau o oarecare senzație umană chipului felinei. Labele sunt sculptate prin incizii adânci, cu ghearele lungi și ascuțite, stilizate ca un element decorativ, ca și coama, de altfel. Acest gen de piese sculpturale reprezentând lei sunt numeroase în Dacia. Aceștia par a simboliza forța divină sau esența divină, cu atribute și conținut nuanțat, corespunzător elementului central al ansamblului din care fac parte¹⁷³. De obicei, el apare reprezentat în ipostaza

170 CSIR Österreich II 1977, p. 15-20, nr. 173-186, taf. 1-4.

171 M. Jude, Pop 1972, p. 17, nr. 28, pl XV/2.

172 Isac, Diaconescu 1980, p. 131-132, fig. 14.

173 Glodariu 1967, p. 163-167.

de a-și devora prada sau cu una din labele anterioare pe capul unui animal și a fost interpretat ca demon al morții, ca simbol al sacrificiului ritual, ori arătând că forțele divine au moartea sub controlul lor, acesta fiind un păzitor al lăcașului de veci, împotriva duhurilor rele și a profanatorilor de morminte. Ele sunt realizări aproximativ identice cu aceeași manieră de redare a membrilor leilor, coama cu acei cârlionți specifici, expresia facială, precum și marcarea ochilor prin acea dungă elipsoidală ce închide globul ocular. Putem afirma cu certitudine că cele două piese sunt produsul aceluiași atelier sculptural din zonă ce producea asemenea tipuri de coronamente funerare cu lei funerari, ce împodobeau construcții funerare sau incinte din zona necropolei așezării¹⁷⁴.

Tipologic, fragmentul nr. II.2.7 face parte din rândul coronamentelor rectangulare. După cum remarcă și C. Ciongradi aceste coronamente au fost considerate în bibliografia mai veche ca fiind baze sau socluri pentru altare sau monumente în formă de pilastru. Coronamentele constau dintr-un bloc rectangular care este prevăzut cu relief pe una sau mai multe părți și se încheie la partea inferioară cu o plintă¹⁷⁵. La partea anterioară se află relief principal, o figură flancată de câte un leu. Monumentul acesta se încadrează în tipul II propus de C. Ciongradi având trei laturi prelucrate, cu părțile laterale fără profilatură iar partea din spate rămânând neprelucrată. Este un coronament rectangular cu decor pe trei laturi, ce se află deasupra corpului unui altar patrulater cu inscripție. Sau păstrat două fragmente ale coronamentului cu cei doi lei, partea centrală fiind distrusă. Primul fragment reprezintă în relief un leu în poziția obișnuită. Acesta stă culcat pe labe, cu capul întors spre stânga, gura deschisă și limba scoasă, coama redată realist prin incizii adânci, făcute cu trepanul. Fruntea animalului este deteriorată. Ține în ghiarele picioarelor dinainte un cap de animal, pare un bovideu. Partea laterală stângă este împodobită cu motivul vegetal al viței de vie cu ciorchine de struguri, ce iese dintr-un vas cu toarte, un *kantharos*. Între cele doi lei se afla capul unui personaj, posibil Medusa sau Amonn, însă acesta nu s-a mai păstrat. Al doilea fragment este identic. Leul stă culcat pe labele din față, cu capul întors spre stânga gura deschisă și limba scoasă, ține între picioarele dinainte un cap de berbec.

Cele mai numeroase descoperiri ale acestui tip de monument le avem de la Apulum, ciscisprezece, din Sarmizegetusa șapte, iar din Micia trei asemenea coronamente¹⁷⁶. Analogiile din Dacia Inferior de la Drobeta, din nordul Italiei de la Aquileia, din Noricum și Pannonia arată apartenența acestor coronamente la corpurile de altare¹⁷⁷. Dacă inițial cele lucrate din același bloc cu corpul altarului

174 Gaiu, Zăgoreanu 2006, p. 166.

175 C. Ciongradi 2007, p. 89.

176 *Ibidem*.

177 *Ibidem*, p. 91.

au servit la preluarea cenușii defunctului, ele își pierd această funcție ulterior, așa cum arată exemplarele din Dacia Inferior, Noricum și Pannonia, dar și din nordul Italiei¹⁷⁸. Ele devin în Dacia împreună cu corpurile de altare părți ale aceluiași monument.

O piesă deosebită este nr. II.2.8 care este un relief de colț al unei incinte funerare. Piesa este o sculptură de foarte bună calitate, ce redă într-un chenar mulurat o floare de acant cu rozeta în mijloc și cu 8 frunze, dintre care trei mai mari în partea superioară și inferioară și câte una mai mică la stânga și la dreapta. Monumentul a fost sculptat cu precizie, cu o daltă subțire care a permis meșterului să facă incizii mai adânci, care dau impresia de volum frunzelor, iar apoi acestea au fost finisate cu grijă. Este unul dintre cele mai bine sculptate monumente ce provine de la Ilișua, deși stilistic pare a fi o realizare de sec. III p.Chr. lipsa altor elemente de datare ne împiedică a face o încadrare cronologică mai exactă a acestuia. Deocamdată este o piesă unicat în Dacia Porolissensis. Foarte posibil să fie un bloc de pe marginea unei incinte funerare, după cum avem o analogie la cimitirul roman de la Aquileia.

Fragmentul nr. II.2.9 poate fi friza unei construcții sau poate o bucată a unui altar decorat pe margini de mari dimensiuni. Cea ce s-a păstrat din decor pare să prezintă un vas de mari dimensiuni, un chiup, păstrat doar pe jumătate. Posibil să fi avut un caracter funerar.

Piesa nr. II.2.10 este o apariție inedită la Ilișua. Este vorba de o *loricae* ce provine de la o construcție funerară. Piesa constituia elementul orizontal al balustradei care era susținut de către baluștri. Forma este cea de semicoloană. Se mai observă o parte din plintă cu o înălțime de 10 cm. Deși găsită într-o poziție secundară piesa atestă existența la Ilișua a incintelor funerare. Este posibil ca pe capetele unor astfel de piese să fi fost atașați câte un leu funerar. Are o analogie o descoperire recentă de la Porolissum¹⁷⁹ și câteva de la Napoca¹⁸⁰. Am integrat-o într-o posibilă reconstituire a unei incinte funerare alături de lei funerari (Pl. XX, fig. 12).

Un monument extrem de interesant, dar care din păcate ni s-a păstrat doar într-o poză din arhiva Marțian, este nr. II.2.11, ce pare a fi o arcadă care are într-un chenar lat redat un Amoraș cu ghirlande cu flori pe umăr, părul cârlionțat ce coboară pe umeri, chipul deteriorat, nud, cu picioarele încrucișate. Lângă piciorul stâng apare redat un delfin, iar piciorul drept calcă pe o floare cu patru petale de unde pornește un alt picior probabil al următorului Amor. Colțul stâng superior pare a prezenta urma unui orificiu de prindere. Piesa constituie o prezență insolită în iconografia atelierului de lapicizi de la Ilișua, ea fiind una de bună calitate. Este foarte probabil o arcadă a unei *aediculae* de tipul celor cunoscute în bibliografie

178 *Ibidem*.

179 Petruț 2009, p. 131, nr. 89.

180 C. Ciongradi 2010, p. 294, nr. 10, nr. 11, nr. 12.

de la Porolissum, iar acest tip de decor este unul extrem de răspândit în Dacia Porolissensis, la monumentele funerare analogii având două attice de stela de la Porolissum¹⁸¹ și un relief funerar de la Gherla¹⁸².

Existența acestor monumente diversifică și îmbogățesc cunoștințele referitoare la tipurile de monumente funerare ce se presupuneau a exista în necropola castrelui și nu ne face decât să sperăm că cercetări viitoare vor produce descoperiri care să confirme sau să corecteze ipotezele noastre.

III. Monumente funerare

Pe lângă piesele ce pot fi încadrate în componența unor construcții funerare și incinte funerare, de la Ilișua mai provin câteva tipuri de monumente funerare cu largă răspândire pe teritoriul provinciei.

III.1. Medalioane funerare

Medalionul funerar este unul din monumentele funerare prezente și în Dacia Porolissensis. Acestea sunt monumente de piatră, având ca element principal un disc mare pe care erau sculptate portretele familiei defunctului. Probabil își au originea în *imagines clipeatae* din Noricum și Pannonia de unde s-au răspândit în întreg imperiul¹⁸³. Dimensiunile unui medalion variază între 1,20–0,75 m înălțime și 0,75–0,48 diametru și între 0,30–0,12 grosimea. Partea figurată a medalioanelor o constituie portretele defuncților sub formă de busturi. Numărul de busturi reprezentate variază de la unu la șapte. Dacă apar mai multe busturi ele sunt reprezentate în registre diferite: părinții în partea superioară în dimensiuni mai mari. Ele apar sub formă circulară sau nișă concavă înconjurată de o ramă circulară, o pseudo-cornișă. Partea superioară este decorată cu un acroterion trapezoidal pe care se fixează conul de pin sau leu șezând. Partea inferioară are un picior pentru fixarea lor într-un pedestal.

Făcând analogii cu descoperiri din Noricum și nordul Italiei, precum și existența unor protuberanțe pe părțile inferioare ale monumentelor, L. Țeposu-Marinescu ajunge la concluzia că majoritatea din ele erau fixate pe altare sau coloane funerare¹⁸⁴. Ele par a fi unitare pe tot teritoriul Daciei, dând senzația unui tip omogen de construcție funerară. Totuși o serie de elemente, cum sunt nișele sau profilele, le diferențiază între ele.

Într-un articol recent, C. Ciongradi remarcă faptul că medalioanele din Dacia, se diferențiază clar față de cele din Noricum¹⁸⁵ prin lipsa frontonului, adâncimea

181 Petruț 2009, p. 101, nr. 26, pl. XI și p. 102, nr. 27, pl. XI.

182 Zăgreanu 2007, p. 258, nr. 1, fig. 10.

183 Frova 1961, p. 567-569.

184 Țeposu-Marinescu 1982, p. 32.

185 C. Ciongradi 2004, p. 398.

nișei și dimensiunile diferă. G. Kremer diferențiază două tipuri distincte în Noricum¹⁸⁶: medalioanele mici cu friză și medalioanele cu dimensiuni semnificative ce prezintă fronton și postament. Ciongradi subliniază influența nord-italică asupra acestui tip de monument funerar din Dacia¹⁸⁷. Ea recurge la următoarea clasificare: medalioane libere și medalioane asociate cu lei. E. Pochmarski¹⁸⁸ constată pentru Noricum că principala influență pentru medalioanele de aici provine din nordul Italiei, de la Altino.

În consecință, medalioanele din Dacia pot fi împărțite, după un criteriu mai ferm de inspirație norico-panonică sau nord-italică în: **tip A** – medalioane cu nișa cochiliformă puternic profilată; **tip B** – medalioane cu nișa cochiliformă abia schițată; **tip C** – medalioane cu nișa netedă.

De la Ilișua provin două astfel de piese, dintre care doar una ni s-a păstrat. Medalionul nr. III.1.1 era așezat pe un pedestal și fixat de acesta pe un știft de fier având forma aproape pătrată, a cărui urmă se vede parțial în suportul monumentului. În partea superioară, ciobit și aici la colțul stâng, se vede totuși locul de formă aproape pătrată, unde a fost fixată o mică bară de fier, deasupra foarte probabil era așezat obișnuitul con de pin, a cărui urmă se mai poate distinge în ruptura blocului de piatră. Medalionul este mărginit de jur împrejur de un chenar destul de puțin proeminent, dar cu fundal lis. În nișa medalionului se află busturile-portrete a trei persoane, în poziție gravă, solemnă, dar destul de expresivă. Personajele apar redată din față, înclinate puțin spre centrul tabloului. Bărbatul are mantia prinsă pe umărul drept cu o fibulă rotundă. Pare să aibă păr bogat, barbă scurtă, specifice epocii antoniniene târzii. Femeia, a cărei față e astăzi deteriorată, poartă o coafură specifică epocii antoniniene târzii – severiană timpurie. Părul femeii este aranjat în bucle scurte, iar în mijlocul frunții formează un unghi. Părul copilului și al bărbatului este tăiat scurt, în față formând mai multe șuvițe. Bărbatul are barba și mustăți lungi. Îmbrăcămintea lor este simplă. Femeia ține mâna dreaptă ridicată pe piept, scoțând-o din cuta hainei. Figura copilului este mai puțin reușită, dar pare a fi erodată. Personajele au o expresie rustică, iar meșterul a fost destul de îndemânatic, reușind o realizare destul de bună. Al doilea monument s-a păstrat doar într-o fotografie din arhiva Marțian. Din fotografie, III.1.2, se mai distinge puțin din fizionomia a două personaje, unul masculin și unul feminin. Personajul masculin are părul ondulat, se distinge bine gura, cu buze cărnoase, nasul borcănăt și ochii migdalați. Chipul femeii s-a păstrat doar o parte din el însă are aceeași manieră de redare, însă din câte se observă în fotografie avea nasul spart. Se mai disting schițați umerii personajului feminin și mâna stângă a acesteia în care ține

186 Kremer 2001, p. 345.

187 C. Ciongradi 2003, p. 534.

188 Pochmarski 1991, p. 126.

ceva, probabil un pahar. Deși piesa nu s-a păstrat putem remarca însă calitatea superioară a sculpturii, cu încercările meșterului lăpicid de a surprinde volumele folosind o daltă subțire.

Ambele piese trebuie incluse în tipul C cu nișa netedă, numit în bibliografie și medalion independent. Tipurile de medalione tip C sunt cele mai frecvente în provincie. Dacă tipul B pare a fi o formă mai târzie, celălalt tip prezintă toate elementele specifice medalioanelor norico-pannonice. Acestea au deasupra un fronton încorporat. Ele aveau și un peduncul prin care erau fixate pe o construcție funerară aplatizată, fie pe o stelă monolită sau segmentată, destul de groasă pentru a suporta sarcina. Am propus o posibilă reconstituire a primei piese (pl. XIX, fig. 9). Marea majoritate a acestor medalioane lucrate separat au pe axa verticală doi pedunculi: unul prin care se fixa pe latura superioară a lespezii cu inscripție a stelei sau altarului și altul care primea coronamentul, cum avem piesa de la Gilău¹⁸⁹. Medalioanele cu profil neted sunt datate târziu. Analogii în Dacia pentru aceste tipuri de medalioane avem la Târnava¹⁹⁰ (jud. Sibiu). Medalionul independent nu apare în Dacia Inferior și doar un singur exemplar este cunoscut în Moesia Inferior la Oescus¹⁹¹. Un număr mare apar în Noricum la *Virunum* și *Flavia Solva*, sunt atestate și în Pannonia¹⁹², estul și nord-estul Macedoniei, Tracia și nordul Italiei. În ceea ce privește funcționalitatea acestui tip de monument, cercetătorii au emis o serie de ipoteze. Multe din ele au găuri în partea posterioară, Gr. Florescu trăgând concluzia că erau încadrate în pereții unor construcții funerare¹⁹³. M. Gramatopol le compară cu medalioanele ce provin de la stele din Hispania, care sunt terminate în partea superioară cu un medalion tăiat în aceeași lespede cu inscripția și legat printr-un peduncul cu ea¹⁹⁴. Bazându-ne pe analogii cu Noricum și nordul Italiei credem că majoritatea lor erau fixate pe altare și coloane funerare.

III.2. Cornișe cu lei, lei funerari

Termenul de „lei funerari”, folosit în literatura de specialitate este unul generic, el fiind aplicat tuturor monumentelor sculpturale „rond-bosse” și reliefale deopotrivă, care aparțin mediului funerar. În cazul acestor piese nu se poate vorbi despre monumente funerare propriu-zise (de sine-stătătoare) ele întotdeauna având rolul de subansamble sau elemente de decor ale monumentelor sau construcțiilor funerare¹⁹⁵. Necesitatea tratării lor separate este legată de faptul că în general aceste

189 Pop *et alii* 1968, p. 509.

190 Pop *et alii* 1972, p. 512, nr. 40 și p. 511, nr. 37.

191 Dimitrov 1946, p. 50, fig. 37.

192 Schober 1923, p. 144-151.

193 Florescu 1930, p. 143.

194 Gramatopol 1982, p. 229.

195 Isac *et alii* 1973, p. 140.

piese sunt fragmentare sau descoperite izolat de monumentul de care aparținneau, iar conexiunea cu aceasta de cele mai multe ori nu poate fi reconstituită.

Termenul *așadar* este lipsit de o conotație funcțională, el datorându-se în parte și popularității și răspândirii extraordinare de care s-a bucurat motivul iconografic al leului în simbolistica funerară romană. Conform unei tipologii recente leiuri funerari din Dacia din punct de vedere morfologic se împart în trei categorii¹⁹⁶. Tipul I constă dintr-o pereche de lei culcați pe o plintă în poziție antitetice (*Rücken an Rücken*), în mijlocul lor se află de regulă un con de pin, *Gorgoneion*, sau alte reprezentări apotropaice sau de inspirație cultică (*Attis, Juppiter Ammon*). Aceasta este forma specifică a coronamentelor de stele și a postamentelor de medalioane. În literatura de specialitate românească s-a folosit termenul de *lei adosați*. Tipul II este reprezentat de *leii de sine-stătători* în poziție culcată sau șezândă pe o plintă, iar tipul III este cel al *leilor stilofori* (*Säulenlöwe*), aceștia fiind adosați pe o plintă cilindrică sau semi-cilindrică. O trăsătură comună la toate tipurile care ilustrează leiuri în poziția culcată este prezența animalului vânat (în general apare doar capul) printre labele frontale ale leului.

Din descoperirile de la Ilișua avem 6 cornișe cu lei adosați și 6 fragmente de lei funerari. Dintre cele 6 cornișe s-au păstrat cinci dintre ele, acestea fiind coronamentul unor stele funerare de mari dimensiuni. Primele două nr. III.2.1 și nr. III.2.2 prezintă asemănări stilistice, incluse din punct de vedere iconografic în cadrul reprezentărilor cu lei adosați, așezați pe o plintă, diametral opuși, cu dosurile apropiate și capetele întoarse în față, fără animalul sacrificat sub labele anterioare, varianta cu *nux pinea* netedă, fără solzi. Dacă primul monument este păstrat în întregime cel de al doilea este doar pe jumătate, însă se poate sesiza aceeași modalitate de redare a celor doi lei, cu fața spre privitor. Sunt redați destul de schematic, fără a se acorda atenție detaliilor anatomice, în schimb volumele sunt corect redată anatomic. Leiuri se sprijină pe membrele posterioare, lipsește reprezentarea cozii. Coama bogată ce acoperă pieptul fiarelor, este sugerată prin bucle trasate prin incizii dispartate. Urechile păstrate la primul monument sunt de dimensiuni mici, abia schițate, se remarcă redarea detaliilor ochilor: globii oculari și pleoapele animalelor sunt bine evidențiate. Cu certitudine cele două piese sunt produsul unui aceluiași atelier de sculptură.

Următoarele trei monumente sunt și ele înrudite între ele. Piesa nr. III.2.3 și III.2.5 sunt absolut identice, monumentele fiind coronamente de stelă funerară, ce prezintă doi lei adosați, cu un con de pin în zona centrală. Din păcate starea precară a monumentelor ne împiedică a face comentarii largi asupra pieselor. Se remarcă redarea felinei printr-un joc de volume ce nu urmărește proporțiile și detaliile anatomice, coama este schițată prin șanțuri superficiale dispuse alea-

196 C. Ciongradi 2007, p. 104.

toriu. Labele sunt redată prin incizii adânci cu aspect mai mult decorativ, sub laba dreaptă ridicată în sus este redat un cap de animal, probabil mânz sau vițel, acesta având limba scoasă. Numărul III.2.4 este asemănător, dar redat puțin mai îngrijit, iar laba din față este scurtă și nu se sprijină pe capului vreunui animal. Se aseamană cu piesele nr. III.2.1 și nr. III.2.2, dar este mult mai mare, deși păstrat fragmentar, iar întregit se apropie de dimensiunile pieselor de mai sus. Credem că este o variație a tipului doi de cornișe de la Ilișua. Mai avem o cornișă, din păcate pierdută, diferită de acestea, din cea ce se observă în fotografie, piesa este destul de rudimentară. Se păstrează doar leul din dreapta, înghesuit, cu coapsa din spate redată și laba din față cu modul tipic de redare a ghearelor, specific, se pare atelierului de la Ilișua. Nu putem distinge fața animalului, dar pare a se vedea o coamă bogată și colții proemineți care rânjesc spre privitor. Celălalt leu nu s-a mai păstrat, se vede doar coapsa din spate a lui. Între ei se află un bloc semicircular sub forma unui con de pin cu o reprezentare de chip uman pe el, posibil o reprezentare primitivă a Medusei sau doar un chip uman.

Celelalte fragmente de lei aflate într-o stare avansată de deteriorare sunt greu a fi încadrate tipologic. Se remarcă plinta nr. III.2.6, probabil, plinta unei cornișe, fie a unei stele funerare sau mai degrabă a unui acoperiș de aedica. Faptul că piesa se termină clar în spate cu picioarele leului, ne face să optăm pentru ultima variantă. Inițial această reprezintă un leu funerar, din al cărui corp se mai pot distinge doar labele cu gheare puternice și care ține între membrele superioare un cap de vițel, redat destul de îngrijit. La fel nr. III.2.7 leul funerar posibil adosat sau chiar statuie reprezentând jumătatea din partea din stânga a monumentului, așezat pe o plintă, culcat spre stânga, cu capul întors spre privitor și botul deschis, cu limba scoasă. Se remarcă atenția acordată redării feței, cu botul rotunjit și pomeții reliefați, încadrată de coama bogată care coboară pe gât, redată prin scobituri succesive de daltă. Animalul se sprijină pe labele din spate, sub laba anterioară se observă un cap de animal ce nu poate fi identificat, probabil un bovid. Piesa pare să fi făcut parte din coronamentul unei construcții funerare, aparținând tipului de reprezentare cu lei afrontați. Pe partea inferioară postamentul are o gaură de fixare de formă conică, iar spatele și partea laterală a monumentului nu au fost lucrate. La fel trebuie să fie și piesa nr. III.2.8 reprezentând jumătatea din partea din dreapta a monumentului, așezat pe o plintă, culcat spre dreapta, cu capul întors spre privitor și botul deschis, cu limba scoasă, nasul deteriorat, ochii redați prin incizii adânci, i se mai păstrează și o ureche. Pare a avea o coama bogată care coboară pe gât, redată prin scobituri succesive de daltă. I se mai întrevăde laba din față. Piesa pare să fi făcut la fel parte din coronamentul unei construcții funerare aparținând tipului de reprezentare cu lei afrontați. Cele două fragmente cu lei nr. III.2.9 și nr. III.2.10 dată fiind stare precară de păstrare sunt greu a fi încadrate tipologic. Se remarcă la primul o coamă bogată care coboară pe gât, redată prin

scobituri succesive de daltă. Modul de redare este cel specific atelierului de la Ilișua, cu smocurile de păr redată în cârlionți la capete. La al doilea se distinge modul îngrijit de redare a ochilor, fruntea cutată, botul ascuțit, urechile îngrijit redată. Coama ce se continuă și pe partea cealaltă este dăltuită sub forma unor bucle de formă conică, dispuse în șiruri.

O piesă deosebită este nr. III.2.11 o *pine* de formă conică, cu solzi mari romboidali, dispuși imbricat, alternativ în nouă rânduri. La bază are nervuri concentrice intercalate de denticuli reliefați, redând teaca coniferului. Conul de pin apare frecvent în plastica funerară romană, fie lucrat din același bloc de piatră, în cazul unor medalionae sau lei funerari, ori ca piese independente fixate pe coronamentele funerare în formă de trunchi de piramidă sau încoronând altare funerare, reprezentând în simbolistica funerară romană nemurirea.

În ceea ce privește locul de descoperire a acestor piese, marea lor majoritatea provin din zona necropolei, o parte din ele fiind descoperiri întâmplătoare reutilizate ca material de construcție la refacerea zidurilor castrului. Se pare că una dintre caracteristicile atelierului de sculptură de la Ilișua este producerea de coronamente de lei funerari adosați de mai multe tipuri și cu anumite derivații locale. Deși nu sunt piese spectaculoase unele dintre ele prezintă urme de rafinament și grijă în redarea volumelor, dar nu depășesc caracterul primitiv al sculpturii provinciale din Dacia Porolissensis.

IV. Reliefuri

Monumentele figurative întregesc tabloul diferitelor monumente sculpturale ce provin de la Ilișua. Cunoașterea și identificarea lor, chiar dacă nu au o valoare documentară la fel de ridicată ca și inscripțiile, oferă o frântură din diversitatea vieții religioase ce gravita în castrul și în jurul acestuia. Am clasificat aceste reliefuri în funcție de imaginea reprezentată în două categorii: reliefuri votive și reliefuri funerare.

IV.1. Reliefuri votive

Imaginile divinităților păstrate la Ilișua este unul destul de sărac. După materialul, tehnica și obiectul care servea drept suport imaginii, normal ar fi să avem categorii mai numeroase și mai diverse de monumente sculpturale. Ni s-au păstrat trei reliefuri din piatră, dintre care un fragment dintr-un relief de marmură. Valoarea acestor reprezentări este cu totul inegală, ele fiind produsele unor ateliere diferite. Aceste imagini de cult erau destinate adorației credincioșilor în temple și locuri special amenajate. O astfel de funcționalitate trebuie să fi avut și relieful N. IV.1.1 cu reprezentarea zeiței Fortuna. Lespedea era montată într-un ansamblu, după cum sugerează cavitatea de la baza monumentului. Lucrată în tehnica altoreliefului, piesa înfățișează un personaj feminin amplasat într-un cadru delimitat de un

chenar, sugerat prin motive arhitecturale dispuse marginal și încadrat de elemente vegetale și reprezentări antropomorfe. Figura, reprezentată în picioare, cu piciorul drept dus ușor în față, are în mâna stângă un *cornucopia*, iar în dreapta un obiect din care s-a păstrat doar capătul paralipipedic aflat în palmă, poate o *patera* sau un *gubernaculum*. Chipul Fortunei, având o mică ciobitură la nivelul nasului, are o față prelungă, bărbia ascuțită, buzele subțiri, ochii mari cu pupilele pronunțate. Părul, despărțit printr-o cărare mediană, se răsfrânge în bucle bogate cu șuvițe care îi cad pe umeri. De lobii urechilor atârnă o pereche de cercei cu pandantive globulare, gâtul este împodobit cu un șirag de mărgel globulare și un pandantiv în formă de *lunula*. Pe creștet are un *modius*. Zeița este înveșmântată într-un chiton lung până la glezne, cu croiul rotunjit la gât și mânecile scurte, cu franjuri denticulate la capete. Mijlocul îi este strâns cu un *cingulum* ale cărui capete sunt trecute printr-o cataramă ovală. Bustul îi este înfășurat într-un *himation* cu unul dintre capete petrecut peste brațul stâng și care cade sub forma unei draperii pe lângă corp, având un ciucure la capăt. Volumele corpului sunt redade cu rafinament. Mâna dreaptă este redată rigid, cu pumnul închis în față, ușor depărtat de corp. Pe brațul stâng poartă o brățară masivă torsionată, iar pe degetele mâinii are un inel de formă ovală și unul simplu pe degetul mic. Brațul stâng, îndoit din cot, cu palma sprijinită pe talie, susține cornul abundenței tratat sub forma unui rhyton cu corpul canelat pe care elementele vegetale sunt greu de dedus. Picioarele ușor depărtate, aflate pe un prag îngust, sunt încălțate cu sandale. În partea de sus, dreapta a reliefului, între capul zeiței și *cornucopia*, este figurat un personaj masculin cu picioarele așezate pe o sferă, cioplit destul de neglijent, lucrarea fiind așchiată și fragmentată în această zonă. Acesta are fața ovală, cu trăsăturile abia schițate purtând pe creștet un *calathos* sau având cornițe deasupra capului. În mâna dreaptă ține un obiect de formă sferică, iar mâna stângă o are dusă pe șold, sprijinind un sceptru înalt sau un *thyrs*. În colțurile de sus apar elemente vegetale: în colțul din dreapta două rozete cu câte patru petale mari, în colțul din stânga o frunză de palmier care se înalță din mâna unui personaj. Trebuie subliniat faptul că la Ilișua au fost descoperite două inscripții dedicate Fortunei Redux¹⁹⁷, una dintre ele fiind găsită chiar în locul din care s-a recuperat sculptura (Fig. 4). Aceasta a fost dedicată Fortunei Redux de către Aelius Celer *praefectus equitum* al alei Tungrorum Fontoniana cu ocazia refacerii băii. Cele două piese au fost utilizate ulterior ca material de construcție la repararea cuptorului, cândva după mijlocul secolului al III-lea p.Chr. Piesa a fost datată după inscripția de care a fost legată indirect, în timpul lui Severus Alexander, când *Aelius Celer* a deținut funcția de *praefectus equitum*. Este o sculptură de bună calitate, peste nivelul obișnuit al atelierului de la Ilișua fiind probabil realizată de un meșter specializat.

197 CIL III 789, CIL III 790.

Al doilea fragment este un relief plat, ce redă printr-o reprezentare schematică un personaj nud sau semi-nud, cu capul în profil spre stânga, cu mâna întinsă pe lângă corp și brațul drept, păstrat doar parțial, sprijinit pe *thyrsos*. Profilul feței are conturul schițat sub forma unui personaj matur, cu barba bogată, redată printr-un șir de striuri oblice, gura cărnoasă, nasul rotunjit și ochii mici. Fața este încadrată de coafura bogată a cărei cârlionți sunt sugerați prin mici cerculețe trase cu compasul. Starea monumentului ne împiedică să descifrăm eventualele atribute care să permită identificarea reprezentării. Desprinsă dintr-un bloc mai mare, este greu de precizat dacă reprezentarea provine de la un relief de sine stătător sau de la o edicula funerară. Personajul prezintă asemănări cu reprezentările lui Hercules, redat nud cu măciuca în dreapta, ridicată în sus¹⁹⁸. Hercules asociat cu cultul morților în calitatea lui de erou exemplar, care a învins moartea și reprezentarea lui pe aedicule funerare a fost semnalată atât în Dacia cât și alte provincii¹⁹⁹. O altă interpretarea ce poate fi atribuită acestei reprezentări este cea a lui Liber Pater, a cărui simbolistică apare frecvent în plastica funerară²⁰⁰.

Ultimul fragment este o reprezentare din seria cortegiului bahic, reprezentându-l pe Liber Pater. Pieptul și abdomenul zeului sunt dezgolite iar pe brațul stâng atârână o *nebrida*. *Thyrsos*-ul este sprijinit de brațul îndoit și ținut în mână între degetele arătător și mijlociu. Relieful este bine executat, iar partea din spate este lustruită. Este o piesă superioară, probabil un import, din păcate prea fragmentară pentru a putea fi întregit tot registrul reliefului și fără a i se cunoaște locul de descoperire.

Chiar dacă asemenea reprezentări nu pot constitui probe evidente privind atestarea acestor culte la Ilișua, ele sunt concludente pentru a zugrăvi atmosfera religioasă generală a teritoriului *Arcobadarei* și marchează omniprezența elementului sacru în viața de zi cu zi a locuitorilor. Identificare arheologică a presupuselor temple sau a altor locuri de cult vor aduce contribuții substanțiale la cunoașterea religiei romane din castrul și așezarea de la Ilișua.

IV.2. Reliefuli funerare

Din rândul reliefulor cu carcter funerar avem două piese păstrate. Încadrarea lor în această categorie s-a făcut pe baza reprezentării iconografice. Primul monument nr. IV.2.1 s-a păstrat în două fragmente. În bibliografie a fost consemnată doar partea de jos a monumentului, partea superioară am identificat-o ulterior în depozitul Muzeului de Istorie din Dej. Pe un postament schematic redat, se vede imaginea lupoacei. Spre dreapta se distinge partea anterioară a animalului, spatele

198 Wollmann 1968, p. 177, fig. 9.

199 Bărbulescu 1978, p. 230.

200 Bodor 1963, p. 219.

și coada, capul și porțiunea superiară a copilului din dreapta nu se mai păstrează. Gemenii se află sub pânțelele animalului, cu genunchii ridicați, având brațele ridicate în sus. Unul dintre copii pare a atinge cu mâna ugerul lupoaicei. Scena este încadrată într-un chenar dublu cu marginea simplă. Execuția reliefului este mediocră. Piesa provine de la o construcție impozantă, în care monumentul trebuie să fi fost angrenat. Este foarte probabil să fie vorba de o placă a unui mausoleu după cum propunem o posibilă reconstituire (pl. XVIII). Acest motiv este întâlnit des în plastica funerară provincială. Burger analizând numele defuncților de pe stelele ce conțin imaginea lupoaicei, ajunge la concluzia că este vorba de persoane cu drept de cetățenie romană, ce cauta astfel să sublinieze calitatea lor de oameni liberi și apartenența la o anumită categorie socială²⁰¹. În epoca imperială acest motiv decora numeroase edificii. Pe lângă semnificația socială a acestei reprezentări nu trebuie să neglijăm și caracterul pur decorativ al acesteia. În Dacia aceasta apare exclusiv pe monumentele funerare. Motivul Lupoaicei de pe Capitoliu se întâlnește pe trei categorii de monumente funerare: altare funerare în regiunea Romei din sec. I. a.Chr., stele funerare în Italia de nord (4 piese), Noricum (8 piese), Pannonia (11 piese) și Dacia (9 piese), Gallia (7 piese), mai rar în Britannia, Germania Inferior, Raetia și Moesia Inferior²⁰². După cum remarcă M. Bărbulescu, referindu-se la baza unei statui ridicate la 15 mai 208 la Novae, a cărui text menționează expresia *signum originis* și care se presupune că ar fi avut o imagine a lupoaicei, denumirea ar sugera componenta social-cetățenească importantă, care nu lipsea din intențiile celor care recurgeau, pe diverse monumente, la acest simbol²⁰³. Referindu-se la monumentele din localitățile-garnizoane de trupe auxiliare, același autor remarcă faptul că aceste reprezentări trebuie interpretate și ca o modalitate a acestora de a-și arăta mândria de a fi devenit cetățeni romani²⁰⁴. Cert este că piesa de la Ilișua are dimensiunile cele mai mari din Dacia, neputând fi cu siguranța parte a reliefului unei stele, cum avem la Slava Rusă²⁰⁵ sau a unui coronament triumfiular ca și cel de la Aiud²⁰⁶, ci un bloc angrenat într-o construcție funerară de mari dimensiuni, foarte probabil un mausoleum. Din punct de vedere al reprezentării cea mai bună analogie o reprezintă relieful de la Cristești²⁰⁷, probabil tot o piesă asemănătoare și fragmentul unui relief de la Gherla²⁰⁸.

201 Burger 1961, p. 52-61.

202 Bărbulescu 2003, p. 167.

203 *Ibidem*, p. 168.

204 *Ibidem*, p. 169.

205 Pop 1972, p. 180-181, nr. 8.

206 *Ibidem*, p. 177-178, nr. 2.

207 N. Man 2004, p. 54, nr. 10, pl. IV/10.

208 Pop 1974, p. 311.

Al doilea fragment IV.2.2 prezintă un personajul cu fața prelungă, încadrată de un păr bogat și creț și de o barbă ascutită care are însă nasul fracturat. Are fruntea înaltă, ochii mari triunghiulari larg deschiși, nasul drept, fața suptă cu pomeții proeminenți, gura îngustă încadrată de mustăți stufoase. A fost descoperit în umplutura *tepidarium-ului* termei mari, fiind un fragment desprins dintr-un monument funerar și folosit ca material de construcție la refacerea băii²⁰⁹.

V. Atelierul sculptural roman de la Ilișua

De la Ilișua am identificat circa 100 de monumente sculpturale, un număr impresionant pentru castrarele din Dacia Porolissensis. Multe din aceste piese sunt pierdute sau sunt în stare fragmentară, la unele ni s-a păstrat doar câmpul epigrafic al inscripției. Acolo unde a fost posibil am încercat să reconstruim aceste monumente pe baza descrierilor păstrate, asumându-ne însă o anumită marjă de eroare. Diversitatea și numărul mare a acestor monumente atestă existența unui atelier bine conturat care a funcționat în zona Ilișuei. Din punct de vedere stilistic inscripții onorifice se încadrează în tipicul obișnuit al unor astfel de piese din Dacia Porolissensis, ce provin din castrarele provinciei. Dintre acestea marea majoritate sunt baze ale unor statui pedestre, doar una dintre ele putând fi baza unei statui ecvestre.

Au fost identificate 20 de inscripții votive, toate fiind altare închinare diferitelor divinități. Dat fiind numărul mic de piese rămase și având doar la trei dintre ele frontonul păstrat, este imposibil a face o tipologie corectă. Oricum, remarcăm preferința pentru frontonul cu un decor triunghiular cu frunză de acant. Panteonul zeităților este unul tipic, majoritatea covârșitoare fiind zeitățile greco-romane, având puține excepții un monument închinat Eponei și altul unei zeiți *Theoi Cha[...]*oi micro-asiatice.

Din seria monumentelor funerare de la Ilișua provin câteva cu o funcționalitate discutabilă, pe care le considerăm fie baza unor coronamente rectangulare, fie postamente de aedicula. Acestea se remarcă printr-un bloc masiv cu inscripție frumos mulurată.

Din cele 17 stele funerare cunoscute din bibliografie de la Ilișua azi se mai păstrează doar 3, din păcate celelalte piese se păstrează doar în însemnările lui K. Torma, care nu ne pot fi de folos în încercarea de a stabili tipologii certe. Singurul monument păstrat pe jumătate, este o stelă nr. I.3.b.1 ce poate fi încadrată tipologic în cadrul stelelor profilate cu fronton triunghiular și nișă în formă de medalion având trei registre. Celelalte pot fi încadrate doar ipotetic, pe baza numărului de registre menționate de Torma. Se pare că o particularitate a atelierului de la Ilișua este aceea de a diviza câmpul reliefului stelei în mai multe registre.

Alături de inscripțiile întregi sau întregibile, care au putut fi tipologizate de la Ilișua din castru și din așezarea civilă, mai provin câteva fragmente din câmpul epigrafic al unor monumente care, dată fiind starea fragmentară de păstrare, sunt imposibil de catalogat.

Necropola a „produs” o serie de piese sculpturale ale căror funcționalitate a fost bănuită sau greșit atribuită și care credem noi trebuie incluse în cadrul unor incinte funerare. Dat fiind numărul lor redus cât și starea fragmentară ne este greu să apreciem cărui tip de construcție (mausoleu) au aparținut acestei piese cu certitudine. Caracterul lor funerar este probat de decorația sau structura pe care o au. Am trecut totuși în repertoriu aceste fragmente deoarece prezența lor probează varietatea tipurilor de monumente funerare prezente în zona Arcobadarei. Avem astfel un monument în formă de pilastru, un coronament rectangular, un perete de aedicula, fragmente de pilaștrii de colț, o posibilă friză a unui monument funerar, o balustră a unei incinte funerare. Alt tip de monument funerar prezent este medalionul funerar cu nișa netedă, numit în bibliografie și medalion independent.

Ilișua oferă un număr semnificativ de monumente încoronate de lei, este expresia unei tipologii de arhitectură funerară pe care doar cercetarea necropolei o va putea evidenția deplin. În largul repertoriu al unor astfel de reprezentări, piesele de la Ilișua sunt produse realizate după modele care circulau în lumea romană. Există și piese care par să ateste activitatea unor pietrari care au activat la Ilișua.

Reliefurile cu reprezentare unor divinități, *Fortuna*, *Liber Pater* sau *Hercules* întregesc panteonul divinităților adorate de către comunitatea stabilită în castrul și vicusul de aici, creionat de descoperirile anterioare. În același timp se pot stabili o serie de caracteristici proprii operelor ieșite din dăltile meșterilor locali, care dacă nu excelează ca realizare artistică, sunt semnificative pentru modul în care arta și simbolistica religioasă au fost transpuse în mediul militar, de la marginea lumii romane, reflectând gusturile și potențialul economic de care acesta dispunea.

Reliefurile funerare ne propun o placă ce provine de la o construcție impozantă cu o reprezentare deosebită, cea a lui Iulius Iulianus.

La prima vedere tipul monumentului poate avea rol de indicator social în măsura în care atribuim monumentele de dimensiuni mai mari și cu o elaborare pretențioasă claselor cu o putere financiară superioară. Studiile de arheologie, etnografie și de antropologie ale ultimelor două decenii legate de această problemă au demonstrat imposibilitatea de aplicare a priori a acestei ipoteze, evidențiind lipsa determinismului socio-economic în ceea ce privește comemorarea funerară²¹⁰.

Modul de exprimare al statutului, în contextul competiției sociale nu este static, ci este supus schimbărilor dictate de evoluția modei în acest domeniu,

210 A. Cannon 1989, p. 437; Oliver 2000, p. 68.

schimbări determinate în mare parte de antagonismul dintre tendința de emulație socială la nivelul inferior al societății și cele de diferențiere socială la nivele superioare ale acesteia. A. Cannon a arătat că evoluția comemorării funerare se înscrie într-un proces ciclic, comemorarea ostentativă, manifestată prin înclinația spre grandoare a monumentelor devenind în anumite faze caracteristică treptelor sociale inferioare²¹¹. Necunoașterea contextului original poate duce la interpretări de natură socială eronate și în cazul monumentelor simple de genul stelelor, care în multe cazuri făceau parte din ansambluri funerare familiale (în general incinte funerare) având rolul de a indica locul precis al mormântului²¹². În aceste cazuri după cum remarca G. Oliver, incinta în sine are menirea de a semnaliza statutul social sau cel puțin puterea financiară a defunctului, și nu indicatorii mormintelor.²¹³

Criteriul tipologic reprezintă de asemenea un indiciu relativ cu privire la originea etnică a defunctului pe baza originii și apariției unor forme tipologice în anumite provincii. Limita acestei abordări este că originea unei forme sau unui tip de monument nu indică neapărat originea etnică a defunctului²¹⁴.

Avem de-a face cu o artă naivă, cu tendințe de primitivism, care se ghidează după modele și pe care încearcă să le copieze și să le adauge elemente specifice. După cum remarca A.Brilliant, arta provinciilor reflectă fie modele oficiale, formulate sau transmise de la Roma, fie gustul clasei de mijloc. Dealtfel, receptarea și asimilarea modelelor romane necesită existența unei pătri antrenate în angrenajul lumii romane și care să aibă manifestări culturale locale. Situația de la Ilișua trebuie să fie asemănătoare, existența unor elemente înstărite din cadrul armatei sau în așezările din apropiere, a avut un efect pozitiv în ceea ce privește difuzarea și „căutarea” formelor artistice. Raportul artist-cumpărător este greu de surprins, dar trebuie să credem că ceea ce se crează în epocă este strâns legat de gusturile și moda epocii.

Este cert lucru că lăpădășul creează ceea ce i se comandă, el se supune gusturilor clientului, însă aceasta nu înseamnă că el nu poate produce modificări ulterioare. Totuși, acestea trebuie să le realizeze în așa fel încât să nu modifice caracteristicile esențiale ale monumentului, pentru a nu nemulțumi cumpărătorul. Arta și măiestria sa îl pot face căutat și renumit. Se remarcă trei factori esențiali în răspândirea artei și a formelor ei caracteristice în aceste castre și anume: așa numitele „albume” de modele, meșteșugarii și gustul celor care comandă piesele. Lăpădășul de aici nu este creatorul de opere originale ci, mai degrabă îl vedem

211 A. Cannon 1989, p. 439-440.

212 M. Carroll 2006, p. 6.

213 Oliver 2000, p. 66-67.

214 Husar 2003, p. 363.

recurgând la copierea unor modele care circulau în epocă și care erau familiare acestuia și comanditarului.

Analiza etnică întocmită de S. Nemeti a identificat la Ilișua următoarea structură, referindu-se la cele 74 de nume care pot fi întregibile: 46 de nume de sorginte latină, 7 nume grecești, 6 nume trace, 5 nume celtice, 2 siriene, 1 illir și 7 nume incerte²¹⁵. Autorul remarcă în ceea ce privește gentilicia frecvența unor nomina gen *Aelia* (15 mențiuni), *Aurelius* (14 mențiuni), *Iulius/Iulia* (7 mențiuni) și *Valerius* (6 mețiuni)²¹⁶. Faptul că jumătate din ei poartă numele *Aelia* și *Aurelius* atestă caracterul provincial a acestei populații și că marea lor majoritate au obținut cetățenia în urma satisfacerii stagiului militar²¹⁷.

Referitor la structura socială din totalul de 69 de persoane atestate, 55 sunt cetățeni romani, 14 peregrini²¹⁸. Marea lor majoritate nu își menționează și *praenomen*-ul. Cei care ridică monumente votive și le sunt închinat monumente funerare sunt majoritatea militari și veterani. Din 83 de nume persoane păstrate, 29 sunt ofițeri, *principales*, soldați și veterani, 13 personaje provin din familii de militari. Pentru restul de 41 nu avem nici o informație clară, dar ei trebuie să fie civili. S. Nemeti identifică astfel un procentaj de 42,16% civili și 56,62% militari²¹⁹.

Deși avem o trupă recrutată dintr-o populație de origine germanică, prezența elementelor celtice și germanice este una moderată, majoritatea covârșitoare a monumentelor atestând o puternică societate romanizată.

Marea bogăție și varietate a materialului sculptural de la Ilișua conturează activitatea unui atelier de sculptură bine integrat la nivelul provinciei, aflat în contact cu marile centre sculpturale de la Porolissum și Napoca dar și cu alte ateliere de la castrele din apropiere, în special Gherla și Cășeu. Printre acestea există o serie de realizări remarcabile raportându-ne la nivelul artei sculpturale a provinciei. Starea lor socială este destul de bună, din moment ce ridică monumente din piatră din pietate personală, dar uneori aspectul frust al câmpului epigrafic și felul scrierii denotă un nivel de cultură mai redus. Avem un cotingent de coloniști greco-orientali, lucru ce atestă racordarea așezării la nivelul imperiului și faptul că unii lopicizi cunoșteau și limba greacă. Există anumite monumente (nr. I.2.6 și nr. I.3.a.3) care atestă se pare prezența în zonă a unității de palmirieni de la Porolissum.

Ateliere de pietrari în Dacia avem atestate arheologic la Ulpia Traiana Sarmisegetuza²²⁰ (în complexul de temple ale lui Aesculap și Higyia și la Mausoleul

215 Nemeti 2010, p. 397-398.

216 *Ibidem*, p. 398.

217 *Ibidem*.

218 *Ibidem*, p. 399.

219 *Ibidem*.

220 Alicu *et alii* 1976, p. 120-152.

Aurelii), Napoca²²¹, Potaissa²²², Apulum²²³, Micia²²⁴, Porolissum²²⁵ și Cristești²²⁶. L. Țeposu – Marinescu consideră certă existența unui atelier de pietrari și la Gherla, situat în imediata apropiere a castrului sau în perimetrul său²²⁷. Pentru celelalte castre nu dispunem de informații care să ateste arheologic existența unor ateliere de prelucrarea pietrei, dar numeroasele inscripții și monumente sculpturale care provin din aceste castre, precum și diferite preferințe arhitectonice întâlnite în descoperiri, bazându-ne și pe analogii, pot să ne conducă către o concluzie privind existența unor ateliere locale. Dacă nu este așa, putem presupune existența unor meșteri itineranți, care se deplasau din castru în castru și își onorau comenzile.

Raportându-ne la castrul de la Ilișua trebuie remarcat faptul că acestea se află în apropierea unor zone în care exploatarea pietrei era foarte la îndemână. Tipul de rocă care există în această regiune este tuful vulcanic, extrem de rezistent și greu permeabil. Carierele de piatră aflate în apropiere facilitau și un transport mai lesnicios. A analiză asupra pieselor de piatră descoperite în perimetrul castrelor sunt puține. Ele confirmă însă exploatarea pietrei locale de către lapicizii din zonă. Cu ochiul liber se poate distinge doar diferența de colorit dintre acestea, cele de la Ilișua având o culoare mai albicioasă, unele chiar roșiatică, cele de la Cășei sunt mai închise la culoare și prezintă mai multe porozități, iar cele de la Gherla au culoarea cea mai închisă, cu puțină tentă de violet-albăstrui.

Situația în castrele de pe limes, cum este cazul Ilișua, este greu de stabilit doar pe baza descoperirilor arheologice. Pentru a formula aserțiuni clare trebuie să ne slujim de analogii cu alte castre din jur sau cu arta întregii provincii. Prezența efectivă a unor ateliere, dacă în cazul Ilișuei aceasta pare certă, în cazul celorlalte castre din zonă, nu putem emite decât ipoteze. Ceea ce se evidențiază la o primă analiză este că și aici s-au ridicat monumente funerare sau votive importante. Dacă poate la început manifestările artistice au fost timide, existau meșteri itineranți care satisfăceau cerințele zonei, odată cu „sederizarea” garnizoanelor, creșterea numărului populației din vicus-urile din împrejurimi, trebuie să credem că cerințele de monumente funerare au crescut și că ele erau suficiente pentru ca cel puțin un meșter local, să-și desfășoare activitatea în perimetrul sau aproape de castru, într-un atelier specializat. Acest lucru îl bănuim a se fi produs după a doua jumătate a secolului al II-lea și mai plauzibil poate la începutul secolului al III-lea. Deoarece majoritatea monumetelor au un areal larg de datare, este greu

221 Pop 1968, p. 486-489.

222 Mitrofan 1969, p. 518-519; Mitrofan, L. Țeposu 1970, p. 533-534.

223 Pop 1968a, p. 419.

224 L. Țeposu-Marinescu 1974, p. 21.

225 Pop *et alii.* 1968, p. 419.

226 N. Man 2004, p. 48.

227 L. Țeposu-Marinescu 1982, p. 20-21.

a distinge clar care ar fi fazele de evoluție ale reprezentării artistice și formelor monumentelor funerare din zona de nord-est al provinciei Dacia Superior și mai apoi Dacia Porolissensis. Cert este că avem un singur monument datat în prima perioadă a secolului al II-lea, patru sau cinci în a două jumătate a secolului al II-lea, numeroase poartă datarea de secolul II, la fel și secolul III, iar marea majoritate sunt dateate undeva între începutul secolului al II-lea și sfârșitul primei jumătăți a secolului al III-lea, fără a li se putea da o datare mai restrânsă

Analiza principalelor tipuri de monumente funerare conturează o serie de trășături noi în elucidarea problemei atelierelor din caștre din zona de nord-est a Daciei Porolissensis. Cele mai multe descoperiri de stele sunt în caștrul roman de la Cășei, la Gherla diversitatea tipologică este mai mare, întâlnim o paletă mai lărgă de tipuri de stele atât arhitecturale cât și non-arhitecturale, lucru care nu îl întâlnim în celelalte caștre. Corelări se pot face între monumentele de la Ilișua și cele de la Gherla, care ambele au ca reprezentare motivul lupoacei capitoline. Fragmente de aediculă apar numai în caștrele romane de la Gherla și Ilișua, dar se deosebesc atât tipologic cât și ca reprezentare, deși se întâlnesc scene comune, cum este reprezentarea lui Attis. Reprezentările de pe monumentele de la Gherla, ne aduc în atenție imaginea calului și a călăreșului, la fel trebuie să fi fost decorul și pe cele trei stele pomenite de Torma de la Ilișua, dar ca nu s-au mai păștrat. Prima conexiune pe care o putem face logic este de a pune aceste reprezentări pe seama specificului trupei din caștru, o ala. Un alt tip de monument funerar care apare doar în caștrele romane de la Gherla și Ilișua este medalionul funerar, cu un plus pentru Ilișua unde s-au păștrat mult mai bine. Analiza medalioanelor provenite din caștrele de la Ilișua și Gherla, ne demonștrează perpetuarea unor forme identice, lucru destul de semnificativ, privind acele modele care circulă în lumea provincială și care sunt apreciate de cumpărători. Din descoperirile de monumente funerare, din perimetrul și împrejurimile celor două caștre, provin și lei funerari, dintre care un număr consistent descoperiți la Ilișua și câteva exemplare de la Gherla, în ambele caștre au fost identificate și elemente de pilastru. Această repartizare a diferitelor tipuri de monumente în mod diferit de la un caștru la altul, ne poate ajuta în identificarea anumitor caracteristici importante. Astfel, se pare că în caștrul cohorței I Britannica milliaria de la Cășei soldații de aici preferă stela ca monument funerar, poate și datorită specificului și elementelor din care ea este recrutată sau poate mai evident datorită puterii financiare mai reduse a soldașilor de aici, față de cei din caștrele de ala, de la Gherla și Ilișua. Se pare că originea, specificul și statutul financiar al trupei care își are garnizoana în diferitele caștre ale ținuturilor Someșene este și el un factor care delimitează preferințele artistice. Asemănări între repertoriul laticizilor de la Gherla și Ilișua sunt evidente: în ambele caștre se crează monumente după modele asemănătoare, în ambele apar

monumente elaboarate cum este fragmentul de arcosolium de la Gherla²²⁸ sau cele două fragmente de monument funerar elaborat de la Ilișua; în ambele avem atestate fragmente de pilastru, iar aediculele sunt prezente la fel. Apariția aediculelor și a monumentelor mai elaborate, trebuie să o legăm și de statutul militarului din aceste castre, un militar mai avut și care își permite ridicarea de monumente costisitoare.

În încheiere, subliniem faptul că și la Ilișua întâlnim aceeași artă naivă, provincială și că dacă descoperirile arheologice nu ne dau date certe, prezența unui atelier de pietrari în jurul castrului prinde un contur din ce în ce mai pronunțat, în urma unei analize atente și clare. La cantitatea de descoperiri și la diversitatea tipurilor și reprezentărilor stilistice ale monumentelor funerare, nu putem să le răspundem decât prin identificarea unui centru de sculptură a pietrei la Ilișua. Pentru o identificare cât mai clară a acestui atelier era necesară relizarea unui „Corpus” al monumentelor cât mai complet, al acelor care se mai păstrează și ale celor care, deși s-au pierdut, ne-au putut oferi date importante privind sculptura romană la Ilișua. Noi cercetări și campanii de săpături arheologice viitoare pot de asemenea să aducă elemente și informații noi privind activitatea și manifestările artistice ale civilizației romane în castrul de la Ilișua.

228 Zăgreanu 2007, p. 260-261, nr. 4, fig. 13.

Fig. 5. Ilișua – aspecte din săpăturile arheologice.

- a) Fragment de altar încastrat în zidul porții pretoria;
 b) Coronament de balustradă funerară folosit la praefurnium-ul pretoriului.

III.

Catalogul monumentelor sculpturale de la Ilișua

I. Inscriptii

I.1. Inscriptii onorifice

I.1.1. Inscriptie onorifică (Pl. III I.1.1)

Mat.: tuf vulcanic; St. cons.: chenarul și colțul superior stâng, cu o parte de inscripție lipsesc; D: 86 x 73 x 59 cm.

Inscripție: *[Imp(eratori) Caesar]i divi Traian(i) / [Parthic]i filio divi N[ervae] / nepoti / Traiano Hadriano [Aug(usto)] / pont(ifici) maximo trib(unicia) pot(estate) X[V?] / co(n)s(uli) III p(atri) p(atriae)/ ala I Tungrorum Frontoni(ana) / Antoniniana*

Traducere: „Împăratului Caesar Traianus Hadrianus Augustus, fiul divinului Traianus Parthicus, nepotul divinului Nerva, mare preot învestit cu puterea tribunicară a XV-a oară, consul a III-a oară, părinte al patriei, ala I Tungrorum Frontoniana Antoniniana (a ridicat aceasta)”.

Descriere: Este o bază de statuie imperială pedestră, păstrată destul de bine. Partea inferioară prezintă o mulură ce desparte soclul bazei de câmpul inscripției. Câmpul inscripției are dimensiunile de 62 x 49 cm, mărginit de un chenar cu profilatură lat de 7 cm. Literele sunt redată prin incizii nu foarte adânci și au înălțimea de – 3,5–4,5 cm. Câmpul nescris din partea inferioară având 8 cm, ligaturi avem doar în r. 8 *A + N*, care se pare a fost adăugat ulterior, probabil sub Caracalla când trupa primește și epitetul de *Antoniniana*.

Datare: 131 p.Chr.

Locul descoperirii: în *atriumul* principiei în 1983.

Locul de păstrare: MJBn, nr. inv.: 23020.

Bibliografie: Protase 1985, p. 249-253; *idem* 1985a, p. 495-504; Petolescu 2005, p. 293, nr. 796; Nemeti 2010, p. 424, nr. 85.

I.1.2. Inscriptie onorifică (Pl. III I.1.2)

Mat.: calcar zona Cluj; St. cons.: bună; D: 72 x 116 x 20 cm.

Inscripție: *Imp(eratori) Caes(ari) Marco / Aurel<I>o Antonino / pio felici Au[g] (usto) Part(h)ico / max(imo) Brit(annico) max(imo) pont(ifici) max(imo) / trib(unicia) pot(estate) XVI co(n)s(uli) IIII, optimo / maximoq(ue) principi ala I Tung(rorum) Front(oniana) / Antoniniana numini eius semper ac merito devota*

Traducere: „Împăratului Caesar Marcus Aurelius Antoninus (Caracalla), cel pios, cel fericit, cel preamărit, celui mai mare biruitor al părților, celui mai mare învingător al britonilor, mare preot, investit cu puterea de tribun a XVI-a oară, consul a III-a oară, cel mai mare dintre principii, ala I Tungrorum Frontoniana Antoniniana (a ridicat aceasta), a pe veci și pe merit devotată puterii sale divine”.

Descriere: Este o placă dedicată împăratului Caracalla, cu ocazia dublării soldei soldaților în urma uciderii lui Geta, după cum ne atestă formula „*merito devota*”. Câmpul inscripției 40 x 80 cm este mărginit de două muluri simple și un chenar lat de 10 cm. Literele sunt redată destul de neîngrijit, au înălțimea de 6 cm rândurile 1-2, au înălțimea de 5 cm rândurile 3-6 și 4 cm în ultimul rând. Partea din spate nu prezintă urme de prelucrare piesa se pare fiind adosată. Interesantă este greșeala lapidului din rândul al doilea când numele *Aurelio* îl scrie cu doi *I*, lucru ce denotă o greșeală a acestuia. Dat fiind faptul că piesa apare la Beclean în colecția grofului Bethlen Ferencz, ea a fost considerată un fals modern, probabil de aici și greșeala respectivă, precum și nerespectarea unui standard ale înălțimii literelor din rândurile inscripției. Oricum monumentul trebuie privit cu o anumită reticență.

Date: 213 p.Chr.

Locul descoperirii: găsit între ruinele zidului estic al castrului.

Locul de păstrare: este amintită colecția grofului *Bethlen Ferencz* de la Beclean, acum MJBK, nr. inv.: 11519.

Bibliografie: Torma Jozsef 1831, p. 113; Neigebaur 1851, p. 237, nr. 1; Ackner, Müller 1865, p. 164, nr. 784; Torma 1866, p. 40, nr. 11; CIL III 795; Diaconescu 2005, p. 216, nr. 37; Nemeti 2010, p. 424, nr. 86.

I.1.3. Inscripție onorifică (Pl. III I.1.3)

Mat.: tuf vulcanic; St. cons.: bună, doar colțul din partea stângă inferioară fiind deteriorat; D: 116 x 84 x 55 cm.

Inscripție: *Juliae Mamaeae Au / gustae matri sanc / tissimi Imp(eratoris) Caes(aris) / Severi Alexandri / Aug(usti) et castrorum / senatusque ala / Frontoniana Ale / xandriana ex / quaestura sua / dedicante / [Ia]sdio Domitia / [no le]g(ato) Aug(usti) pr(o) pr(aetore)*

Traducere: „Iuliei Mamaea, augusta mamă a stăpânului nostru prea venerat împărat Caesar Severus Alexander augustul și (stăpân) a castrului și a senatului (roman), ala Frontoniana Alexandriana din quaestura (casa) proprie (economii) a făcut (acest monument), dedicat de Iasdius Domitianus, legatus augusti pro praetore”.

Descriere: Corpul central al unei baze de statuie, dintr-un bloc masiv de calcar, deteriorată doar în colțul stâng în partea inferioară. Plinta și cornișa au fost lucrate separat. Câmpul inscripției 86 x 64 cm este mărginit de două muluri simple și un chenar lat de 10 cm. Literele sunt redată destul de îngrijit, și au înălțimea de 6 cm. Textul inscripției s-a păstrat foarte prost, abia mai este lizibil. Nu am reușit

să identificăm nici o ligatură. Laturile exterioare sunt prelucrate și prezintă un câmp fără inscripție încadrat într-un chenar frumos adâncit, cu latura de 15 cm.

Dată: 244–249 p.Chr.

Locul descoperirii: Ilișua, găsită în 1830 în punctul C, amintită de Daicoviciu în 1940 în grădina și curtea familiei Hye, alături de alte monumente funerare și lei funerari

Locul de păstrare: MJB, nr. inv.: 8.

Bibliografie: Torma Jozsef 1831, p. 124; Neigebaur 1851, p. 235, nr. 4; Ackner, Müller 1865, p. 165, nr. 785; Torma 1866, p. 42, nr. 13; CIL III 798; Diaconescu 2005, p. 221-222, nr. 48; Nemeti 2010, p. 425, nr. 89.

I.1.4. Inscripție onorifică (Pl. III I.1.4)

Mat.: tuf vulcanic; St. Cons.: păstrat doar un fragment; D: 38 x 31 x 4,5 cm.

Inscripție: ...*ala [Fronto] / nian[a [[Phi]] / [[lippia[na]] de] / vota [numi] / ni m[aiesta] / [tique eius]*

Traducere: „ala Frontoniana Philippiana devotată puterii sale divine și maiestății sale (a ridicat monumentul)”.

Descriere: S-a păstrat doar un fragment din placa frontală a unui monument onorific, de la marginea stângă, prevăzută cu două muluri. Din inscripție s-a păstrat doar partea stângă a ultimelor 5 rânduri, foarte probabil fără un ultim rând. Literele capitale frumoase, îngrijit sculptate au h – 6 cm. Se observă că rândul 3 a suferit martelare, care totuși permite identificarea literelor. Foarte probabil este o bază de statuie.

Dată: 244–249 p.Chr.

Locul descoperirii: găsită în principia castrului în 1986.

Locul de păstrare: MJB, nr. inv.: 23392.

Bibliografie: Wollman, Ardean, 2006, p. 670-671, nr. 4, fig. 7; Ardean, Wollman 2007, p. 243-244, nr. 2, fig. 6; Nemeti 2010, p. 425, nr. 90.

Piese pierdute

I.1.5. Inscripție onorifică (Pl. III I.1.5)

Mat.: – ; St. cons. specificată: doar o bucată; D: 55 x 59 cm.

Inscripție: [*Imp(eratori) Caes(ari) M(arco) Aurelio / Severo Alexandro / pio felici Aug(usto) optimo / maxi] moqvve princi[pi] / [indul]gentiis eius aucta / [libe]ralitatibusque di / [tat]a ala Frontoniana / [Alex]andriana ex quaestura / [sua] dedicante Iasdio / [Dom]itiano leg(ato) Aug(usto) pr(o) pr(aetore)*

Traducere: „Împăratului Caesar Marcus Aurelius Severus Alexander, cel pios, cel fericit, cel preamărit, celui mai bun și mai mare principe, ala Frontoniana Alexandriana, cea înălțată prin bunăvoința lui și îmbogățită prin generozitatea lui, din quaestura (casa) proprie (economii) a făcut (acest monument), dedicant fiind Iasdius Domitianus, legatus augusti pro praetore (guvernator al împăratului)”.

Descriere: Este o bază de statuie a lui *Severus Alexander*. Greu de precizat dacă e una pedestră sau una ecvestră. Se remarcă formula „*indulgentiis eius aucta, liberalitatibusque ditata*”, care atestă un gest de mulțumire față de deciziile împăratului.

Date: 222–236 p.Chr.

Locul descoperirii: găsit în 1830, printre ruinele porții de vest a castrului.

Locul de păstrare: găsită la Kendenffý Árpád, azi dispărută.

Bibliografie: Torma Josef 1831, p. 124; Neigebaur 1851, p. 235, nr. 5; Ackner, Müller 1865, p. 165, nr. 786; Torma 1866, p. 43, nr. 14; CIL III 797; Piso 1993, p. 192, nr. 3; Diaconescu 2005, p. 221–222, nr. 47; Nemeti 2010, p. 425, nr. 88.

I.1.6. Inscriptie onorifică (Pl. III I.1.6)

Mat.: –; St. cons. specificată: doar o bucată; D: 49 x 84 cm.

Inscriptie: *Imp(eratori) Caes(ari) Mar(co) / Aurelio An[tonino] / pio felici Aug(usto) Part[hico] max(imo) / Brit(annico) max(imo) pont(ifici) [max(imo)] / t[rib(unicia) po]t(estate) XVI co(n)s(uli) IIII [.....]*

Traducere: „Împăratului Caesar Marcus Aurelius Antoninus (Caracalla), cel pios și fericit, mare biruitor al parților, mare învingător al britonilor, mare preot, învestit cu puterea de tribun a XVI-a oară, consul a III-a oară....”.

Descriere: Este o bază de statuie a lui Caracalla. Greu de precizat dacă e una pedestră sau una ecvestră. Textul are o altă *ordinatio* față de textul piesei nr. I.1.2

Date: 213 p.Chr.

Locul descoperirii: găsită în 1830, considerată copie după piesa I.1.2.

Locul de păstrare: folosită ca treaptă la biserică, dispărută.

Bibliografie: Neigebaur 1851, p. 236, nr. 10; Ackner, Müller 1865, p. 201, nr. 949; Torma 1866, p. 41, nr. 12; CIL III 796; Nemeti 2010, p. 425, nr. 87.

I.2. Inscriptii votive

I.2.1. Altar (Pl. IV I.2.1)

Material: tuf de Dej; St. cons.: bună, lipsă partea stângă; D: 95 x 32 x 32 cm.

Inscriptie: *[Geni]o terri / [t(orii) A]rcoba(darensis) / [M(arcus?)Au]r(elius) Sal(--) / [et P(ublius) A]el(ius) No / [--]s magg(istri) / [Praese]nte et Al / [bin(o)] co(n)s(ulibus).*

Traducere: „Geniului teritoriului Arcobadarei, Marcus Aurelius Sal.. și Publius Aelius No[--]s, magistri (au pus acest monument) în timpul consulilor Praesente și Albino”.

Descriere: Altarul are un soclu și un capitel decorat cu un fronton cu un decor triunghiular cu o frunză în interior. Câmpul inscripției are 52 x 18 x 26 cm cu literele cu înălțimea de 6,5 cm, iar în r. 7 de 5,5 cm. Ligaturi avem r. 1: *T + E*, în r. 2: *C + O*, în r. 6: *N + T + E*, *E + T*, și *A + E*. Pentru întregirea inscripției autorii au propus și alte ligaturi probabile în partea lipsă a altarului: r. 4 *E + T*, r. 6 *V + D + E*,

r. 7 I+A+N. Pe baza lecturii propuse se poate întregi numele persoanelor care dedică altarul, *Aurelius Salvius* și *Aelius Nomus*, calificați în r. 5 drept magistri, iar în r. 6-7 avem numele consulilor suffecti din anul 195-196 p.Chr.

Date: 195-196 p.Chr., pe baza consulilor.

Locul descoperirii: Ilișua, vicus, descoperită în 1989.

Loc de păstrare: MJB, nr. inv.: 15993.

Bibliografie: Protase, Gaiu, Marinescu 1997, p. 57; Petolescu 2005, p. 295, nr. 800; Wollman, Ardean 2006, p.678, nr. 7, fig. 13-14; Ardean, Wollman 2007, p. 246-247, nr. 5, fig. 11; Nemeti, Bărbulescu 2006-2007, p. 108-109; Piso 2008, p. 163-167, fig. 1; Nemeti 2010, p. 409, nr. 9.

1.2.2. Altar (Pl. IV 1.2.2)

Material: tuf vulcanic de Dej; St. cons.: se păstrează doar partea inferioară dar și aceasta deteriorată; D: 39,5 x 24,5 x 9 cm.

Inscripție: *ZAMAI INICΘHC / EYXIN ΘEOIC / X[ΘON] / IOIC*

Traducere: „Zeului *Theois Cha*[...]ois, (a împlinit) legământul...”.

Descriere: Baza monumentului a fost parțial distrusă. Pe suprafața păstrată se disting două registre. În registrul superior, conservat pe o înălțime de 15,6 cm se distinge partea inferioară a trei personaje, sculptate în basorelief (cca. 40% din înălțimea lor inițială). Cel din stânga și cel din centru sunt personaje feminine după tipul de îmbrăcăminte pe care îl poartă, o rochie lungă cu pliuri redată prin incizii concentrice paralele sub care sunt redată picioarele cu încălțăminte schițată. În dreapta se văd picioarele unui personaj masculin redată prea subțiri, cu o anatomie relativă și o parte din mantie. Registrul inferior cuprinde câmpul epigrafic 21,4 x 8,1 cm delimitat de o simplă linie pe toate laturile. El conține o inscripție în limba greacă, dispusă pe trei rânduri, lucrată neglijent. Marginea de jos a câmpului nu este chiar paralelă cu cea superioară, ci înclinată spre dreapta. Literele au înălțimi variabile, cuprinse între 2,5 cm și 2 cm, iar spațiile dintre rânduri sunt și ele destul de neuniforme. De asemenea, literele au hastele gravate la adâncimi inegale, iar unele prezintă chiar un aspect grafic defectuos. Textul a suferit corodări puternice, iar rândul 3 a fost deteriorat la ambele capete. Altarul are un soclu masiv. Atestă existența unei proprietăți funciare a dedicantului în localitate, ce face parte dintr-o mică comunitate de greco-orientali.

Date: sec. II p.Chr.

Locul descoperirii: descoperit întâmplător la suprafața, în interiorul castrului, aproape de colțul nord-estic

Loc de păstrare: MJB, nr. inv.: 23021.

Bibliografie: Wollman, Ardean 2006, p. 670-675, 678 fig. 13-14; Ardean, Wollman 2006, p. 259-267; Ardean, Wollman 2007, p. 241-243, nr. 1, fig. 1, 2; Nemeti 2010, p. 411, nr. 16.

I.2.3. Altar (Pl. IV I.2.3)

Material: tuf vulcanic de Dej; St. cons.: se păstrează doar o jumătate; D: 55 x 28 x 38 cm.

Inscripție: A...../ N...../...../..D.....

Descriere: Monumentul este extrem de deteriorat. Se mai păstrează doar jumătatea dreaptă a piesei. Din câmpul epigrafic se mai disting trei rânduri cu câte o literă. Literele au h – 4 cm și sunt îngrijit redate, dar s-au păstrat foarte prost. Tipul de fronton este nedeterminabil. Se distinge baza profilatură frumos sculptată. Foarte probabil un altar votiv.

Date: sec. II–III p.Chr.

Locul descoperirii: descoperit la Ilișua, la est de castru, scos de plug în anul 2006

Loc de păstrare: MJB, nr. inv.: 23426.

Bibliografie: inedită.

I.2.4. Altar (Pl. IV I.2.4)

Material: calcar; St. cons.: se păstrează doar partea superioară; D: 61 x 28 m.

Inscripție: ...*Silvano*.... /

Inscripția inițială: *Silvano / Domestico / Aul(us) Cutius / Secunda / nus pro s[e] / et suisv(otum) s(olvit) / l(ibens) m(erito)*.

Traducere: „Lui Silvanus Domesticus, Aulus Cutius Secundanus, pentru sine, în cinstea lui și a împlinit făgăduința cu bucurie (zeului) care a binemeritat”.

Descriere: Din partea superioară avem păstrate, frontonul altarului împodobit cu *tympanon* și o rozetă și primul rând din inscripție. Lățimea câmpului inscripției este de 28 cm literele sunt scrise distanțat între ele.

Date: sec. II–III p.Chr.

Locul descoperirii: descoperit la Ilișua, în zona termelor, apoi dus la Ciceu-Cristur de unde ajunge la Năsăud. Regăsit în peretele casei lui Marțian, făcând parte din colecția acestuia.

Loc de păstrare: MGr.N., nr. inv.: 3022.

Bibliografie: CIL III 7628; Torma 1879, p. 87; Protase 1956, p. 133-134; Nemeti 2010, p. 411, nr. 15.

I.2.5. Altar sau bază de statuie (Pl. IV I.2.5)

Material: tuf vulcanic de Dej; St. cons.: s-a păstrat doar o parte din câmpul inscripției; D: 23 x 35,8 x 30 cm.

Inscripție: *T(itus) Ael(ius) Celer / praef(ectus) eq(uitum) / v(otum) s(olvit) l(ibens) m(erito)*

Traducere: „Titus Aelius Celer, prefect al călăreților (din ala I Trungrorum Frontoniana) a împlinit legământul cu plăcere pentru cel care a meritat”.

Descriere: Pare a fi o parte a câmpului inscripției unui altar sau partea mediană a unui soclu a unei statuete votive. Textul păstrat este integral și este dispus pe

trei rânduri. Ligatură avem în r. 1 și 2 A + E. Numele dedicantului este cunoscut dintr-o altă inscripție ce apare tot pe un altar, piesa I.2.9 ce se pare a deținut comanda alei cândva în a doua jumătate a secolului II.

Date: a doua jumătate a sec. II p.Chr.

Locul descoperirii: descoperită la circa 250 m depărtare de castru.

Loc de păstrare: MJBN, nr. inv.: 23393.

Bibliografie: Wollman, Ardevan 2006, p. 671-672, nr. 5; Ardevan, Wollman 2007, p. 244, nr. 3, fig. 7, 8; Nemeti 2010, p. 409, nr. 6.

I.2.6. Altar (Pl. IV I.2.6)

Material: tuf vulcanic de Dej; St. cons.: slabă, deteriorat pe toate laturile; D: 27 x 23 x 7,5 cm.

Inscripție: ...(*hedera*) *Ro[cius]* / [*Satu*]rio *m(iles)* [*num(eri)*] / [*Palm(yrenorum)*] *Poroliss(ensium)*] / [*p(ientissime)*] *p(osuit)*

Traducere: „Rocius Saturio, militar din numerus Palmyrenorum Porolissensium, a ridicat cu mare pietate (monumentul)”.

Descriere: Se păstrează restul din patru rânduri ale câmpului inscripției, cu literele redată îngrijit și înalte de 5 cm. La începutul primului rând se vede o *hedera distinguens*. În primul rând distingem un R și un O, iar în r. 2 literele RIO sunt urmate de un punct despărțitor și apoi litera M. r. 3 avem PORO, iar în ultimul rând păstrat litera P. Pare a fi un fragment al unei inscripții votive ridicate la Ilișua de către un militar al trupei de *Palmyreni* de la *Porolissum*. Pe baza numelui dedicantului piesa a fost datată ca fiind mai târzie.

Date: mijlocul sec. III p.Chr.

Locul descoperirii: în *principia* castrului în 1986.

Loc de păstrare: MJBN, nr. inv.: 23427.

Bibliografie: Wollman, Ardevan 2006, p. 673, nr. 6; Ardevan, Wollman 2007, p. 244, nr. 4, fig. 9; Nemeti 2010, p. 421, nr. 64.

Piese pierdute

I.2.7. Altar (Pl. IV I.2.7)

Mat.: tuf vulcanic; St. cons. specificată: – ; D: 73 x 30 cm.

Inscripție: *I(ovi)* *O(ptimo)* *M(aximo)* / *Aurel<I>(ius)* / *Vitellianus* / *sesq(uipticarius)* *p(ro)[s(e)]* / *et sor(ore)* / *s(ua)* *v(otum)* *s(olvit)* *I(ibens)* [*m(erito)*]

Traducere: „Lui Jupiter cel bun și mare, Aurelius Vitellianus sesq(uipticarius) (în cadrul trupei), pentru sine și pentru sora sa, a împlinit cu bucurie făgăduința (zeului) care a binemeritat”.

Descriere: Avem aceeași greșală de lapicid la numele *Aurel(l)io* posibil să fie vorba de același lapicid care a făcut și inscripția onorifică I.I.2

Date: sec. II–III p.Chr.

Locul descoperirii: găsit în 1863, în locația M, unde Torma bănuia existența unui *sacrarium*, altarele au fost găsite unul peste celălalt.

Locul de păstrare: este amintită colecția personală a lui K. Torma.

Bibliografie: Ackner, Müller 1865, p. 200, nr. 942; Torma 1866, p. 36, nr. 1; CIL III 791; Nemeti 2010, p. 409-410, nr. 10.

I.2.8. Altar votiv (Pl. IV I.2.8)

Mat.: – ; St. cons. specificată: – ; D: – .

Inscripție: *I(ovi) o(ptimo) m(aximo) / et Iuno(ni) / R[e]g(inae) Val(erius) A/vitu[s] ve[t(eranus)] / v(otum) s(olvit) l(ibens) m(erito).*

Traducere: „Lui Jupiter cel bun și mare și Iunoei regina, Valerius Avitus, veteran, a împlinit cu bucurie făgăduința (zeului) care a binemeritat”.

Descriere: – .

Date: sec II–III p.Chr.

Locul descoperirii: Ilișua, passim.

Locul de păstrare: – .

Bibliografie: CIL III 7627; Nemeti 2010, p. 410, nr. 11.

I.2.9. Altar (Pl. IV I.2.9)

Mat.: tuf vulcanic; St. cons. specificată: bucată dintr-un altar spart în 3 bucăți; D: 65 x 21 cm.

Inscripție: *Apolli / n(i) sac(rum) / Sola / Mucatri / vet(eranus) alae F/ ron(tonianae) v(otum) s(olvit).*

Traducere: „Lui Apollo cel sacru, Sola Mucatri, veteran al alei Frontoniana și-a împlinit făgăduința”.

Descriere: – .

Date: sec. II–III p.Chr.

Locul descoperirii: găsit în 1863, în locația M, unde Torma bănuia existența unui *sacrarium*, altarele au fost găsite unul peste celălalt.

Locul de păstrare: este amintită colecția personală a lui K. Torma.

Bibliografie: Torma 1866, p. 37, nr. 3; Ackner, Müller 1865, p. 200, nr. 944; CIL III 787; Dana 2004, p. 441 (Mucatri), p. 443 (Sola); Nemeti 2010, p. 408, nr. 3.

I.2.10. Altar (Pl. V I.2.10)

Mat.: tuf vulcanic; St. cons. specificată: un altar rupt în 2 bucăți; D: 87 x 40,5 cm.

Inscripție: *Marti / ala I Tungr(orum) / Front(oniana) per / T(itu) Vettulenum / Nepotem / praef(ectum) eq(uitum) / v(otum) s(olvit) l(ibens) m(erito)*

Traducere: „Lui Marte, Titus Vettulenum Nepotem, prefect al cavaleriei în ala I Tungrorum Frontoniana, a împlinit cu bucurie făgăduința (zeului) care a binemeritat”.

Descriere: – .

Date: sec. II–III p.Chr.

Locul descoperirii: găsit în 1863, în locația N, cu o încăpere asemănătoare cu cea din locația M, și aici Torma bănuia existența unui *sacrarium*, aici fiind găsită și o bază de piatră de 7 picioare lungime, 5 picioare lățime, 2 picioare și jumătate grosime pe care au fost postate probabil altarele ce provin de aici.

Locul de păstrare: este amintită colecția personală a lui K. Torma.

Bibliografie: Ackner, Müller 1865, p. 201, nr. 945; Torma 1866, p. 37, nr. 4; CIL III 793; Nemeti 2010, p. 410, nr. 13.

I.2.11. Altar (Pl. V I.2.11)

Mat.: tuf vulcanic; St. cons. specificată: altar spart în 3 bucăți; D: 78 x 47,5 cm.

Inscripție: [*Liberio p]atri / et Liberae / Montaniu(s) / Viator*

Traducere: „Lui Liber Pater și Liberei, Montanius Viator....”.

Descriere: – .

Datare: sec. II–III p.Chr.

Locul descoperirii: găsit în 1863, în locația M, unde Torma bănuia existența unui *sacrarium*, altarele au fost găsite unul peste celălalt.

Locul de păstrare: este amintită colecția personală a lui K. Torma.

Bibliografie: Ackner, Müller 1865, p. 201, nr. 944; Torma 1866, p. 36, nr. 2; CIL III 792; Nemeti 2010, p. 410, nr. 12.

I.2.12. Altar (Pl. V I.2.12)

Mat.: tuf vulcanic; St. cons. specificată: doar o bucată; D: 47 x 44 cm.

Inscripție: *Aesculapio et Hy / g(iae) C(aius) Iul(ius) Atianus / [p]raef(ectus) eq(uitum) ob resti[tutione]....*

Traducere: „Lui Esculapși Higia, Caius Iulius Atianus, prefectul cavaleriei, care a restaurat....”.

Descriere: – .

Datare: sec. II–III p.Chr.

Locul descoperirii: găsit în 1862, într-o zonă pe care la momentul publicării încă nu o cercetase, undeva lângă poarta de vest.

Locul de păstrare: este amintită colecția personală a lui K. Torma.

Bibliografie: Ackner, Müller 1865, p. 201, nr. 947; Torma 1866, p. 39, nr. 8; CIL III 786; Nemeti 2010, p. 407, nr. 1.

I.2.13. Altar (Pl. V I.2.13)

Mat.: – ; St. cons. specificată: doar o bucată din monument; D: 71 x 39,5 cm.

Inscripție: *Ἀσκληπι [ω] / καὶ Ὑγεία / Κόϊντος...*

Traducere: „Lui Esculap și Higia, Kointos...”.

Descriere: Este decorat cu stele, bucraniu și un vas cu două toarte. Deasupra inscripției avem un relief cu reprezentarea unui șarpe. Este probabil un altar cu reprezentare pe abac și decor pe laturi.

Datare: sec. II–III p.Chr.

Locul descoperirii: găsit în 1862, la unul dintre turnurile nordice.

Locul de păstrare: – .

Bibliografie: Ackner, Müller 1865, p. 201, nr. 948; ILS I 1892, nr. 537; Torma 1866, p. 39-40, nr. 9; CIL III 786; Russu 1965, p. 73, nr. 35; L. Ruscu 2003, p. 40, nr. 55; Nemeti 2010, p. 407, nr. 2.

1.2.14. Altar sau bază de statuie (Pl. V I.2.14)

Mat.: – ; St. cons. specificată: – ; D: – .

Inscripție: *P(ubius) Ael(ius) Pauli / n[us] templ(um) / instituit / pro se suo / r[u]mq[ue] / salute / Genio sanc / to sc(h)olae de / curionum*

Traducere: „Publius Aelius Paulinus care a ridicat templul, în sănătatea lui și a Geniului sacru al scolei decurionilor”.

Descriere: Foarte probabil este o bază de statuie aflată în interiorul presupusului templu de la Ilișua.

Datare: sec. III p.Chr.

Locul descoperirii: provine dintr-o clădire cu absidă, cu dimensiuni de 29 x 14 m descris de Elek Makrai în 1776 și copiat.

Locul de păstrare: – .

Bibliografie: CIL III 7626; Torma 1880, p. 60-62; Torma 1880a, p. 125; Nemeti 2010, p. 409, nr. 8.

1.2.15. Altar (Pl. V I.2.15)

Mat.: – ; St. cons. specificată: – ; D: 100 x 37 cm.

Inscripție: *Fortunae / Reduci Ael(ius) / Celer praef(ectus) / eq(uitum) alae Fro / nto(nianae) ob res / titutio / nem bali / nei posuit*

Traducere: „Zeiței Fortuna Redux, Aelius Celer, prefect al cavaleriei din ala Frontoniana, cel care a restaurat baia, a ridicat (monumentul)”.

Descriere: – .

Datare: a doua jumătate a sec. II p.Chr.

Locul descoperirii: găsit în 1858, în zidul termei mari.

Locul de păstrare: – .

Bibliografie: Ackner, Müller 1865, p. 163, nr. 776; Torma 1866, p. 38, nr. 6; CIL III 789; Nemeti 2010, p. 408, nr. 5.

1.2.16. Altar (Pl. V I.2.16)

Mat.: – ; St. cons. specificată: doar o bucată de altar; D: 25 x 9 cm.

Inscripție: *Fo[rtunae] / R[educi] / Se.... / r....*

Traducere: „Zeiței Fortuna Redux, Se....r....”.

Descriere: – .

Datare: sec. II–III p.Chr.

Locul descoperirii: găsit în 1858, la 4 picioare de peretele vestic al *praetorium*-ului.

Locul de păstrare: – .

Bibliografie: Ackner, Müller 1865, p. 163, nr. 777; Torma 1866, p. 38, nr. 7; CIL III 790; Nemeti 2010, p. 409, nr. 7.

1.2.17. Altar votiv (Pl. V I.2.17)

Mat: – ; St. cons. specificată: – ; D: – .

Inscripție:*Nemesi..* /

Traducere: „Lui Nemesis...”.

Descriere: – .

Date: sec. II–III p.Chr.

Locul descoperirii: găsită la una din porțile de vest în dărâmătura pierdută în timpul publicării de către Torma.

Locul de păstrare: – .

Bibliografie: Neigebaur 1851, p. 237, nr.15; Ackner, Müller 1865, p. 163, nr. 778; Torma 1866, p. 40, nr. 10; CIL III 794; Hornum 1993, p. 246, nr. 164; Nemeti 2010, p. 411, nr. 14.

1.2.18. Altar (Pl. V I.2.18)

Mat.: tuf vulcanic; St. cons. specificată: fragmentară era rupt în 6 bucăți; D: 117 x 32 cm.

Inscripție: *Epo[[nae]] / ala I [Tun] / gr(or)um Fro[n(ton)iana] / cui p[raest] / C(aius) Iul(ius) [Api]gi / anus praef(ectum) / eq(uitum) / [v(otum) s(olvit)] I(ibens) m(erito)*

Traducere: „Lui (zeiței) Epona, ala I Tungrorum Frontoniana, prin mijlocirea lui Caius Iulius Apigianus, prefect al cavaleriei, a împlinit cu bucurie făgăduința (zeului) care a binemeritat”.

Descriere: – .

Date: sec. II–III p.Chr.

Locul descoperirii: găsit în 1863, în locația N, cu o încăpere asemănătoare cu cea din locația M, și aici Torma bănuia existența unui *sacrarium*, aici fiind găsită și o bază de piatră de 7 picioare lungime, 5 picioare lățime, 2 picioare și jumătate grosime pe care au fost postate probabil altarele ce provin de aici.

Locul de păstrare: este amintită colecția personală a lui K. Torma.

Bibliografie: Ackner, Müller 1865, p. 201, nr. 946; Torma 1866, p. 38, nr. 5; CIL III 788; Nemeti 2010, p. 408, nr. 4.

Altare cu inscripții votive păstrate în arhiva fotografică Marțian

1.2.19. Altar (Pl. V I.2.19)

Mat.: – ; St. cons: distrus doar o parte din câmpul inscripției se mai distinge; D: – .

Inscripție: *[I(ovi)] O(ptimo) M(aximo) / et Lari vial[i] / ex imperio / muro... / [....]*

Traducere: „Lui Jupiter cel bun și mare și Larilor Vialis, la ordinul au pus pe zid ...”.

Descriere: Placă cu marginile mulurate, după cum apare în partea superioară. Din câmpul inscripției se mai disting 4 rânduri cu literele redată îngrijit.

Date: sec. II–III p.Chr.

Locul descoperirii: pierdut, apare în arhiva fotografică Marțian.

Locul de păstrare: – .

Bibliografie: Inedită.

I.2.20. Altar (Pl. V I.2.20)

Mat.: – ; St. cons: distrus doar frontonul; D: – .

Inscripție: *I(ovi) O(ptimo) M(aximo) /Silvano*

Traducere: „Lui Jupiter cel bun și mare și ...lui Silvanus...”.

Descriere: Un altar din care se mai distinge câmpul inscripției și frontonul deteriorat în partea stângă. Frontonul prezintă două muluri mici și una mai mare, deasupra probabil fiind decorat. Textul se vede foarte prost.

Date: sec. II–III p.Chr.

Locul descoperirii: pierdut, apare în arhiva fotografică Marțian.

Locul de păstrare: – .

Bibliografie: Inedită.

I.3. Monumente funerare

I.3.a. Baze de monumente funerare

I.3.a.1. Bază de monument (Pl. VI I.3.a.1)

Material: tuf vulcanic; St. cons: a fost desprins de descoperitor circa 2/3 din spatele piesei, colțul stâng este deteriorat în partea superioară; D: 120 x 80 x 20 cm.

Inscripție: *D(is) M(anibus) / Ael(ius) Maximi / nus vix(it) ann(is) / VL et Aeli(i) Maxi / mus vix(it) ann(is) VII / Ursinus vix(it) / ann(is) IIII Serena / Licconis co(n) i(ugi) / et filis b(ene) m(erentibus) p(osuit).*

Traducere: „Zeilor Manes, Aelius Maximinus a trăit 45 de ani și Aelius Maximus ce a trăit 7 ani, Ursinus a trăit 4 ani, Serena (fiica lui) Licconis a pus monumentul soțului și fiilor care binemerită”.

Descriere: Câmpul inscripției are 95 x 58 cm, mărginit de un chenar cu o profilatură dublă. Literele au h – 8 cm. Avem următoarele ligaturi: r.3 *N+N*, r.4 *E+T*, r.5 *N+N*, r.9 *E+T*.

Date: sfârșitul sec. II. – început de sec. III p.Chr.

Locul descoperirii: Ilășua în 1948, găsite de Ion Nanu și Gh. Chira în dărâmăturile zidului castrului. A fost folosită ca lespede, recuperată ulterior.

Loc de păstrare: MJBN, nr. inv.: 7.

Bibliografie: Protase 1957, p.320, nr.1, fig. a,b; *AE* 1960, 218 (mențiune); Petolescu, 2005, p. 294, nr. 798; Nemeti 2010, p. 420-421, nr. 62.

I.3.a.2. Bază de monument (Pl. VI I.3.a.2)

Material: tuf vulcanic; St. cons: a fost desprinsă de descoperitor circa 2/3 din spatele piesei, în rest păstrat foarte bine; D: 130 x 87 x 17 cm.

Inscripție: *D(is) M(anibus) / Aurelius Brisanus / vixit annis/ L Aur(elius) Mucatus / et Aurelius / Maximianus / fili ed heredes / p(ro) p(ietate) p(osuerunt)*

Traducere: „Zeilor Manes, Aurelius Brisanus a trăit 50 de ani, Aurelius Mucatus și Aurelius Maximianus, fi și moștenitori au pus monumentul tatălui preacuvios”.

Descriere: Câmpul inscripției are 107 x 64 cm, mărginit de un chenar cu o profilatură dublă. Literele au h – 6 cm cu excepția celor din r. 1 (DD) și r. 9 (PP) care sunt de 5,5 cm. Aproape jumătate din câmpul rezervat inscripției a rămas nescris în parte inferioară.

Dată: sfârșitul sec. II. – început de sec. III p.Chr.

Locul descoperirii: Ilișua, descoperit în 1948.

Loc de păstrare: MJBN, nr. inv.: 6.

Bibliografie: Protase 1957, p. 320-322, nr. 2; *AE* 1960, nr. 218 (mențiune); Russu 1967, p. 91; Detschew 1976, p. 317; A. Paki 1998, p. 200; Irina și S. Nemeti 2003, p. 398, nr. 9; Dana 2004, p. 441; Petolescu 2005, p. 294, nr. 799; Nemeti 2010, p. 421, nr. 63.

I.3.a.3. Bază monument funerar (Pl. VI I.3.a.3)

Material: tuf vulcanic de Dej; St. cons: deteriorat în partea dreaptă, rupt în două bucăți restaurat; D: 117 x 80 x 50 cm.

Inscripție: *D(is) M(anibus) / Aurel(ius) Iustin[us] / eques n(umeri) P(almyrenorum) P(orolissensium) / vix(it) ann(os) XL.../ ...Aur(elius) Maxi / mus frater / et heres f(aciendum) c(uravit)*

Traducere: „Zeilor Manes, Aurelius Iustinus cavaler în trupa de numeri Palmyrenorum Porolissensium a trăit 50 de ani. Aelius Maximus fratele și moștenitorul său s-a îngrijit să se facă acest monument”.

Descriere: Câmpul inscripției are 90 x 55 cm, mărginit de un chenar cu o profilatură dublă. Literele au înălțimea de 7 cm.

Dată: sec. II–III p.Chr.

Locul descoperirii: redescoperită la 29 mai 1947, în grădina familiei Horvarth, considerată pierdută de Torma, amintită de Daicoviciu în 1940 în grădina și curtea familiei Hye alături de alte monumente funerare și lei funerari.

Loc de păstrare: MJBN, nr. inv.: 9.

Bibliografie: Neigebaur 1851, p. 236, nr. 8; Ackner, Müller 1865, p. 164, nr. 781; Torma 1866, p. 53, nr. 47; CIL III 803; Daicoviciu 1940, p. 322; Nemeti 2010, p. 414, nr. 32.

Piese pierdute

I.3.a.4. Bază monument funerar (Pl. VI I.3.a.4)

Mat.: – ; St. cons. specificată: spart în două bucăți, reutilizat încă din antichitate;
D: 243 x 47 cm și 200 x 42 cm.

Inscripție: *D(is) [M(anibus)] / C(aius) Val(erius) V[ita]lis / vet(eranus) ex [dec(urione)] alae / Front(onianae) [vi]x(it) ann(is) / L et Val(erius) V[itali]an[u]s / fil(ius) hui[us] [vi]x(it) an(nis) / II et me(n)si[bus] VII / Val(erius) Laet[il]lus / dec(urio) a(lae) s(upra) [s(c)ripta(e) Va]ll(erius) Sa / turni[nu]s dupl(icarius) / d(ecuriae) e(iusdem) ba[re]ntibus / fratr[iq(ue) pie]ntis / si[mi]s / b(ene) m(erentibus) p(osuerunt)*

Traducere: „Zeilor Manes, Caius Valerius Vitalis veteran și fost decurion în ala Frontoniana a trăit 50 de ani și Valerius Vitalianus fiul acestuia a trăit 2 ani și 7 zile, Valerius Laetillus decurion al trupei amintie mai sus, Valerius Saturninus duplicarius și la fel decurion, părinților și fratelui prea cuvioși, au pus monumentul celor care binemeritau”.

Descriere: După dimensiunile impozante specificate credem ca avem de a face cu o bază a unui monument funerar. Se remarcă greșeala lapicidului în r. 11 unde avem *barentibus* în locul cuvântului *parentibus*.

Date: sec. II–III p.Chr.

Locul descoperirii: găsit în 1830, printre ruinele porții de vest a castrului

Locul de păstrare: găsită la Kendenffy Árpád, amintită de Daicoviciu în 1940 în grădina și curtea familiei Hye alături de alte monumente funerare și lei funerari.

Bibliografie: Neigebaur 1851, p. 236, nr. 6,7; Ackner, Müller 1865, p. 153, nr. 779; Torma 1866, p. 43-44, nr. 15; CIL III 811; Daicoviciu 1940, p. 322; Nemeti 2010, p. 416, nr. 40.

I.3.a.5. Bază monument funerar (Pl. VI I.3.a.5)

Mat.: – ; St. cons. specificată: spart în 15 bucăți; D: 83 x 58 cm.

Inscripție: *D(iis) M(anibus)] /Bonosa [vix(it) ann(os)] XLII Val(erius) Vale / [rianus] vet(eranus) ex dec(urione) al(ae) Fro(n)tonianae) / [coniu]gi pientissimae / [b(ene) m(erenti) f(aciendum) c(uravit)*

Traducere: „Zeilor Manes, ...Bonosa a trăit 62 de ani, Valerius Valerianus veteran și fost decurion în ala Frontoniana s-a îngrijit ca monumentul să fie făcut soției prea cuvioase”.

Descriere: După dimensiunile impozante specificate credem ca avem de a face cu o bază a unui monument funerar.

Date: sec. II–III p.Chr.

Locul descoperirii: găsit în 1830, în punctul O, în partea de sud, lângă zidul castrului.

Locul de păstrare: este amintită colecția personală a lui K. Torma.

Bibliografie: Ackner, Müller 1865, p. 201-201, nr. 950; Torma 1866, p. 44, nr. 16; CIL III 805; Nemeti 2010, p. 414, nr. 34.

I.3.a.6. Bază monument funerar (Pl. VI I.3.a.6)

Mat.: – ; St. cons. specificată: spart în șase bucăți; D: 26 x 89 cm.

Inscripție:*Iul(ia) [M]ansueta vix(it) / an(nos) XIII Val(erius) V(alerianus) / vet(eranus) ex de[c(urione) al(ae)] Fro(ntonian)]ae...../.....*

Traducere: „... Iulia Mansueta a trăit 13 ani, Valerius Valerianus veteran și fost decurion în ala Frontoniana...”.

Descriere: După dimensiunile impozante specificate credem ca avem de a face cu o bază a unui monument funerar.

Date: sec. II–III p.Chr.

Locul descoperirii: găsit în 1863, în punctul O, în partea de sud, lângă zidul castrului.

Locul de păstrare: este amintită colecția personală a lui K. Torma.

Bibliografie: Ackner, Müller 1865, p. 202, nr. 951; Torma 1866, p. 45, nr. 17; CIL III 808; Nemeti 2010, p. 415, nr. 37.

I.3.b. Stele funerare cu inscripție

I.3.b.1. Stelă cu două registre (Pl. VII I.3.b.1)

Mat.: tuf vulcanic de Dej; St. cons.: se păstrează doar un fragment din partea dreaptă a stelei, iar din partea superioară lipsește o bucată ; D: 120 x 80 x 20 cm.

Inscripție: [*D(is) M(anibus) / Mucaporis / [eq(uiti) al(ae)] Front(onianae) / [vix(it) ann(os) ... IIII] Ae(lius) Mu / [c...] [a]lae eius(dem)*]

Traducere: „Zeilor Manes, Mucaporis cavaler în ala Frontoniana, a trăit ...4 ani, *Ae(lius) Mu / [c...]* din aceeași ala....”.

Descriere: Stela are pe margine un pilastru decorat cu frunze de iederă, care urcă până la nivelul registrului superior, unde se vede o „mensa tripes”. Câmpul imaginii conține un personaj masculin, înveșmântat cu o tunică, iar în mâna dreaptă ține un obiect poate un *thyrsos* sau o sulită. El este separat de următorul personaj de o linie redată pe câmpul reliefului sau mai degrabă acesta ține două sulite. Acesta este un personaj feminin, cu o coafură asemănătoare cu cea a barbatului și este îmbrăcată cu un chiton încins deasupra mijlocului. Pare că și ea are în mâna stângă un vas. Lângă ea se mai păstrează hasta *M*. Deasupra acestui relief se distinge, o altă reprezentare, unde lângă niște picioare de *mensa tripes*, apar două picioare ale unui personaj.

În arhiva fotografică Marțian se păstrează o fotografie cu această piesă care ne ajută să descifrăm și registrul superior. În aceasta se observă un personaj masculin identic cu cel din registrul inferior sub un *kliné* de fapt pe care se afla un personaj masculin redat în scena binecunoscută a banchetului funerar. Totul e încadrat într-un medalion.

Datare: sec. II–III p.Chr.

Locul descoperirii: găsită în 1830 în ruinele castrului la poarta de est.

Locul de păstrare: MID, nr. inv.: 11.

Bibliografie: Neigeaur 1851, p. 236, nr. 9; Torma 1866, p. 48, nr. 27; Ackner, Müller 1865, p. 165, nr. 788; CIL III 799; Kerény 1941, nr. 1778; Russu 1967, p. 91; Detschew 1976, p. 314-314; L. Țeposu-Marinescu 1982, p. 129; Nemeti 2003, p. 398, nr. 10; A. Paki 1998, p. 117; Bianchi 1985, p. 278; Petolescu 2002, p. 90; Dana 2004, p. 440-441; Nemeti 2010, p. 413, nr. 28.

I.3.b.2. Fragment stelă (Pl. VII I.3.b.2)

Mat.: tuf vulcanic; St. cons.: slabă, a fost reutilizată ca material de construcție încă din antichitate; D: 50 x 26 x 11,5 cm.

Inscripție: .../N..../OR.../N ET.../FN.../P....

Descriere: S-a păstrat doar un fragment din partea stângă a piesei cu o bucată din chenarul prevăzut cu o mulură. Literele sunt dispuse pe cinci rânduri și se poate deduce că ele reprezintă partea de sfârșit a textului inițial. Nici un rând nu păstrează mai mult de trei litere. Acestea sunt gravate neglijent și au h – 5 cm.

Datare: sec. II–III p.Chr.

Locul descoperirii: găsită în apropiere de *porta principalis dextra*.

Locul de păstrare: MJBn, nr. inv.: 23428.

Bibliografie: Wollman, Ardevan 2006, p. 675, nr. 8; Ardevan, Wollman 2007, p. 247, nr. 6, fig. 13,14; Nemeti 2010, p. 421, nr. 65.

I.3.b.3. Fragment stelă (Pl. VII I.3.b.3)

Mat.: tuf vulcanic de Dej ; St. cons.: mediocră; D: 65 x 54 x 20 cm.

Inscripție: *D(is) M(anibus) / Ael(ius) Mercuri / us vix(it) ann(is) XXXX / Ael(ia) Rufilla / vix(it) ann(is) VIII Ael(ius) / Publius vix(it) ann(is) / VI / Nennia Ianua(ria)*
.....

Traducere: „Zeilor Manes, Aurelius Mercurius a trăit 40 de ani, Aelia Rufilla a trăit 9 ani, Aelius Publius a trăit 6 ani, Nennia Ianuaria...”.

Descriere: S-a păstrat doar câmpul inscripției, foarte șters. Din partea superioară se mai văd ceea ce par a fi două acrotere extrem de deteriorate. Textul inscripției are 8 rânduri, literele au h – 5 cm

Datare: sec. II–III p.Chr.

Locul descoperirii: găsită în 1863 în punctul O, la zidul de nord al castrului, pierdută iar apoi recuperată de la un podeț din fața unei case din Cristeștii Ciceului, în vecinătatea fostei reședințe a familiei Torma.

Locul de păstrare: MJBn, nr. inv.: 13291.

Bibliografie: Ackner, Müller 1865, p. 203-204, nr. 964; Torma 1866, p. 50, nr. 34; CIL III 815; Nemeti 2010, p. 417, nr. 44.

Piese pierdute

1.3.b.4. Fragment stelă cu două registre, unul cu reprezentarea banchetului funerar (Pl. VII I.3.b.4)

Mat.: – ; St. cons. specificată: spartă în 2 bucăți; D: 179 x 31 cm.

Inscripție: *D(is) M(anibus) / Calpur(nia) Macri / na vix(it) ann(is) XL / Ael(ius) Respectus / coni(ugi) b(ene) m(erenti) p(osuit)*

Traducere: „Zeilor Manes, Calpurnia Macrina a trăit 60 de ani, Aelius Respectus a pus (monumentul) soției sale care a binemeritat”.

Descriere: În partea superioară reprezentare a banchetului funerar cu o *mensa tripes* la care stau un personaj feminin cu o cupă în mână, un personaj masculin și un copil.

Date: sec. II–III p.Chr.

Locul descoperirii: găsită în 1847.

Locul de păstrare: colecția grofului *Bethlem Ferencz* din Beclean, dispărută.

Bibliografie: Neigebaur 1851, p. 237, nr. 12; Ackner, Müller 1865, p. 164, nr. 783; Torma 1866, p. 50, nr. 33; CIL III 817; Nemeti 2010, p. 417- 418, nr. 46.

1.3.b.5. Fragment stela cu trei registre, unul cu reprezentarea banchetului funerar și o cornișă cu lei afrontați (Pl. VII I.3.b.5)

Mat.: – ; St.cons. specificată: – ; D: 111 x 87 cm.

Inscripție: *D(is) M(anibus) / Aurelius Themaes libra(rius) / al(a)e Fronto(nianae) vixit annis / L et Aelia Iulia co(n)iug(i) et / Aelia Pupula vixit annis / II Aurel[ius] Thementianus / filius parentibus bene / merentibus posuit*

Traducere: „Zeilor Manes, Aurelius Themaes librarius în ala Frontoniana a trăit 50 de ani și Aelia Iulia soția și Aelia Pupula ce a trăit 2 ani, Aurelius Thementianus fiul a pus monumentul părinților care au binemeritat”.

Descriere: În registrul superior al acesteia care era separat cu dimensiunile de h – 81 cm, l – 80 cm rupt în două bucăți se observa un bărbat cu barbă ținând în mână un pahar, o femeie și un copil, deasupra acestora doi lei între aceștia un con de pin. Al doilea registru păstra un personaj feminin se vede o femeie ținând în mână un copil și stând pe un scaun în fața unei mese cu trei picioare.

Date: sec. II–III p.Chr.

Locul descoperirii: găsită în 1863 în pe latura de est a castrului, alături de două opaițe de bronz și un sestert *Severus Alexander*.

Locul de păstrare: este amintită colecția personală a lui K. Torma.

Bibliografie: Ackner, Müller 1865, p. 202, nr. 954; Torma 1866, p. 46, nr. 20; CIL III 804; Nemeti 2010, p. 414, nr. 33.

1.3.b.6. Fragment stelă cu două registre, unul cu reprezentarea banchetului funerar (Pl. VII I.3.b.6)

Mat.: – ; St. cons. specificată: 6 bucăți; D: 125 x 44 cm.

Inscripție:NVS. vet(eranus) / [.....vixit anni]s LX Aur(elius) / [....]anus fil(ius). / ...M...

Traducere: „...NVS veteran, a trăit 60 de ani, Aurelius ...fiul lui [....]anus, M....”.

Descriere: În partea superioară se distinge capul unui personaj masculin cu un pahar în mână.

Datare: sec. II–III p.Chr.

Locul descoperirii: găsită în 1863 în pe latura de est a castrului, lângă zid.

Locul de păstrare: este amintită colecția personală a lui K. Torma.

Bibliografie: Ackner, Müller 1865, p. 203, nr. 956; Torma 1866, p. 47, nr. 22; CIL III 812; Nemeti 2010, p. 416-417, nr. 41.

1.3.b.7. Fragment stela cu două registre, unul cu reprezentarea banchetului funerar (Pl. VIII I.3.b.7)

Mat.: – ; St. cons. specificată: spartă în 3 bucăți; D: 180 x 4 cm.

Inscripție: D(is) [M(anibus)] / Augu(stus) v[ix(it)] / ann(is) III / Aur(elius) / [..]up f[aciendum] curav[it]

Traducere: „Zeilor Manes, Augustus ce a trăit 3... Aurelius.... s-a îngrijit să fie făcut monumentul”.

Descriere: În registrul superior avem o reprezentare a banchetului funerar din care s-a păstrat un personaj feminin și un copil.

Datare: sec. II–III p.Chr.

Locul descoperirii: găsită în 1863 în punctul O, la zidul de nord al castrului.

Locul de păstrare: colecția Torma.

Bibliografie: Ackner, Müller 1865, p. 204, nr. 966; Torma 1866, p. 51, nr. 36; CIL III 816; Nemeti 2010, p. 417, nr. 44.

1.3.b.8. Fragment stelă cu două registre (Pl. VIII I.3.b.8)

Mat.: – ; St. cons. specificată: – ; D: 117 x 83 cm.

Inscripție: D(is) M(anibus) / Cocceius Iulius / eq(uita)es al(ae) Front(oniana)e stip(endiorum) VII / vix(it) an(nis) XXVII / Primus / h(eres) f(aci)erunt c(uravit)

Traducere: „Zeilor Manes, Cocceius Iulius, cavaler în ala Frontoniana, în anul 7 al serviciului, a trăit 27 de ani, Primus moștenitorul său s-a îngrijit să se facă monumentul”.

Descriere: În partea superioară se distinge capul unui personaj masculin cu un pahar în mână.

Datare: sec. II–III p.Chr.

Locul descoperirii: găsită în 1863 în punctul O, lângă zidul de nord al castrului.

Locul de păstrare: este amintită colecția personală a lui K. Torma.

Bibliografie: Ackner, Müller 1865, p. 203, nr. 957; Torma 1866, p. 47, nr. 23; CIL III 806; Nemeti 2010, p. 415, nr. 35.

1.3.b.9. Fragment stelă cu două registre (Pl. VIII I.3.b.9)

Mat.: – ; St. cons. specificată: 2 bucăți dintr-o stelă; D: 57 x 85 cm și 36 x 39,5 cm.

Inscripție: *[D(is) M(anibus)] /.....NIRVS Vet(eranus) [.....vixi]t ann(is) X /...NE coniun[x]... Sept(imius) Sin[...]/ [secu]ndum volun(tatem) testato(ris)*

Traducere: „Zeilor Manes, ...NIRVS veteran, a trăit 10...soția ...Septimius Sini... în conformitatea cu voința celui care a lăsat testament”.

Descriere: Avea pe margini două colonete terminate cu capitel, pe partea de jos avea două orificii pentru fixare. Din reprezentare se mai vede doar capul unui personaj masculin.

Date: sec. II–III p.Chr.

Locul descoperirii: găsită în 1863 în punctul P, pe latura de est a castrului, alături de două opaițe de bronz și un sesterț *Severus Alexander*.

Locul de păstrare: este amintită colecția personală a lui K. Torma.

Bibliografie: Ackner, Müller 1865, p. 202, nr. 955; Torma 1866, p. 46, nr. 21; CIL III, 810; Nemeti 2010, p. 416, nr. 39.

1.3.b.10. Fragment stelă cu două registre (Pl. VIII I.3.b.10)

Mat.: – ; St. cons. specificată: spartă în paisprezece bucăți; D: 146 x 40 cm.

Inscripție: *...../ Aur(elius) dec(urio) / vi[xit annos.....] /.. Me[.] / Ma[.] / vix(it) an[(nos)...] / Aur(elius) De[?]...../ dec(urio) alae [Frontonianae Iust ?] / ina m[at(er) f(iiliis piis) / simis po[suit] ?....]*

Traducere: „.....Aurelius Decurion a trăit ...Me[.]...Ma[.] a trăit ani... Aurelius De[.]... decurion în ala Frontoniana Iustina (?), mamă ce a pus fiilor prea pioși”.

Descriere: În partea superioară deasupra câmpului inscripției apare un călăreț.

Date: sec. II–III p.Chr.

Locul descoperirii: găsit în 1863, în partea de sud a castrului, lângă zid.

Locul de păstrare: este amintită colecția personală a lui K. Torma.

Bibliografie: Ackner, Müller 1865, p. 202, nr. 952; Torma 1866, p. 45, nr. 18; CIL III 802; Nemeti 2010, p. 414, nr. 31.

1.3.b.11. Fragment stelă cu două registre (Pl. VIII I.3.b.11)

Mat.: – ; St. cons. specificată: 6 bucăți; D: 73 x 66 cm.

Inscripție: *D(is) M(anibus) S(acrum) / Ael(ius) Quadrat / us eq(uitae) alae Front(oniana) T(itus) / Val(erius) [vixit] an[nis....]*

Traducere: „Zeilor Manes sacri, Aelius Quadratus cavaler în ala Frontoniana, Titus Valerius a trăit... ”.

Descriere: În partea de sus în câmpul reliefului are reprezentat un călăreț și un bust de femeie.

Date: sec. II–III p.Chr.

Locul descoperirii: găsită în 1863 în punctul O, lângă zidul de nord al castrului.

Locul de păstrare: probabil colecția Torma

Bibliografie: Ackner, Müller 1865, p. 203, nr. 958; Torma 1866, p. 48, nr. 25; CIL III 800; Nemeti 2010, p. 413, nr. 29.

1.3.b.12. Fragment stelă cu două registre (Pl. VIII I.3.b.12)

Mat.: – ; St. cons. specificată: – ; D: – .

Inscripție: *D(is) M(anibus) / Apon[ius ?] eques alae [Front(oniane)] vix(it) anni L Aponia[...]/ et Lelius patri[...]/ posuerunt / bene merenti*

Traducere: „Zeilor Manes, Apon... cavalier în ala Frotoniana a trăit 50 de ani, Aponia ... și Lelius tatăl, au pus (monumentul) binemeritat”.

Descriere: În registrul superior reprezentat un copil ce ține un *equum*.

Date: sec. II–III p.Chr.

Locul descoperirii: găsită în 1830 de József Torma.

Locul de păstrare: dispărută la întocmirea catalogului de către K. Torma.

Bibliografie: Neigebaur 1851, p. 237, nr. 14; Ackner, Müller 1865, p. 163, nr. 780; Torma 1866, p. 48, nr. 26; CIL III 801; Nemeti 2010, p. 413, nr. 30.

1.3.b.13. Fragment stelă (Pl. IX I.3.b.13)

Mat.: – ; St. cons. specificată: – ; D: 100 x 58 cm.

Inscripție: *D(is) M(anibus) / Cittius Ioivai / eq(uitae) al(ae) Fro(ntonianae) s(tipendiorum) XVI / vix(it) [an]n(os) XXXVI / Iustus e(ques) a(lae) e(iusdem) / her(es) et frater / f(aciendum) c(uravit)*

Traducere: „Zeilor Manes, Cittius Ioivai, cavalier în ala Frontoniana ce a servit 16 ani a trăit 36 de ani, Iustus cavalier în aceeași ala, moștenitor și frate s-a îngrijit să se facă monumentul”.

Descriere: – .

Date: sec. II–III p.Chr.

Locul descoperirii: găsită în 1863 la bastionul de nord-est al castrului.

Locul de păstrare: este amintită colecția Á. Kendeffi.

Bibliografie: Neigebaur 1851, p.237, nr. 13; Ackner, Müller 1865, p. 164, nr. 781; Torma 1866, p. 47, nr. 24; CIL III 807; Holder 1896, nr. 1034; Nemeti 2010, p. 415, nr. 36.

1.3.b.14. Fragment stelă (Pl. IX I.3.b.14)

Mat.: – ; St. cons. specificată: spartă în 2 bucăți; D: 32 x 96 cm.

Inscripție: *D(is) [M(anibus)] / Pompe[ius] / vix(it) a[nnis] / [..]N[...]/ [A]el[ia] Fronime um[...]/ et Iulia Ammia V[....]/ Antonius Mem[...]/ s[ui]s b[ene] m[erenti]*

Traducere: „Zeilor Manes, Pompe[ius] a trăit N.. Aelia Fromine VM... și Iulia Ammia...Antonius Mem.....al celui care a binemeritat”.

Descriere: – .

Date: sec. II–III p.Chr.

Locul descoperirii: găsită în 1862 în punctul Q, lângă zidul de nord al castrului.

Locul de păstrare: este amintită colecția personală a lui K. Torma.

Bibliografie: Ackner, Müller 1865, p. 203, nr. 963; Torma 1866, p. 50, nr. 32;

CIL III 819; Nemeti 2010, p. 418, nr. 48.

1.3.b.15. Fragment stela (Pl. IX I.3.b.15)

Mat.: – ; St. cons. specificată: – ; D: 87 x 77 cm.

Inscripție: *[D(is) M(anibus)] / [...] / ..eq(ues) alae / [Fro]nt(oniane) ic situs est vix / it annis XXX Muc / apuis coniugi bene / merenti posuit*

Traducere: „Zeilor Manes, ...cavaler în ala Frontoniana înmormântat și el aici (în același mormânt), a trăit 30 de ani, soției Mucapuis a pus (monumentul) după cum bine a meritat”.

Descriere: – .

Datare: sec. II–III p.Chr.

Locul descoperirii: găsită în 1863 în punctul O, lângă zidul de nord al castrului.

Locul de păstrare: este amintită colecția personală a lui K. Torma.

Bibliografie: Ackner, Müller 1865, p. 203, nr. 959; Torma 1866, p. 49, nr. 28;

CIL III 809; Kerény 1941, nr. 1775; Russu 1967, p. 91; Detschew 1976, p. 316;

Petolescu 2002, p. 80; Dana 2004, p. 440; Nemeti 2010, p. 416, nr. 38.

1.3.b.16. Fragment stela (Pl. IX I.3.b.16)

Mat.: – ; St. cons. specificată: spartă în 4 bucăți; D: 66 x 60 cm.

Inscripție: *[D(is) M(anibus)] / [I]ovinus / [v]ix(it) ann(is) II m(ensibus) / II Aur(elius) Castor / posuit*

Traducere: „Zeilor Manes, Iovinus a trăit 2 ani și două zile, Aurelius Castor a pus monumentul”.

Descriere: – .

Datare: sec. II–III p.Chr.

Locul descoperirii: găsită în 1863 în punctul P, în fața peretelui estic.

Locul de păstrare: colecția Torma.

Bibliografie: Ackner, Müller 1865, p. 204, nr. 965; Torma 1866, p. 51, nr. 35;

CIL III 818; Nemeti 2010, p. 418, nr. 47.

1.3.b.17. Fragment de la o piesă funerară (Pl. IX I.3.b.17)

Mat.: – ; St. cons. specificată: – ; D: 18 x 4 cm.

Inscripție: *D(is) [M(anibus)] / C(aius) Iul(ius)..... / et Da[.....] /*

Traducere: „Zeilor Manes, Caius Iulius și Da...”.

Descriere: – .

Datare: sec. II–III p.Chr.

Locul descoperirii: găsită lângă incinta estică a castrului, în punctul P.

Locul de păstrare: era pierdută deja în momentul publicării de către Torma.

Bibliografie: Ackner, Müller 1865, p. 165, nr. 789; Torma 1866, p. 51, nr. 37; CIL III 1819 a; Nemeti 2010, p. 418-419, nr. 49.

I.4. Fragmente de monumente nedeterminate cu inscripție

I.4.1. Fragment inscripție (Pl. IX I.4.1)

Mat.: tuf vulcanic; St. cons.: mediocră, corodat, rupt pe toate laturile; D: 13,8 x 16,7 x 7,5 cm.

Inscripție:/*on*..... /.....*dex*.....

Descriere: S-a păstrat doar o mică porțiune din două rânduri, fără nici o margine originală. În r. 1 se disting literele O și N, iar în r. 2 se vede începutul unei curburi ce aparține lui D, apoi un E clar și o jumătate a hastei X. Nu se poate stabili natura textului, nici o încercare de datare.

Datare: sec. II–III p.Chr.

Locul descoperirii: găsită în castru la suprafață.

Locul de păstrare: MJBn, nr. inv.: 23431.

Bibliografie: Ardevan, Wollman 2007, p. 248, nr. 7, fig. 15; Nemeti 2010, p. 424, nr. 83.

I.4.2. Fragment inscripție (Pl. IX I.4.2)

Mat.: tuf vulcanic; St. cons.: mediocră, suprafața deteriorată în partea inferioară, rupt pe toate laturile; D: 13,4 x 17 x 11 cm.

Inscripție:/*nis vi-* /.....*anus*/.....*avu*/....

Descriere: S-a păstrat doar o mică porțiune din text, cu litere din trei rânduri, fără nici o margine originală. În r. 1 se disting clar literele NISVI, iar în r. 2 se vede sigur ANV și apoi un S de mici dimensiuni lui D, în r. 3 apar VV în fața lor probabil un A deteriorat. Nu se poate stabili natura textului, nici o încercare de datare.

Datare: sec. II–III p.Chr.

Locul descoperirii: găsită în castru la suprafață.

Locul de păstrare: MJBn, nr. inv.: 23432.

Bibliografie: Ardevan, Wollman 2007, p. 248 – 249, nr. 8, fig. 16; Nemeti 2010, p. 421, nr. 66.

Piese pierdute

I.4.3. Fragment de la o piesă funerară (Pl. IX I.4.3)

Mat.: – ; St. cons. specificată: – ; D: 30 x 36 cm.

Inscripție: D(is) [*M(anibus)*] / *Ael(ius) A*[.....] / *an(nis)* [.....]

Traducere: „ Zeilor Manes, Aelius A... a trăit ani... ”.

Descriere: – .

Datare: sec. II–III p.Chr.

Locul descoperirii: găsită în punctul P, în 1863, lângă incinta estică a castrului.

Locul de păstrare: era pierdută deja în momentul publicării de către Torma.

Bibliografie: Ackner, Müller 1865, p. 204, nr. 969; Torma 1866, p. 52, nr. 40; CIL III 820, 2; Nemeti 2010, p. 419, nr. 51.

I.4.4. Fragment inscripție (Pl. IX I.4.4)

Mat.: – ; St. cons. specificată: – ; D: – .

Inscripție: [...] / *C(aius) Iul(ius) V[...]* / *stip(endiorum) X[V...]* / *stip(endiorum) XV[...]* / *et Iul(ius?) [...]*.

Traducere: „...Caius Iulius V...a servit 10...a servit 15... și Iulius ...”.

Descriere: – .

Datare: sec. II–III p.Chr.

Locul descoperirii: găsită în apropierea termelor.

Locul de păstrare: – .

Bibliografie: CIL III 7629; Nemeti 2010, p. 420, nr. 61.

I.4.5. Fragment de la o piesă funerară (Pl. IX I.4.5)

Mat.: – ; St. cons. specificată: – ; D: 40 x 30 cm.

Inscripție: [*D(is) M(anibus)*] / [...] *SN[...]* / [*eques*] *al[ae Front(onianae)]* / [...]

Traducere: „Zeilor Manes, ...SN... cavaler în ala Frontoniana...”.

Descriere: – .

Datare: sec. II–III p.Chr.

Locul descoperirii: găsită lângă incinta estică a castrului.

Locul de păstrare: era pierdută deja în momentul publicării de către Torma.

Bibliografie: Ackner, Müller 1865, p. 203, nr. 961; Torma 1866, p. 52, nr. 42; CIL III 820 7; Nemeti 2010, p. 419-420, nr. 56.

I.4.6. Fragment de la o piesă funerară (Pl. IX I.4.6)

Mat.: – ; St. cons. specificată: – ; D: 14 x 21 cm.

Inscripție:/[...*Val*]*en[tinus eques al[ae Fro[ntoniana]e...]* / [...*ann(is)*] *XIII vix(it)*

Traducere: „...Valentinus cavaler în ala Frontoniana... a trăit 13 ani ...”.

Descriere: Posibil să fie un fragment de stelă funerară, orice precizări lipsesc.

Datare: sec. II–III p.Chr.

Locul descoperirii: găsită în 1863 în zidul estic al castrului.

Locul de păstrare: colecția Torma.

Bibliografie: Ackner, Müller 1865, p. 203, nr. 960; Torma 1866, p. 49, nr. 29; CIL III 814; Nemeti 2010, p. 417, nr. 43.

I.4.7. Fragment de la o piesă funerară (Pl. IX I.4.7)

Mat.: – ; St. cons. specificată: – ; D: 45 x 31 cm.

Inscripție: [*D(is)*] *M(anibus)* /

Traducere: „Zeilor Manes...”.

Descriere: Se pare după dimensiunile fragmentului provine de la o piesă impozantă.

Date: sec. II–III p.Chr.

Locul descoperirii: găsită în 1863 în peretele estic al castrului.

Locul de păstrare: colecția Torma.

Bibliografie: Ackner, Müller 1865, p. 204, nr. 975; Torma 1866, p. 53, nr. 46; CIL III 820, 11; Nemeti 2010, p. 420, nr. 60.

I.4.8. Fragment inscripție (Pl. IX I.4.8)

Mat.: – ; St. cons. specificată: – ; D: 21 x 13 cm.

Inscripție: [...]*g*[.....] / .. *j**e**m* / [.....*magi*]*s**t**e**r*

Descriere: –

Date: sec. II–III p.Chr.

Locul descoperirii: găsită în 1863 la incinta estică a castrului.

Locul de păstrare: colecția Torma.

Bibliografie: Ackner, Müller 1865, p. 203, nr. 962; Torma 1866, p. 49, nr. 31; CIL III 820, 4; Nemeti 2010, p. 419, nr. 53.

I.4.9. Fragment inscripție (Pl. IX I.4.9)

Mat.: – ; St. cons. specificată: – ; D: 29 x 11 cm.

Inscripție: [...]*g**i**i*[.....] / [..]*X**X**X*[...] / [...]*C* *M*[...]

Descriere: –

Date: sec. II–III p.Chr.

Locul descoperirii: găsită în 1863 în zidul estic al castrului.

Locul de păstrare: colecția Torma.

Bibliografie: Ackner, Müller 1865, p. 204, nr. 967; Torma 1866, p. 51, nr. 38; CIL III 820, 3; Nemeti 2010, p. 419, nr. 52.

I.4.10. Fragment inscripție (Pl. IX I.4.10)

Mat.: – ; St. cons. specificată: – ; D: 28 x 25 cm.

Inscripție: [..]*A**m*]*a**r**a**n**t**u**s* / [..*H**e*]*d**i**s**t**e* / [.....]

Descriere: –

Date: sec. II–III p.Chr.

Locul descoperirii: găsită în 1863 în punctul Q, la peretele estic.

Locul de păstrare: colecția Torma.

Bibliografie: Ackner, Müller 1865, p. 204, nr. 968; Torma 1866, p. 52, nr. 39; CIL III 820 1; Nemeti 2010, p. 419, nr. 50.

I.4.11. Fragment inscripție (Pl. IX I.4.11)

Mat.: – ; St. cons. specificată: – ; D: 12 x 32 cm.

Inscripție: [..]*a**n**n*(*i**s*)[.....] / [.....]*d**i*[.....]

Descriere: –

Datare: sec. II–III p.Chr.

Locul descoperirii: găsită în 1863 în peretele estic al castrului.

Locul de păstrare: colecția Torma.

Bibliografie: Ackner, Müller 1865, p. 204, nr. 970; Torma 1866, p. 52, nr. 41;

CIL III 820 9; Nemeti 2010, p. 420, nr. 58.

I.4.12. Fragment inscripție (Pl. IX I.4.12)

Mat.: – ; St. cons. specificată: – ; D: 39 x 23 cm.

Inscripție: [..]b et[.....] / [.....]at[.....]

Descriere: – .

Datare: sec. II–III p.Chr.

Locul descoperirii: găsită în 1863 în peretele estic.

Locul de păstrare: colecția Torma.

Bibliografie: Ackner, Müller 1865, p. 204, nr. 972; Torma 1866, p. 52, nr. 43;

CIL III 820 5; Nemeti 2010, p. 419, nr. 54.

I.4.13. Fragment inscripție (Pl. IX I.4.13)

Mat.: – ; St. cons. specificată: – ; D: 25 x 27 cm.

Inscripție: [..]t Au[.....] / [.....]p

Descriere: – .

Datare: sec. II–III p.Chr.

Locul descoperirii: găsită în 1863 în peretele estic.

Locul de păstrare: colecția Torma.

Bibliografie: Ackner, Müller 1865, p. 204, nr. 973; Torma 1866, p. 53, nr. 44;

CIL III, 820 6; Nemeti 2010, p. 419, nr. 55.

I.4.14. Fragment inscripție (Pl. IX I.4.14)

Mat.: – ; St. cons. specificată: – ; D: 19 x 17 cm.

Inscripție: [D(is) M(anibus)] / [...v]x(it) [ann(is) ...] / [...] MA[...]

Traducere: „ Zeilor Manes,...a trăit ani...MA... ”

Descriere: – .

Datare: sec. II–III p.Chr.

Locul descoperirii: găsită în 1863 în peretele estic al castrului.

Locul de păstrare: colecția Torma.

Bibliografie: Ackner, Müller 1865, p. 204, nr. 974; Torma 1866, p. 53, nr. 45;

CIL III, 820 10; Nemeti 2010, p. 420, nr. 59.

I.4.15. Fragment inscripție (Pl. IX I.4.15)

Mat.: – ; St. cons. specificată: – ; D: 22 x 22 cm.

Inscripție: [...] / [...] XX / [...] XXII / [...]sig[nifer]

Descriere: – .

Datare: sec. II–III p.Chr.

Locul descoperirii: – .

Locul de păstrare: este amintită colecția personală a lui K. Torma.

Bibliografie: Ackner, Müller 1865, p. 202, nr. 953; Torma 1866, p. 45, nr. 19; CIL III 813; Nemeti 2010, p. 417, nr. 42.

I.4.16. Fragment inscripție (Pl. IX I.4.16)

Mat.: – ; St. cons. specificată: – ; D: 25 x 27 cm.

Inscripție: *D(is) [M(anibus)] / T [...]* / [...]

Descriere: – .

Date: sec. II–III p.Chr.

Locul descoperirii: Ilișua, descoperit în 1863, *passim*.

Locul de păstrare: este amintită colecția personală a lui K. Torma.

Bibliografie: Ackner, Müller 1865, p. 204, nr. 971; Torma 1866, p. 45, nr. 19; CIL III 813; Nemeti 2010, p. 420, nr. 57.

II. Elemente de construcție

II.1. Elemente arhitectonice

II.1.1. Bază de coloană (Pl. X II.1.1)

Mat.: tuf vulcanic de Dej; St. cons: deteriorată, s-a păstrat doar partea inferioară; D: h – 29 cm, l. bază – 54 cm, h. bază – 9 cm, h. coloană p. – 20 cm, d – 52 cm.

Descriere: Reprezintă baza pătrată a unei coloane, probabil lisă, de mari dimensiuni, care a fost tăiată oblic. Din înălțimea coloanei s-a păstrat doar 20 de cm. Judecând după dimensiunile diametrului și ale bazei piesa provenea de la o construcție importantă.

Date: sec. II–III p.Chr.

Locul descoperirii: Ilișua, castru *valentudinarium*.

Locul de păstrare: MJB, nr. inv.: 23433.

Bibliografie: inedită.

II.1.2. Bază de coloană (Pl. X II.1.2)

Mat.: calcar; St. cons: deteriorată, s-a păstrat doar jumătate; D: h – 15 cm, d fus – 32 cm.

Descriere: Reprezintă baza unei coloane, probabil lisă, de mari dimensiuni, a cărei bază pătrată nu s-a mai păstrat. Se păstrează doar un tor simplu, urmat de un listel, de unde începe apoi corpul coloanei. În mijlocul fusului coloanei se păstrează un orificiu de 4,6 cm în care era fixat corpul colonei. Este una dintre cele mai simple tipuri de baze de coloane. Judecând după dimensiunile diametrului și ale bazei piesa provenea de la o construcție de dimensiuni medii, din cadrul *valentudinarium*-ului.

Date: sec. II–III p.Chr.

Locul descoperirii: Ilișua, castru *valentudinarium*.

Locul de păstrare: MJBn, nr. inv.: 23434.

Bibliografie: inedită.

II.1.3. Fragment fus de coloană (Pl. X II.1.3)

Mat.: tuf vulcanic de Dej; St. cons: fragment, s-a păstrat o porțiune din partea de mijloc; D: h p. – 64 cm, d – 30 cm.

Descriere: Fusul de coloană reprezintă partea de mijloc a piesei. Piesa a fost secționată vertical și prezintă urme de refolosire. Este o coloană lisă ce provine de la o construcție de mici dimensiuni.

Datare: sec. II–III p.Chr.

Locul descoperirii: Ilișua, porta praetoria.

Locul de păstrare: MJBn, nr. inv.: 23435.

Bibliografie: inedită.

II.1.4. Fragment fus coloană adosată (Pl. X II.1.4)

Mat.: calcar oolitic; St. cons: fragment, s-a păstrat o porțiune din partea de mijloc, a semi-coloanei; D: h p. – 15 cm, d – 30 cm.

Descriere: Din întreaga semi-coloană s-a păstrat un fragment al acesteia. Era o semi-coloană adosată, după cum ne-o atestă unul din colțurile păstrate în partea dreaptă. Era probabil adosată unui perete al unei construcții. A fost îngrijit lucrată provenind dintr-un ansamblu cu un aliniament de coloane din cadrul *valentudinarum*-ului din castru. Deși păstrată fragmentar acest element arhitectural ne oferă o idee în ceea ce privește planimetria unor clădiri în interiorul castrului.

Datare: sec. II–III p.Chr.

Locul descoperirii: Ilișua, castru *valentudinarium*.

Locul de păstrare: MJBn, nr. inv.: 23437.

Bibliografie: inedită.

II.1.5. Capitel doric (Pl. X II.1.5)

Mat.: calcar oolitic; St. cons: fragment, s-a păstrat o porțiune din partea de mijloc, a capitelului; D: h p. – 10 cm, d – 33 cm.

Descriere: Din tot capitelul s-a păstrat doar o pătrime din echină decorată cu un șir de ove cu astragale și piruete din care n-i s-au păstrat doar câteva. Prezintă un listel deasupra echinei de 2,8 cm Din păcate stare fragmentară a piesei ne împiedică a face și alte comentarii. Acest tip de capitel aparține ordinului doric cu analogii excelente la Porolissum. Deși singular deocamdată, cu toate că mențiuni referitoare la capitele există în bibliografie, prezența acestui element arhitectonic atestă existența unor clădiri frumos decorate în interiorul castrului.

Datare: sec. II–III p.Chr.

Locul descoperirii: Ilișua, castru *valentudinarium*.

Locul de păstrare: MJBn, nr. inv.: 23436.

Bibliografie: inedită.

II.2. Fragmente elemente de construcție funerară

II.2.1. Monument în formă de pilastru (Pl. X II.2.1)

Mat.: tuf vulcanic; St. cons: bună, din partea lui posterioară a fost despicată o parte; D: 123 x 70 x 37 cm.

Descriere: Din partea lui posterioară descoperitorul a despicat o lespede, azi pierdută, care reduce profilul original cu aproximativ o treime. Acesta are o formă de aedicula cu trei laturi decorate în relief, încadrate fiecare de către doi pilaștri cu capitel pseudo-corintic, așezați direct, fără *plinthus*, pe baza patruleteră a monumentului. Cei doi pilaștri care flanchează latura principală sunt prevăzuți cu caneluri, umplute în treimea inferioară până la bază. Stâlpii care încadrează doi câte doi fețele laterale au fusul nelucrat, iar capitelul este scos în evidență doar printr-o sumară stilizare. De pe abac, pe toate trei laturile, pornește câte un arc, închizând nișele în partea superioară. Arcul din față are o frântură neobișnuită. În loc de deschiderea arcului frontal, în colțuri, pietrarul a utilizat un motiv floral încadrat într-un triunghi. Cu puțin mai sus de baza arcurilor se ridică acroterii, câte două pe fiecare latură, iar deasupra lor începe vârful curbat al monumentului. În mijloc, curbura vârfului este întreruptă de o suprafață plană, dreptunghiulară, lungă de 26 cm și lată de 13 cm, dispusă cu lungimea în sensul lățimii monumentului. În centrul acestei suprafețe netede, ca o placă, există o scobitură rotundă, adâncă de 7 cm și largă de 3 cm în care se găsea inițial un con de pin. Pe latura din față, într-o nișă adâncă, pe care se mai văd încă urmele vopsirii cu *minium*, este înfățișată scena banchetului, la care participă: un bărbat, o femeie și fiica lor. Femeia are părul buclat cu cărare pe mijloc, stă pe o *cathedra*, sprijinindu-și picioarele pe un scăunel. Este îmbrăcată cu o tunică cu cute verticale până la glezne, strânsă în jurul gâtului cu o bentiță. Pe deasupra poartă o manta care îi acoperă umerii. Ea întinde mâna dreaptă, scoasă de sub haină, spre paharul pe care bărbatul îl ține în mâna dreaptă. Fata este îmbrăcată la fel, dar stă în picioare și ține mâna stângă, adusă din cot în unghi drept la înălțimea pieptului, un pahar cu picior scund. În stânga ei se află bărbatul cu barbă și mustați, în mâna stângă îndoită pe kliné ține un pahar. Poartă o tunică lungă, strânsă la gât cu o bentiță. În fața *klinéi* se află o *mensa tripes*, pe care sunt stilizate vase cu mâncăruri, iar dedesubt o cană cu băutură și o *cista mystica*. Latura stângă este împodobită cu imaginea lui *Attis*, care poartă o bonetă frigiană și este îmbrăcat cu două tunici (cea de deasupra mai scurtă), stând în picioare și ține cu mâna dreaptă un *pedum*, pe care își sprijină stânga, în stereotipa lui atitudine de tristețe și meditație. Latura dreaptă este ornamentată cu motivul vegetal al viței de vie, care iese dintr-un vas cu două toarte, așezat pe un *plinthus* pătrat. Latura din dos a fost distrusă de descoperitor. Lapididul a făcut câteva greșeli de perspectivă, atunci când a redat discul mic de care se leagă stinghiile de la picioarele mesei, precum și piciorul

drept al femeii. La figurile personajelor se remarcă și tendința de reprezentare în altorelief, în timp ce îmbrăcămintea lor, masa, scaunul și celelalte obiecte, precum și ornamentația fețelor laterale apar prezentate aproape plane. D. Protase consideră că prin capilatura și îmbrăcămintea personajelor, precum și întreaga manieră de redare a banchetului, monumentul gravitează spre provincia Moesia, dar monumente asemănătoare sunt atestate în Germania. El subliniază faptul că față de două monumente asemănătoare de la Sarmisegetuza și Apulum, acesta se distinge prin lipsa frontonului decorat în relief. O interesantă analogie se poate face între scena banchetului funebru de pe acest fragment de la Ilișua și un fragment de stelă descoperit la Șaula, județul Cluj. Se remarcă asemănarea izbitoare dintre cele două scene, deși la Ilișua se găsesc doar două personaje pe *kliné*, nu trei ca pe acest monument. Trebuie remarcat că priza paharului cu unul sau două degete întinse înainte, precum și paharul sunt identice în ambele piese. La acestea se adaugă și același tip de *mensa tripes*, cu rozeta de îmbinare văzută de sus, în timp ce întregul ansamblu este redat din față. La fel, picorul de la *kliné* este identic și apar la fel o *oinochoe* și o *cista mystica*. Protase și L. Țeposu – Marinescu consideră monumentul fie o *aedicula*, fie un altar în formă de aedicula. După tipologia propusă de C. Ciongradi²²⁹ se încadrează în tipul I – monumente în formă de pilastru cu arc circular.

Date: Ambele monumente pot fi datate pe baza capilaturii bogate și a bărbii abundente a personajului masculin în intervalul cuprins între a două jumătăți a sec. II sau sec. III p.Chr.

Locul descoperirii: În anul 1949 de Gh. Alexandru din Ilișua, în timpul unei scormoniri, făcute pe locul castrului roman.

Locul de păstrare: MJBn, nr. inv.: 11.

Bibliografie: Protase 1961, p. 127-134, nr. 1, fig. 1 a,b,c; Bianchi 1974, p. 168; Popa 1979, p. 99, nr. 49; Țeposu Marinescu 1982, p. 171; Nemeti 2010, p. 422, nr. 70; Petruț. S. Mustață 2011, p. 188, nr. 40, pl. X.

II.2.2. Fragment pilastru cu reprezentarea lui Attis (Pl. XI II.2.2)

Mat.: tuf vulcanic; **St. cons.:** acesta a fost despicat din blocul inițial și este destul de deteriorat, lipsându-i partea inferioară stângă; D: 92 x 53 x 14 cm.

Descriere: Piesa constituie una din laturile unui pilastru de colț. În câmpul reliefului se poate distinge imaginea taurului care are între coarne o ramură cu frunzele schițate, din care iese un con de pin înscris într-un chenar. De fapt o reprezentare schematică a pinului. Coarnele taurului sunt foarte bine redată, iar ramura la fel. Avem de a face cu o reprezentare a lui Attis aniconic. Este o reprezentare menită a face parte dintr-un pilastru de colț având ca temă ideea îndeplinirii ritualului

229 Ciongradi 2007, p. 69

taurobolium și faptul că defunctul căruia îi era închinat, era un unițiat în misteriiile Frigiene²³⁰. Întregul ansamblu făcea parte dintr-o construcție funerară.

Date: sec. II–III p.Chr.

Locul descoperirii: Uriu, pe malul drept al râului, în zona necropolei, recuperat de prof. Al. Retegan de la un cetățean din localitatea Ciceu- Cristești, piesa fiind reutilizată ca material de construcție.

Locul de păstrare: MJB, nr. inv.: 15.062.

Bibliografie: Gaiu, Zăgreanu 2006, p. 169, nr. 7, Pl. IV/7; Nemeti 2008, p. 179-185; Nemeti 2010, p. 422, nr. 71.

II.2.3. Fragment pilastru (Pl. XI II.2.3)

Mat.: tuf vulcanic de Dej; St. cons: întreaga latură stângă, parte din latura superioară și mai puțin din cea de jos sunt deteriorate; D: 92 x 55 x 30 cm.

Descriere: Prezintă într-un chenar simplu, mulurat, figura lui Attis în postura lui obișnuită. Acesta poartă o bonetă frigiană și este îmbrăcat cu o tunică lungă până la genunchi, stând în picioare și ține cu mâna dreaptă un *pedum*, pe care își sprijină stânga. Imaginea lui Attis adolescent, cu mână pe bărbie și cu cealaltă pe *pedum* și cu picioarele încrucișate, stângul peste dreptul este redată destul de rudimentar. În partea stângă, partea superioară prezintă un orificiu de prindere deteriorat. Grosimea piesei atestă clar faptul că nu avem de a face cu un perete de *aedicula*, ci cu un fragment dintr-un pilastru de colț.

Date: sec. II–III p.Chr.

Locul descoperirii: Ilișua.

Locul de păstrare: MJB, nr. inv.: 10.

Bibliografie: Protase 1961, p. 135, nr. 4, fig. 4; Popa 1979, p. 99-100, nr. 50; Chiș, 2007, p. 171, nr. 31; Nemeti 2010, p. 422, nr. 68.

II.2.4. Perete lateral de *aedicula* (Pl. XI II.2.4)

Mat.: tuf vulcanic de Dej; St. cons.: bună, o parte din colțul de jos dreapta lipsește, iar o porțiune din colțul de sus este scobită; D: 114 x 55 x 12 cm.

Descriere: Este un perete lateral drept. Este lucrat în relief. Într-o nișă, adâncă de 2 cm, înaltă de 82 cm și lată de 34 cm, este înfățișată o participantă la banchetul funerar în picioare, cu privirea înainte. Personajul este îmbrăcat cu pantaloni largi și lungi, purtând o tunică scurtă până la glezne, iar pe dedesupt o cămașă cu încrețituri verticale, strânsă în jurul gâtului cu o bentiță subțire. Plurile sunt redată sumar, mai ales pe tunică. Personajul este redat din față, în mâna dreaptă, lăsată în jos ține un ulcior, care neîncăpând în nișă trece în spațiul chenarului. Mâna stângă, îndoită în cot, apucă un capăt al unui ștergar, aruncat peste umăr. Vârful piciorului stâng intră de asemenea în spațiul rezervat marginii de jos,

230 Nemeti 2008, p. 183

părul în ondule, este cu cărare pe mijloc, pieptănat pe spate. Caracteristicile feței nu pot fi deslușite datorită stării proaste de conservare, în urechi poartă cercei cu pandantivi. Cantul e decorat cu frunze stilizate. Cantul marginiei stângi este decorat cu un motiv vegetal. După orificiul vizibil pe marginea superioară din dreapta și ornamentarea muchiei stângi, monumentul reprezintă peretele stâng al aediculei. Colțul superior drept al pietrei și părți din figura personajului (nasul, buzele și ochii) sunt erodate.

Datare: sec. II–III p.Chr.

Locul descoperirii: În urma unei ploi torențiale, în primăvara anului 1948, la aproximativ 1 km depărtare de castru, în parte dreaptă a văii Ilișua.

Locul de păstrare: MJBn, nr. inv.: 1.

Bibliografie: Protase 1961, pp. 135-137, nr. 5, fig. 5; Floca, Wolski 1973, 3, p. 26, nr. 82; L. Țeposu-Marinescu 1982, p. 207; Husar 1999, p. 202; Nemeti 2010, p. 422-423, nr. 73; Petruș. S. Mustață 2011, p. 179, nr. 3, pl. II/3.

II.2.5. Leu funerar adosat (Pl. XII II.2.5)

Mat.: tuf vulcanic de Dej. St. cons.: coapsa stângă este așchiată în două locuri, iar buza inferioară, peste care atârna limba scoasă a animalului, lipsește. D: 49 x 51 x 30 cm.

Descriere: Monumentul prezintă un leu funerar, așezat pe o plintă patrulateră înaltă de 9 cm. Poziția sa este una obișnuită, animalul stă culcat pe labe, cu capul ridicat și întors spre stânga, cu gura deschisă amenințător, botul tronconic plat, cu nările redată prin incizii adânci, iar dintre colți apare limba scoasă. Se remarcă cârlionții coamei animalului, realizați cu sflederul sub forma unor volute ample. Ochii animalului sunt redați doar printr-o dungă elipsoidală ce închide globul ocular, așezat sub niște arcade frontale proeminente. Urechile sunt realizate destul de reușit, iar fruntea încruntată și proeminentele arcade frontale, dau o oarecare senzație umană chipului felinei. Labele sunt sculptate prin incizii adânci, cu ghearele lungi și ascuțite, stilizate ca un element decorativ, ca și coama, de altfel. Dimensiunile destul de mari ale piesei demonstrează faptul că acest fragment aparține unei construcții funerare.

Datare: sec. III p.Chr.

Loc de descoperire: perimetrul castrului de la Ilișua.

Loc de păstrare: MJBn; nr. inv.: 16.

Bibliografie: Protase 1961, p. 134, nr. 2, fig. 2; Nemeti 2010, p. 423, nr. 80.

II.2.6. Leu funerar adosat (Pl. XII II.2.6)

Mat.: tuf vulcanic de Dej; St. cons.: bună, lipsește însă latura stângă a piesei, iar botul animalului a fost spart; D: 56,5 x 53 x 30 cm.

Descriere: Monumentul prezintă un leu funerar, așezat pe o plintă patrulateră înaltă de 7 cm. Animalul este redat întors spre dreapta, culcat, cu labele adunate

pachet, total neanatomic, cu gura larg deschisă, botul tronconic plat, așchiat. Are fața pătrătoasă împodobit de o coamă bogată, redată sub forma unor volute ample. Interesant se prezintă și expresia ansamblului facial, cu botul gros, deteriorat, cu limba ascuțită. Ochii sunt mari și migdalați cu contur dublu, lipsește irisul. Urechile sunt redată destul de reușit, iar fruntea încruntată și proeminentele arcade frontale, dau o oarecare senzație umană chipului felinei. Labele sunt sculptate prin incizii adânci, cu ghearele lungi și ascuțite, stilizate ca un element decorativ, ca și coama, de altfel. Coadă animalului iese dedesubtul piciorului din spate cu vârful întors pe crupa leului. Dimensiunile destul de mari ale piesei demonstrează faptul că acest fragment aparține unei construcții funerare.

Dată: sec. III p.Chr.

Loc de descoperire: lângă bastionul din colțul de est al castrului, în afara incintei, în zona punctului P din planul lui Torma, acolo unde au fost descoperite mai multe monumente; în toamna anului 2004.

Loc de păstrare: MJB, nr. inv.: 21.051.

Bibliografie: Gaiu, Zăgreanu 2006, p. 166, nr. 2, Pl. II/2,2; Nemeti 2010, p. 423, nr. 75.

II.2.7. Coronament rectangular (Pl. XIII II.2.7)

Mat.: tuf vulcanic; St. cons.: mediocră, s-au păstrat două fragmente; D: 49 x 44 x 47 cm.

Descriere: Este coronament rectangular cu decor pe trei laturi, ce se află deasupra corpului unui altar patrulater cu inscripție. Primul fragment reprezintă în relief un leu în poziția obișnuită. Acesta stă culcat pe labe, cu capul întors spre stânga, gura deschisă și limba scoasă, coama redată realist prin incizii adânci, făcute cu trepanul. Fruntea animalului este deteriorată. Ține sub ghearele picioarelor dinainte un cap de animal, pare un bovid. Partea laterală stângă este împodobită cu motivul vegetal al viței de vie cu ciorchine de struguri, ce iese dintr-un vas cu toarte, un *kantharos*. Între cei doi lei se afla capul unui personaj, posibil Medusa sau Amonn, însă acesta nu s-a mai păstrat. Al doilea fragment este identic. Leul stă culcat pe labele din față, cu capul întors spre stânga gura deschisă și limba scoasă, ține între picioarele dinainte un cap de berbec.

Dată: sec. III p.Chr.

Locul descoperirii: incinta castrului de la Ilișua, dezgropat în anul 1949 de Gh. Alexandru.

Locul de păstrare: MJB, nr. inv.: 2.

Bibliografie: Protase 1961, p. 134-135, nr. 3, fig. 3 a-b; Protase 2005, 63; Nemeti 2010, p. 423-424, nr. 81.

II.2.8. Bloc patrulater (Pl. XIII II.2.8)

Mat.: tuf de Dej; St. cons.: bună, deteriorată în partea din spate, și în partea centrală; D: 110 x 39 x 34 cm.

Descriere: Piesa s-a păstrat destul de bine. Piesa este o sculptură de foarte bună calitate, ce redă întrun chenar mulurat o floare de acant cu rozeta în mijloc și cu 8 frunze, dintre care trei mai mari în partea superioară și inferioară și câte una mai mică la stânga și la dreapta. Monumentul a fost sculptat cu precizie, cu o daltă subțire care a permis meșterului să facă incizii mai adânci, care dau impresia de volum frunzelor, iar apoi acestea au fost finisate cu grijă. Este unul dintre cele mai bine sculptate monumente ce provine de la Ilișua, însă deși stilistic pare a fi o realizare de sec. III p.Chr. lipsa altor elemente de datare ne împiedică a face o încadrare cronologică mai exactă a acestuia. Deocamdată este o piesă unicat în Dacia Porolissensis. Foarte posibil să fie un bloc de pe marginea unei incinte funerare, după cum avem o analogie la cimitirul roman de la Aquileia (PL. XIII II.2.8b).

Date: sec. III p.Chr.

Locul descoperirii: castrul roman de la Ilișua, în spatele pretoriului, lângă zidul praefurniumului, în 2009.

Locul de păstrare: MJB, nr. inv.: 18443.

Bibliografie: inedită.

II.2.9. Fragment friză (Pl. XIII II.2.9)

Mat.: tuf vulcanic de Dej; St. cons.: se păstrează doar un fragment; D: 50 x 27 x 14 cm.

Descriere: Piesa s-a păstrat fragmentară.. este greu a interpreta funcționalitatea ei. Pare a fi un fragment de friză al unei construcții sau poate o bucată a unui altar decorat pe margini de mari dimensiuni. Prezintă în partea superioară mai multe muluri prima are 4,2 cm, a doua are 2,5 cm iar a treia 7 cm. Cea ce s-a păstrat din decor pare să prezintă un vas de mari dimensiuni, un chiup, păstrat doar pe jumătate. Posibil să fi avut un caracter funerar. Mulura destul de complexă ne face să credem că ar aparține unei frize a unei construcții de mari dimensiuni. Starea precară a piesei ne împiedică însă a mai face alte comentarii.

Date: sec. II–III p.Chr.

Locul descoperirii: castrul roman de la Ilișua, recuperată din localitate fiind reutilizată.

Locul de păstrare: MJB, nr. inv.: 23438.

Bibliografie: inedită.

II.2.10. Coronament de balustradă (loricae) în formă de semicoloană (Pl. XIII II.2.10)

Mat.: tuf vulcanic de Dej; St. cons.: bună, deteriorată la unul din capete; D: 110 x 39 x 34 cm.

Descriere: Piesa s-a păstrat destul de bine. Este vorba de o *loricae* ce provine de la o construcție funerară. Piesa constituia elementul orizontal al balustradei care era susținut de către baluștri. Forma este cea de semicoloană. Se mai observă o parte din plintă cu o înălțime de 10 cm deși găsită într-o poziție secundară piesa atestă existența la Ilișua a incintelor funerare.

Dată: sec. II–III p.Chr.

Locul descoperirii: castrul roman de la Ilișua, în spatele zidului *praefurniumului* pretoriului, în 2009.

Locul de păstrare: MJB, nr. inv.: 23439.

Bibliografie: inedită.

Piese arhiva fotografică Marțian

II.2.11. Arcadă (Pl. XIII II.2.11)

Mat.: tuf vulcanic de Dej; St. cons.: deteriorată ; D: – .

Descriere: Din fotografie se observă colțul stâng al unei arhitrave. Într-un chenar lat apare redat un Amoraș cu ghirlande cu flori pe umăr, părul cârlionțat ce coboară pe umeri, chipul deteriorat, nud, cu picioarele încrucișate. Lângă piciorul stâng apare redat un delfin, iar piciorul drept calcă pe o floare cu patru petale de unde pornește un alt picior probabil al următorului Amor. Colțul stâng superior pare a prezenta urma unui orificiu de prindere. Piesa constituie o prezență insolită în iconografia atelierului de lapicizi de la Ilișua ea fiind una de bună calitate.

Dată: sec. II–III p.Chr.

Locul descoperirii: – .

Locul de păstrare: apare în arhiva fotografică Marțian.

Bibliografie: inedită.

III. Monumente funerare

III.1.1. Medalion independent (Pl. XIV II.1.2)

Mat.: tuf vulcanic; St. cons: lipsesc colțurile medalionului și capul personajului feminin, este puțin deteriorat, lipsându-i o bună parte din ambele margini laterale, fără a fi pierdut mult din partea sculptată; D: 60 x 38 x 15 cm.

Descriere: Forma ovală a medalionului este evidentă. Medalionul era așezat pe un pedestal și fixat de acesta pe un știft de fier având forma aproape pătrată, a cărui urmă se vede parțial în suportul monumentului. În partea superioară, ciobit și aici la colțul stâng, se vede totuși locul de formă aproape pătrată, unde a fost fixată o mică bară de fier având forma pătrată, deasupra este foarte probabil că era așezat obișnuitul con de pin, a cărui urmă se mai poate distinge în ruptura blocului de piatră. Medalionul este mărginit de jur împrejur de un chenar destul de puțin proeminent, dar cu fundal lis. În nișa medalionului, de aspect cochiliform, adân-

cindu-se treptat dinspre chenar către centrul tabloului, se află busturile-portrete a trei persoane, în poziție gravă, solemnă, dar destul de expresivă. Personajele apar redată din față, înclinate puțin spre centrul tabloului. Bărbatul are mantia prinsă pe umărul drept cu o fibulă rotundă. Pare să aibă păr bogat, barbă scurtă, specifice epocii antoniniene târzii. Femeia, a cărei față e astăzi deteriorată, poartă o coafură specifică epocii antoniniene târzii – severiană timpurie. Părul femeii este aranjat în bucle scurte, iar în mijlocul frunții formează un unghi. Părul copilului și al bărbatului este tăiat scurt, în față formând mai multe șuvițe. Bărbatul are barba și mustăți lungi. Îmbrăcămintea lor este simplă. Femeia ține mână dreaptă ridicată pe piept, scoțând-o din cuta hainei. Figura copilului este mai puțin reușită, dar pare a fi erodată. Personajele au o expresie rustică, iar meșterul a fost destul de îndemânatic, reușind o relizare destul de bună.

Date: a doua jumătate a sec. II – începutul sec. III p.Chr.

Locul descoperirii: Descoperit de țăranul V. Bătinaș din satul Cristești Ciceului în zona castrului roman de la Ilișua în anul 1950. A fost ulterior zidit într-un perete al grajdului gospodăriei sale, de unde a fost recuperat.

Locul de păstrare: MJB, nr. inv.: 5113.

Bibliografie: Dănilă 1973, p. 605-609, fig. 1-2; L. Țeposu-Marinescu 1982, p. 196; Pop, Moga, Aldea 1972, p. 516; Nemeti 2010, p. 422, nr. 69.

Piese pierdute

III.1.2. Medalion arhiva Marțian (Pl. XIV III.1.2)

Mat.: – ; **St. cons:** lipsesc colțurile medalionului și capul personajului feminin, este puțin deteriorat, lipsându-i o bună parte din ambele margini laterale, fără a fi pierdut mult din partea sculptată; **D:** 60 x 38 x 15 cm.

Descriere: Forma ovală a medalionului este evidentă. Din fotografie se mai distinge puțin din fizionomia a două personaje, unul masculin și unul feminin. Personajul masculin are părul ondulat, se distinge bine gura, cu buze cărnoase, nasul borcănat și ochii migdalați. Chipul femeii s-a păstrat doar o parte din el însă are aceeași manieră de redare, însă din câte se observă în fotografie avea nasul spart. Se mai distinge schițați umerii personajului feminin și mâna stângă a acesteia în care ține ceva, probabil un pahar. Deși piesa nu s-a păstrat putem remarca însă calitatea superioară a sculpturii, cu încercările meșterului lapidier de a surprinde volumele folosind o daltă subțire.

Date: posibil, începutul sec. III p.Chr., după modul de redare a fizionomiei personajelor.

Locul descoperirii: – .

Locul de păstrare: apare în arhiva fotografică Marțian.

Bibliografie: inedită.

III.2. Cornișe cu lei

III.2.1. Cornișă cu lei (Pl. XV III.2.1)

Mat.: tuf vulcanic de Dej; St. cons.: bună, doar boturile celor două feline fiind deteriorate și partea dreaptă a plintei; D: 45 x 62,5 x 25 cm.

Descriere: Monumentul se încadrează din punct de vedere iconografic în cadrul reprezentărilor cu lei adosați, așezați pe o plintă, diametral opuși, cu dosurile apropiate și capetele întoarse în față, fără animalul sacrificat sub etichete anterioare, varianta cu *nux pinea* netedă, fără solzi, plasată central cu înălțimea de 21 cm. Cei doi lei sunt redați destul de schematic, fără a se acorda atenție detaliilor anatomice, în schimb volumele sunt corect redată. Leiul se sprijină pe membrele posterioare, lipsește reprezentarea cozii. Coama bogată ce acoperă pieptul fiarelor, este sugerată prin bucle trasate prin incizii dispartate. Urechile de dimensiuni mici, sunt abia schițate, se remarcă redarea detaliilor ochilor: globii oculari și pleoapele animalelor sunt bine evidențiate. Din gura larg deschisă a celor doi lei, printre colți atârână limba lungă și ascuțită, care încearcă să imprime un aspect de ferocitate. Plinta are înălțimea de 7 cm. Spatele piesei a rămas doar sumar cioplită, dovadă că era destinată să împodobească o construcție funerară. Piesa de execuție modestă din punct de vedere stilistic, cu dimensiuni reduse, trebuie să fi făcut parte din cadrul unei stele funerare.

Dată: sec. II–III p.Chr.

Locul descoperirii: Ilișua, în zona necropolei în anul 1977, în urma unor lucrări agricole.

Locul de păstrare: *Muzeul Ocupațiilor*, grupul școlar „Ion Căian Românul” din localitatea Căianu Mic, jud. Bistrița-Năsăud. Fără număr de inventar.

Bibliografie: Gaiu, Zăgreanu 2006, p. 165-166, nr. 1, fig.1; Nemeti 2010, p. 423, nr. 74.

III.2.2. Cornișă cu lei (Pl. XV III.2.2)

Mat.: tuf vulcanic de Dej; St. cons.: piesa este extrem de deteriorată, s-a păstrat plinta cu cei doi lei, cărora însă le lipsesc capetele, cel mai bine păstrat fiind leul din partea stângă; D: 52 x 106 x 29 cm.

Descriere: Piesa este o cornișă cu lei adosați între care este dispus un con de pin, neted, fără solzi. Cei doi lei sunt redați culcați pe burtă, se mai poate distinge membrele inferioare ale leului din partea stângă, cu mușchi puternici, coada destul de corect redată anatomic, etichetele sunt tratate destul de superficial, ca și coama după cât se pare. Leului din partea dreaptă i s-au mai păstrat doar membrele inferioare, identic sculptate ca și ale celui alt. Plinta are 24 cm cu aspectul unei cornișe treptate cu profilatura elaborată. Pe partea inferioară a plintei se află o gaură de fixare a cornișei, care întărește presupunerea că piesa era destinată coronamentului unei stele funerare. Iconografic pare să se înscrie

în varianta cu lei afrontați cu *nux pinea* plasată central, fără animal sacrificat sub etichete anterioare.

Datare: sec. II–III p.Chr.

Locul descoperirii: descoperire întâmplătoare de pe malul drept al Văii Ilișua, în perimetrul necropolei romane, 1977.

Locul de păstrare: MJB, nr. inv.: 12.517.

Bibliografie: Gaiu, Zăgreanu 2006, p. 167, nr. 3, fig. 3; Nemeti 2010, p. 423, nr. 76.

III.2.3. Cornișă cu lei (Pl. XV III.2.3)

Mat.: tuf vulcanic de Dej; St. cons.: piesa s-a păstrat în stare fragmentară, doar corpul leului din partea stângă a cornișei; D: 40 x 67 x 23 cm.

Descriere: Monumentul este un coronament de stelă funerară, ce prezintă doi lei adosați, cu un con de pin în zona centrală. Din păcate starea precară a monumentului ne împiedică în a face comentarii largi asupra piesei. Din felina din partea stângă se mai distinge doar șoldul animalului. Leul din partea dreaptă, ceva mai complet, este redat printr-un joc de volume ce nu urmărește proporțiile și detaliile anatomice, coama este schițată prin șanțuri superficiale dispuse aleatoriu. Etichetele sunt redată prin incizii adânci cu aspect mai mult decorativ, sub laba dreaptă este redat un cap de animal, probabil mînz, acesta avînd limba scoasă.

Datare: sec. II–III p.Chr.

Locul descoperirii: Piesa a fost găsită cu ocazia demolării unei case din localitatea Săsarm, în anul 1980. Includerea ei în aria descoperirilor ilișuane are în vedere atât distanța față de această localitate cât și informația că după reforma agrară din 1945 zidurile castrului au devenit adevărate cariere de piatră care făcea obiectul unor tranzacții pe o largă arie a bazinului someșan.

Locul de păstrare: MJB, nr. inv.: 13.290.

Bibliografie: Gaiu, Zăgreanu 2006, p. 167-168, nr. 4, fig. 4; Nemeti 2010, p. 423, nr. 77.

III.2.4. Cornișă cu lei (Pl. XV III.2.4)

Mat.: tuf vulcanic de Dej; St. cons.: fragmentar, s-a păstrat doar corpul unui leu funerar și o parte din coamă; D: 55 x 41 x 29 cm; h plintă – 20 cm.

Descriere: Leul funerar (adosat ?) reprezentînd jumătatea din partea din stînga a monumentului, așezat pe o plintă, culcat pe burtă. Din păcate fața nu i s-a păstrat. Corpul îi este redat din profil, are o coamă bogată, cu firele de păr îngrijit redată, prin incizii adânci, ce dau aspect de naturalețe sculpturii. Etichetele sunt sculptate după tipicul atelierului de la Ilișua, incizii adânci, gheare lungi și ascuțite, stilizate. Corpul felinei are proporțiile anatomice corecte, se remarcă curbura șoldului animalului frumos redată. Foarte probabil piesa făcea parte dintr-o cornișă a unei construcții funerare, după cum pare a arată spîrtura din spatele

animalului ce indică probabil locul unde se afla un con de pin sau mai probabil un cap de Medusa.

Datare: sec. II–III p.Chr.

Locul descoperirii: Ilișua, *passim*.

Locul de păstrare: MJBAN, nr. inv.: 13297.

Bibliografie: inedită.

III.2.5. Plintă cu lei (Pl. XVI III.2.5)

Mat.: calcar. St. cons: este extrem de proastă, piesa e ruptă în două bucăți; D: 52,5 x 26,5 x 11 cm.

Descriere: Starea extrem de fragmentară a monumentului nu ne permite decât a enunța câteva ipoteze în privința tipologiei și funcționalității sale. Piesa este probabil plinta unei cornișe, fie a unei stele funerare sau mai degrabă a unui acoperiș de aedica. Faptul că piesa se termină clar în spate cu picioarele leului ne face să optăm pentru ultima variantă. Inițial această reprezenta un leu funerar, din al cărui corp se mai pot distinge doar etichete cu gheare puternice și care ținea între membrele superioare un cap de vițel, redat destul de îngrijit.

Locul descoperirii: în praetoriul castrului de la Ilișua, în campania de săpături din anul 1991.

Locul de păstrare: MJBAN, nr. inv.: 23456.

Bibliografie: inedită.

III.2.6. Leu funerar (Pl. XVI III.2.6)

Mat.: tuf vulcanic de Dej; St. cons.: fragmentar, partea din dreapta monumentului ruptă, reprezentarea pare să fi fost fie martelată, fie a rămas nefinisată D: 60 x 48 x 24 cm.

Descriere: Leul funerar (adosat ?) reprezentând jumătatea din partea din stânga a monumentului, așezat pe o plintă, culcat spre stânga, cu capul întors spre privitor și botul deschis, cu limba scoasă. Se remarcă atenția acordată redării feței, cu botul rotunjit și pomeții reliefați, încadrată de coama bogată care coboară pe gât, redată prin scobituri succesive de daltă. Animalul se sprijină pe etichete din spate, sub laba anterioară se observă un cap de animal ce nu poate fi identificat, probabil un bovid. Piesa pare să fi făcut parte din coronamentul unei construcții funerare, aparținând tipului de reprezentare cu lei afrontați. Pe partea inferioară postamentul are o gaură de fixare de formă conică cu diametrul de 14 cm și adâncimea de 8 cm, iar spatele și partea laterală a monumentului nu au fost lucrate.

Datare: sec. II–III p.Chr.

Locul descoperirii: Ilișua, castru, în peretele unei construcții adosate praetoriului, 2001.

Locul de păstrare: MJBAN, nr. inv.: 23438.

Bibliografie: Gaiu, Zăgreanu 2006, p. 168, nr. 5, fig. 5; Nemeti 2010, p. 423, nr. 78

III.2.7. Fragment leu funerar (Pl. XVI III.2.7)

Mat.: tuf vulcanic de Dej; St. cons.: fragmentar, partea din stânga monumentului ruptă, reprezentarea pare să fi fost fie martelată, fie a rămas nefinisată; D: 60 x 48 x 24 cm.

Descriere: Leul funerar (adosat ?) reprezentând jumătatea din partea din dreapta a monumentului, așezat pe o plintă, culcat spre dreapta, cu capul întors spre privitor și botul deschis, cu limba scoasă, nasul deteriorat. Ochii redați prin incizie adâncă i se mai păstrează o ureche. Pare a avea o coama bogată care coboară pe gât, redată prin scobituri succesive de daltă. I se mai întrevade laba din față. Piesa pare să fi făcut parte din coronamentul unei construcții funerare, aparținând tipului de reprezentare cu lei afrontați.

Dată: sec. II–III p.Chr.

Locul descoperirii: Ilișua, passim.

Locul de păstrare: MJB; nr. inv.: 21134.

Bibliografie: inedită.

III.2.8. Fragment leu funerar (Pl. XVI III.2.8)

Mat.: tuf vulcanic de Dej; St. cons.: fragmentar, s-a păstrat doar parte din capul animalului D: 54 x 40 x 29 cm.

Descriere: Leul funerar din care s-a păstrat doar jumătatea din partea din stânga a capului, așezat probabil pe o plintă. Pare a avea o coama bogată care coboară pe gât, redată prin scobituri succesive de daltă. Modul de redare este cel specific atelierului de la Ilișua, cu smocurile de păr redade în cârlionți la capete. Piesa pare să fi făcut parte din coronamentul unei construcții funerare, aparținând tipului de reprezentare cu lei afrontați.

Dată: sec. II–III p.Chr.

Locul descoperirii: Ilișua, castru, bastion de curtină din raetentura dextra.

Locul de păstrare: MJB, nr. inv.: 13685.

Bibliografie: inedită.

III.2.9. Cap de leu (Pl. XVI III.2.9)

Mat.: tuf vulcanic de Dej; St. cons.: se păstrează doar partea din latura din dreapta a unui cap de leu; D: 47 x 32 x 19 cm.

Descriere: Fragmentul conservă latura capului unui leu, cu o coamă bogată care coboară pe gât, redată prin bucle ample. Starea fragmentară, care nu păstrează fața animalului, ne împiedică să emitem comentarii asupra piesei, însă modul de tratare a coamei indică o sculptură de bună calitate.

Locul descoperirii: în dărâmăturile turnului din colțul de nord a castrului.

Locul de păstrare: MJB, nr. inv.: 23453.

Bibliografie: inedită.

III.2.10. Cap de leu (Pl. XVI III.2.10)

Mat.: tuf vulcanic de Dej; St. cons.: S-a păstrat doar partea superioară a capului de leu; D: 24 x 17 x 13 cm.

Descriere: Piesa prezintă calota unui cap de leu, destul de bine redat stilistic. Se mai poate distinge puțin din botul animalului, ochii mici, foarte bine redați, fruntea cutată, botul ascuțit, urechile îngrijit sculptate. Coama ce se continuă și pe partea cealaltă este dăltuită sub forma unor bucle de formă conică, dispuse în șiruri. Din păcate starea fragmentară a monumentului ne împiedică în a mai enunța comentarii asupra acesteia, cert este că această sculptură a fost una de bună calitate.

Locul descoperirii: în dărâmăturile din fața *porta principalis dextra*, în timpul campaniei din anul 1988.

Locul de păstrare: MJBn, nr. inv.: 23458.

Bibliografie: C. Gaiu, R. Zăgreanu 2006, p. 168, nr. 8, fig. 8; Nemeti 2010, p. 423, nr. 79.

III.2.11. Con de pin (Pl. XVI III.2.12)

Mat.: tuf vulcanic de Dej; St. cons.: foarte bună, piesa a fost desprinsă în două bucăți; D: 34 x 35 x 48 cm.

Descriere: *Pinea* de formă conică, cu solzi mari romboidali, dispuși imbricat, alternativ în nouă rânduri. La bază are nervuri concentrice intercalate de denticuli reliefați, redând teaca coniferului.

Locul descoperirii: Ilișua, 1956, fără precizarea locului.

Locul de păstrare: MJBn, nr. inv.: 11514.

Bibliografie: Gaiu, Zăgreanu 2006, p. 170, nr. 9, fig. 9; Nemeti 2010, p. 424, nr. 82.

Piese pierdute

III.2.11. Coronament cu lei funerari (Pl. XVI III.2.11)

Mat.: – ; St. cons.: piesa avea marginile rupte, leul din dreapta fără partea anterioară a corpului; D: – .

Descriere: Imaginea, aflată în arhiva Marțian, redă o plintă cu doi lei adosați. Cei doi lei sunt redați culcați, cu corpul adunat, redați schematic, cu labelle interpretate decorativ, prin incizii adânci, caracteristic atelierului Arcobadarei. Sub labelle anterioare sunt fixate capete de animal, probabil bovideu la cel din stânga și un cap de cal sub cel din dreapta. Leul din stânga are capul întors spre privitor, cu o coamă bogată redată prin șanțuri superficiale dispuse aleatoriu, cu fața greu de distins. Între cei doi lei se înalță un bloc paralelipipedic în care este figurată o figură umană cu fața rotundă încadrată de plete buclate.

Locul descoperirii: – .

Locul de păstrare: – .

Bibliografie: inedită.

IV. Reliefuri

IV.1. Reliefuri votive

IV.1.1. Relief al Zeiței Fortuna (Pl. XVII IV.1.1)

Material: tuf vulcanic de Dej; St. cons.: câteva fragmente de pe latura din stânga sunt exfoliate, registrul figurativ are o stare bună de conservare; D: 110 x 74 x 38 cm.

Descriere: Lespedea era montată într-un ansamblu, după cum sugerează cavitatea de la baza monumentului. Lucrată în tehnica reliefului înalt, piesa înfățișează un personaj feminin amplasat într-un cadru delimitat de un chenar sugerat prin motive arhitecturale dispuse marginal și încadrat de elemente vegetale și reprezentări antropomorfe. Figura, reprezentată în picioare, cu piciorul drept dus ușor în față, are în mâna stângă un *cornucopia*, iar în dreapta un obiect din care s-a păstrat doar capătul paralipipedic aflat în palmă, poate o *patera* sau un *gubernaculum*. Chipul Fortunei, având o mică ciobitură la nivelul nasului, are o față prelungă, bărbia ascuțită, buzele subțiri, ochii mari cu pupilele pronunțate. Părul despărțit printr-o cărare mediană, se răsfrânge în bucle bogate cu șuvițe care îi cad pe umeri. De lobii urechilor atârnă o pereche de cercei cu pandantive globulare, gâtul este împodobit cu un șirag de mărgel globulare și un pandantiv în formă de *lunulă*. Pe creștet are un *modius*. Zeița este înveșmântată într-un chiton lung până la glezne, cu croiul rotunjit la gât și mânecile scurte, cu franjuri denticulate la capete. Mijlocul îi este strâns cu un *cingulum* ale cărui capete sunt trecute printr-o cataramă ovală. Bustul îi este înfășurat într-un himation cu unul dintre capete petrecut peste brațul stâng și care cade sub forma unei draperii pe lângă corp, având un ciucure la capăt. Volumele corpului sunt redată cu rafinament. Mâna dreaptă este redată rigid, cu pumnul închis în față, ușor depărtat de corp. Pe brațul stâng poartă o brățară masivă torsionată, iar pe degetele mâinii are un inel de formă ovală și unul simplu pe degetul mic. Brațul drept, îndoit din cot, cu palma sprijinită pe talie, susține cornul abundenței, tratat sub forma unui rhyton cu corpul canelat pe care elementele vegetale sunt greu de dedus. Picioarele ușor depărtate, aflate pe un prag îngust, sunt încălțate cu sandale. În partea de sus, dreapta a reliefului, între capul zeiței și cornucopia, este figurat un personaj masculin cu picioarele așezate pe o sferă, cioplit destul de neglijent, lucrarea fiind așchiată și fragmentată în această zonă. Acesta are fața ovală, cu trăsăturile abia schițate purtând pe creștet un *calathos* sau având cornițe deasupra capului. În mâna stângă ține un obiect de formă sferică, iar mâna dreaptă o are dusă pe șold, sprijinind un sceptru înalt sau un *thyrs*. În colțurile de sus apar elemente vegetale: în colțul din dreapta două rozete cu câte patru petale mari, în colțul din stânga o frunză de palmier care se înalță din mâna unui personaj. Trebuie subliniat faptul că la Ilișua au fost descoperite două inscripții dedicate Fortunei Redux (CIL III 789, CIL III 790), una dintre ele fiind găsită chiar în locul din care s-a recuperat

sculptura. Aceasta a fost dedicată *Fortunei Redux* de către *Aelius Celer praefectus equitum* al alei Tungrorum Fontoniana cu ocazia refacerii băii. Cele două piese au fost utilizate ulterior ca material de construcție la repararea cuptorului, cândva după mijlocul secolului al III-lea p.Chr.

Date: datată după inscripția de care a fost legată indirect, piesa se datează în timpul lui Severus Alexander, când Aelius Celer a deținut funcția de *praefectus equitum*.

Locul descoperiri: găsită în peretele estic al *praefurniului* care asigura încălzirea *caldarium*-ului ale termelor de lângă castrul de la Ilișua.

Locul de păstrare: MJBK; nr. inv.: 23022.

Bibliografie: Gaiu 2003, p. 15-17; Nemeti 2010, p. 412, nr. 22.

IV.1.2. Relief votiv (Pl. XVII IV.1.2)

Mat.: calcar organogen; **St. cons.:** precară s-a păstrat doar un fragment din partea superioară a reliefului; **D:** 44 x 43 x 5 cm.

Descriere: Relieful plat, redă printr-o reprezentare schematică un personaj nud sau semi-nud, cu capul în profil spre stânga, cu mâna întinsă pe lângă corp și brațul drept, păstrat doar parțial sprijinit pe *thyrsos*. Profilul feței are conturul schițat sub forma unui personaj matur, cu barba bogată, redată printr-un șir de striuri oblice, gura cărnăsoasă, nasul rotunjit și ochii mici. Fața este încadrată de coafura bogată a cărei cârlionți sunt sugerați prin mici cerceulețe trase cu compasul. Starea monumentului ne împiedică să descifrăm eventualele atribute care să permită identificarea reprezentării. Desprinsă dintr-un bloc mai mare, este greu de precizat dacă reprezentarea provine de la o un relief de sine stătător sau de la o edicola funerară, fie cu o reprezentare a lui Hercules nud sau cea a lui Liber Pater.

Locul descoperirii: în principia castrului de la Ilișua, în timpul campaniei de săpături din anul 1984.

Locul de păstrare: MJBK, nr. inv.: 23.456.

Bibliografie: Gaiu, Zăgoreanu 2006, p. 168-169, nr. 6, fig. 6; Nemeti 2010, p. 412-413, nr. 24.

IV.1.3. Relief votiv Liber Pater (Pl. XVII IV.1.3)

Material: marmură; **St. cons.:** fragmentar; **D:** 11,5 x 12 x 1,5 cm.

Descriere: Relief fragmentar din seria cortegiului bachic, reprezentându-l pe Liber Pater. Pieptul și abdomenul zeului sunt dezgolite iar pe brațul stâng atârână o *nebrida*. *Thyrsos*-ul este sprijinit de brațul îndoit și ținut în mână între degetele arătător și mijlociu. Relieful este bine executat iar partea din spate este lustruită.

Date: sec. III p.Chr.

Locul descoperirii: Ilișua, provine din săpăturile lui Torma C. de la Ilișua.

Locul de păstrare: MNIT, nr. inv.: v 19. 613.

Bibliografie: Pop, Milea 1965, p. 201-202, nr. 2. ? Piesa este amintită și de A. Bodor în *Dacia*, VII, 1963, p. 219, fig. 5 dar figura reprezintă de fapt un alt relief și anume Nr. inv. 4389 publicat de A. Buday în *Dolg.Cluj*, VII, 1916, p. 41, fig. 8; Nemeti 2010, p. 412, nr. 23.

IV.2. Reliefuri funerare

IV.2.1. Relief cu reprezentarea *Lupa Capitolina* (Pl. XVIII IV.2.1)

Mat.: tuf vulcanic de Dej; St. cons.: se păstrează doar partea stângă, are partea dreaptă ruptă la jumătate, două fragmente; D: 220 x 85 x 25 cm.

Descriere: Piesa s-a păstrat în două fragmente. În bibliografie a fost consemnată doar partea de jos a monumentului, partea superioară am identificat-o ulterior în depozitul muzeului de Istorie din Dej. Pe un postament schematic redat, se vede imaginea lupoacei. Spre dreapta se distinge partea anterioară a animalului, spatele și coada, capul și porțiunea superiară a copilului din dreapta nu se mai păstrează. Gemenii se află sub pântecele animalului, cu genunchii ridicați, având brațul drept și respectiv brațul stâng în sus. Unul dintre copii pare a atinge cu mâna ugerul lupoacei. Scena este încadrată într-un chenar dublu, cu marginea simplă. Execuția reliefului este mediocră. Piesa provine de la o construcție impozantă, în care monumentul trebuie să fi fost angrenat, posibil un *mausoleum*.

Date: sec. II p.Chr., pe baza reprezentării iconografice care ar atesta cetățenia romană a celui căruia îi este închinat monumentul.

Locul descoperirii: castrul roman de la Ilișua.

Locul de păstrare: MID, nr. inv.: 11/88.

Bibliografie: Pop 1971, p.178, nr. 3, fig. 4; L. Țeposu-Marinescu 1982, p. 151, nr. 213; Bărbulescu 2003, p. 166, nr. 8; Bărbulescu 2009, p. 184, nr. 8; Nemeti 2010, p. 422, nr. 67.

IV.2.2. Fragment relief funerar (Pl. XVIII IV.2.2)

Material: tuf vulcanic; St. cons.: destul de bună; D: h – 23 cm.

Descriere: Personajul are fața prelungă, încadrată de un păr bogat și creț și de o barbă ascuțită care are însă nasul fracturat. Are fruntea înaltă, ochii mari triumphiulari larg deschiși, nasul drept, fața supțată cu pomeții proeminenți, gura îngustă încadrată de mustați stufoase.

Date: sec. III p.Chr.

Locul descoperirii: Ilișua, terma A, descoperit în umplutura *tepidarium-ului*, fiind un fragment desprins dintr-un monument funerar și folosit ca material de construcție la refacerea termelor de la Ilișua.

Locul de păstrare: MJB, nr. inv.: 23443.

Bibliografie: Gaiu 2003, p. 17; Nemeti 2010, p. 424, nr. 8.

Prescurtări folosite în catalog

cm – centimetri

D – dimensiunile = înălțime x lățime x grosime

fig. – figura

nr. inv. – număr de inventar

p.– pagina

pl. – planșa

p.Chr. – post Christum

sec. – secol

St. cons. – stare de conservare

MJBN – Muzeul Județean Bistrița-Năsăud

MGN – Muzeul Grăniceresc Năsăudean

MID – Muzeul Municipal Dej

MNIT – Muzeul Național de Istorie a Transilvaniei, Cluj-Napoca

Abrevieri bibliografie

AMN = Acta Musei Napocensis, Cluj-Napoca

ActMuz = Activitatea Muzeelor, Cluj. I (1955)

AE = Année Épigraphique, Paris

AEM = Archaeologisch-Epigraphische Mitteilungen aus Österreich-Ungarn.
Wien

AISC = Anuarul Institutului de Studii Clasice, Cluj

Apulum = Apulum. Buletinul Muzeului regional Alba Iulia, Alba Iulia

Arch. Ért. = Archaeologiai Értesítő, Budapest

B.A.R. IS = British Archaeological Reports – International Series, Oxford

BMI = Buletinul monumentelor istorice, București

CIL = Corpus Inscriptionum Latinarum, Berlin

CSIR = Corpus Signorum Imperii Romani

Dacia = Dacia. Recherches et découvertes archéologiques en Roumanie;
N.S. Revue d'archéologie et d'histoire ancienne, București

Dolg = Dolgozatok az Erdély Nemzeti Múzeum Érem- és Régiségtárából,
Kolozsvár

EDR = Ephemeris Dacoromana, Roma

EphemNap = Ephemeris Napocensis, Cluj-Napoca

EMÉ = Erdélyi Múzeum-egylet Évkönyvei

IDR = Inscriptiones Daciae Romanae, București

ILS = H. Dessau, *Inscriptiones Latinae selectae*, Berlin, I (1886) – III (1916)

OMD = Omagiu lui Constantin Daicoviciu

RGK = Römisch-Germanische kommission, Frankfurt a.m.

Sargetia = Sargetia. Acta Musei Devensis, Deva

SCIV(A) = Studii și cercetări de istorie veche (și arheologie – din 1975), București

Bibliografie

Dicționare și Corpora

AE – L'Année Épigraphique, Paris.

Corpus Inscriptionum Latinarum, Berlin.

CSIR II

G. Piccottini, *Die Dienerinnen- und Dienerreliefs des Stadtgebietes von Virunum*, CSIR Österreich, Band, II 3 (1977).

Daremberg, Charles, Saglio, Edmond, *Dictionnaire des Antiquités grecques et romaines*, Paris, I-V, 1877-1919.

Ruscu 2003

Ligia Ruscu, *Corpus Inscriptionum Graecarum Dacicarum*, Debrecen, 2003.

Dessau 1892, 1902, 1916

H. Dessau, *Inscriptiones Latinae Selectae*, Berlin, I 1892, II 1902, III 1916.

Petolescu 2005

C.C. Petolescu, *Inscripții latine din Dacia (ILD)*, București, 2005.

Acte ale congreselor, volume omagiale și colective

Centru și Periferie. Lucrările colocviului național, Bistrița 23-25 aprilie, Bistrița, 2004.

Dacia Felix. *Studia Michaeli Bărbulescu oblata*, ed. S. Nemeti, F. Fodorean, E. Nemeth, S. Cociș, Irina Nemeti, Mariana Pîslaru, Cluj-Napoca, 2007.

Death and disease in the ancient city, V.M. Hope, E. Marshall (eds.), II. Ed. London-New York, 2004.

Fontes Historiae. *Studia in honorem Demetrii Protase* (ed. C. Gaiu, C. Găzdac), Bistrița, 2005.

Funeraria daco-romana (coord. M. Bărbulescu), Cluj-Napoca, 2003.

2. *Internationales Kolloquium über Probleme der provinzialrömischen Kunstschaftens*, Veszprém 14-18 Mai 1991, M. Praznovski (Hrsg.), Veszprém, 1991.

Omagiu lui Constantin Daicoviciu cu ocazia împlinirii a 60 de ani, E. Condurachi, D. Prodan, M. Macrea, Șt. Pascu, M. Petrescu-Dîmbovița, I.H. Crișan (eds.), București, 1960.

Orbis Antiquus. *Studia in honorem Ioannis Pisonis*, eds. C. Roman, C. Găzdac, L. Ruscu, C. Ciongradi, R. Ardevan (eds.), Cluj-Napoca, 2004.

Römische Geschichte, Alterumskunde und Epigraphik. Festschrift für Artur Betz zur Vollendung seines 80. Lebensjahres, Wien, 1985.

Studia Historiae et Religionis Daco-Romanae in honorem Silvii Sanie, eds. Lucrețiu Mihăilescu-Bârliba and Octavian Bounegru, Bucarest, 2006.

Volume autor

- Ackner, Müller 1865 M.J. Ackner, F. Müller, *Die römischen Inschriften in Dacien*, Wien, 1865.
- A. Rusu-Pescaru, Alicu 2000 Adriana Rusu-Pescaru, D. Alicu, *Templeleromane din Dacia*, Deva, 2000.
- Bărbulescu 1985 M. Bărbulescu, *Culte greco-romane în provincia Dacia*, (Diss.), Cluj-Napoca, 1985.
- Bărbulescu 2003 M. Bărbulescu, *Interferențe spirituale în Dacia romană*, Cluj-Napoca, 2003.
- M. Bărbulescu 2009 M. Bărbulescu, *Signum Originis. Religie, artă și societate în Dacia Romană*, București, 2009.
- Bianchi 1985 L. Bianchi, *Le stele funeraria della Dacia. Un'espressione dell'arte romana periferica*, Roma, 1985.
- M. Carrol 2006 Maureen Carrol, *Spirits of the dead. Roman funerary commemoration in Western Europe*, Oxford, 2006.
- Chiș 2004 S. Chiș, *Imaginarul funerar din Dacia romană* (Diss.), Cluj-Napoca, 2004.
- Ciongradi 2007 Carmen Ciongradi, *Grabmonument und Sozialer Status in Oberdakien*, Cluj-Napoca, 2007.
- Conrad 2004 S. Conrad, *Die Grabstelen aus Moesia Inferior. Untersuchungen zu Chronologie, Typologie und Ikonographie*, Leipzig, 2004.
- Cumont 1929 F. Cumont, *Les religions orientales dans le paganisme romain*, Paris, 1929.
- Detschew 1976 D. Detschew, *Die Thrakischen Sprachreste*, Wien, 1976.
- Diaconescu 2005 Al. Diaconescu, *Statuaria majoră în Dacia romană*, Cluj-Napoca, 2005.
- Dimitrov 1946 D.P. Dimitrov, *Les stèles funéraires en forme de médaillon dans la Vallée de la Strouma moyenne à l'époque romaine*, Sofia, 1944-1945 (1946).
- Durand 2000 G. Durand, *Structurile antropologice ale imaginarului*, București, 2000.
- Frova 1961 A. Frova, *L'Arte di Roma e del mondo romano*, Torino, 1961.
- Gabelmann 1979 H. Gabelmann, *Römischen Grabbauten der frühen Kaiserzeit. Kleine Schriften zur Kenntnis der römischen Besetzungsgeschichte Südwestdeutschlands*, Stuttgart, 1979.
- Găzdac, Gaiu 2011 C. Găzdac, C. Gaiu, Arcobadara (Ilișua) [Coins from Roman Sites and Collections of Roman Coins from Romania 6], Cluj-Napoca, 2011.
- Gramatopol 1982 M. Gramatopol, *Dacia antiqua. Perspective de istoria artei și teoria culturii*, București, 1982.

- Gramatopol 2000
Gudea, Lucăcel 1975
Hornum 1993
Isac 2001
M. Jude, Pop 1972
Kádár 1900
Kerényi 1941
Kremer 2001
Kiss 1987
Mârza, Mészáros 1991
Marcu 2009
Neugebauer 1851
Adela Paki 1998
Petolescu 2002
Petruț 2010
Popa 1979
Protase, Gaiu, Marinescu 1997
Schober 1923
Wollmann 1996
- M. Gramatopol, *Arta romană în România*, București, 2000.
N. Gudea, V. Lucăcel, *Inscripții și monumente sculpturale în Muzeul de Istorie și Artă Zalău*, Zalău, 1975.
M.B. Hornum, *Nemesis, the Roman State and the Games*, Leiden-New York-Köln, 1993.
D. Isac, *Viața cotidiană în castrele Daciei Porolissensis*, Cluj, 2001.
Maria Jude, C. Pop, *Monumente sculpturale romane în Muzeul de Istorie Turda*, Turda, 1972.
J. Kádár, *Szolnok-Dobokavármegye monographiája*, I–VII, Dej, 1900–1901.
A. Kerényi, *A Dáciai személynevek*, Budapest, 1941.
G. Kremer, *Antike Grabbauten in Noricum*, Wien, 2001.
A. Kiss, *Pannonische Architekturelemente und Ornamentik in Ungarn*, Budapest, 1987.
I. Mârza, N. Mészáros, *The Volcanic Tuffs from the Transylvanian Basin*, Cluj-Napoca, 1991.
F. Marcu, *The internal planning of roman forts of Dacia*, Cluj-Napoca, 2009.
J.F. Neugebauer, *Dacien aus den Überresten des klassischen Altertums mit besonderer Rücksicht auf Siebenbürgen*, Kronstadt, 1851.
Adela Paki, *Populația din Dacia de nord în lumina izvoarelor epigrafice*, DissCluj, 1998.
C.C. Petolescu, *Auxilia Daciae. Contribuție la istoria militară a Daciei romane*, București, 2002.
D. Petruț, *Monumentele funerare romane la Porolissum*, Diss. Masterat, Cluj-Napoca.
Popa, *Culte egiptene și microasiatice în Dacia (Diss)*, Cluj, 1979.
D. Protase, C. Gaiu, G. Marinescu, *Castrul roman de la Ilișua, Bistrița*, 1997.
A. Schober, *Die Römischen Grabsteine von Noricum und Pannonien*, Wien, 1923.
V. Wollmann, *Mineritul metalifer, extragerea sării și carierele de piatră în Dacia romană*, Cluj-Napoca, 1996.

Articole

- Alicu et alii 1976
M. Alexandrescu-Vianu 1980
Ardevan, Wollman 2006
Ardevan, Wollman 2007
- D. Alicu, C. Pop, Viorica Cățanaș, *Ateliere de piatrărie la Ulpia Traiana Sarmizegetusa*, AMN, 13, 1976, p. 125–140.
Maria Alexandrescu-Vianu, *Observații asupra eroizării trace*, SCIVA, 31/3, 1980, p. 355–364.
R. Ardevan, V. Wollman, *Eine griechische Inschrift aus Ilișua*, *Studia historiae et religionis Daco-Romane in honorem Silvii Sanie*, Iași, 2006, p. 259–267.
R. Ardevan, V. Wollman, *Câteva inscripții descoperite la Ilișua*, *Revista Bistriței*, 21/1, 2007, p. 241–253.

- Benea 2009 D. Benea, *Metalurgia și prelucrarea fierului în Dacia*, în Dacia în sistemul socio-economic roman. Cu privire la atelierele meșteșugărești locale, Timișoara, 2008, p. 11-95.
- Bianchi 1974 L. Bianchi, *Rilievi funerari con banchetto della Dacia romana*, Apulum, 1974, p. 159-181.
- Bodor 1960 A. Bodor, *Un nou monument funeara de la Gilău înfățișând banchetul funebru*, OMD, 1960, p. 41-50.
- Bodor 1963 A. Bodor, *Der Liber und Libera kult ein beitrage zur fortdauer der bodenständigen bevölkerung im römerzeitlichen Dazien*, Dacia, 7, 1963, p. 211-239.
- Burger 1961 A.Sz. Burger, "Die Szene der „Lupa Capitolina“ auf provin-zialem Grabsteinen, Folia Archeologica, 13, 1961, p. 52-61.
- A. Cannon 1989 Aubrey Cannon, *The historical dimension in mortuary expressions of status and sentiment*, Current Anthropology, 30/4, 1989, p. 437-458.
- Cociș et alii 2010 S. Cociș. R. Zăgreanu, D. Tamba, *Piese sculpturale din castrul roman de la Sutoru*, Revista Bistriței, 23, 2009 p. 75-84.
- Chiș 2007 S. Chiș, *Monumentele funerare cu reprezentări ale lui Attis în Dacia romană*, Dacia Felix. Studia Michaeli Bărbulescu oblata, Cluj-Napoca, p. 164-176.
- M. Crânguș 2002 Mariana Crânguș, *Influențe artistice în provincia Dacia Superior*, Apulum, 39, 2002, p. 279-287.
- Daicoviciu 1940 C. Daicoviciu, *Neue Mitteilungen aus Dazien*, Dacia, 6-7, 1937-1940, p. 229-336.
- Dana 2004 D. Dana, *Onomastique est-balkanique en Dacie romaine (noms thraces et daces)*, Orbis antiquus. Studia in honorem Ioannis Pisonis, eds. C. Roman and C. Găzdac, Cluj-Napoca, 2004, p. 430-448.
- L. David, Marghitan 1968 Lucia David, L. Marghitan, *Monumente sculpturale de la Micia (I)*, AMN, 5, 1968, p. 54-68.
- Dănilă 1973 Șt. Dănilă, *Un medalion funerar roman de la Ilișua*, AMN, 10, p. 605-609.
- Diaconescu 1979 Al. Diaconescu, *Un fragment de ediculă din Dacia Porolissensis cu reprezentarea banchetului funebru*, AMN, 16, 1979, p. 545-549.
- Ferenczi 1972 St. Ferenczi, *Cercetări și rezultate noi pe limesul de nord al Daciei romane*, File de istorie, III, 1972, p. 37-46.
- Ferenczi 1973 I. Ferenczi, *Contribuții la cunoașterea limesului roman de la nordul Someșului Mare. Studii preliminare (partea I-a)*, Sargetia X, 1973, p. 79-102.
- Floca, Wolski 1973 O. Floca, Wanda Wolski, *Aedicula funerară în Dacia*, BMI, 62, 1973, 3, p. 52-80.
- Florescu 1930 Gr. Florescu, *I monumenti funerari della „Dacia superior”*, EDR, 4, 1926-1927 (1930), p. 72-148.

- Gaiu 2001 Gaiu, *Unelte de fier din castrul roman și așezarea civilă de la Ilișua*, Revista Bistriței, 15, p. 103-113.
- Gaiu 2002 C. Gaiu, *Grupul de cuptoare de ars ceramică de la Ilișua*, în *Ateliere și tehnici meșteșugărești. Contribuții arheologice*, Cluj-Napoca, 2002, p. 161-197.
- Gaiu 2003 C. Gaiu, *Reliefuri romane din termele de la Ilișua*, în *Artă, Istorie, Cultură. Studii în onoarea lui Marius Porumb*, Cluj-Napoca 2003, p. 15-17.
- Gaiu, Zăgreanu 2006 C. Gaiu, R. Zăgreanu, *Noi monumente sculpturale descoperite la Ilișua*, Revista Bistriței, 20, 2006, p. 165-176.
- Glodariu 1967 I. Glodariu, *Lei funerari romani la Valea Sângeorgiului*, AMN, 4, 1967, p. 473-476.
- Hope 2000 V.M. Hope, *Inscription and sculpture: the construction of identity in the military tombstones of roman Mainz*, *Epigraphy of Death*, p. 155-186 .
- Horga 2004 M. Horga, *Petrografia materialului litic din castru roman de la Ilișua*, Revista Bistriței, 18, 2004, p. 105-114.
- Husar 2003 A. Husar, *Reflectarea unor grupuri etnice prin rit, ritual și monumente funerare. Norico-pannonii*, *Funeraria Dacoromana*, 2003, p. 350-394.
- Isac 1974 D. Isac, *Contribuții la iconografia religioasă a Daciei romane, Iupiter "Verospi"*, AMN, 11, 1974, p. 61-79.
- Isac 1993 D. Isac, *O inscripție imperială în castrul de la Gilău*, EN, 3, 1993, p. 189-195.
- Isac, Diaconescu 1980 D. Isac, Al. Diaconescu, *Aspecte ale artei provinciale romane la Gilău*, AMN, 17, 1980, p. 115-137.
- Isac et alii 1973 D. Isac, V. Wollmann, I. Albu, *Monumente funerare reprezentând lei descoperite în județul Hunedoara*, *Sargetia*, 10, 1973, p. 155-163.
- N. Man 2004 Nicoleta Man, *Centru pentru prelucrarea pietrei din așezarea romană de la Cristești*, *Centru și Periferie. Lucrările colocviului național*, Bistrița 23-25 aprilie 2004, p. 45-64.
- Mitrofan 1969 I. Mitrofan, *Descoperiri arheologice la Potaissa (Turda)*, AMN, 6, p. 517-523.
- Mitrofan, L. Țeposu 1970 I. Mitrofan, Lucia Țeposu, *O aediculă funerară de la Potaissa*, AMN, 7, 1970, p. 531-536.
- I. Nemeti și Nemeti 2003 Irina și S. Nemeti, *Tracii și illirii*, *Funeraria Dacoromana*, 2003, p. 394-440.
- Nemeti 2003 S. Nemeti, *Religie și credințe funerare. Cavalcada funebră*, *Funeraria Dacoromana*, p. 294-320.
- Nemeti 2008 S. Nemeti, *Aniconic Attis from Ilișua*, *Classica & Christiana*, 3, p. 179-185.
- Nemeti 2010 S. Nemeti, *Society and religion in Ilișua (Dacia)*, *Classica & Christiana*, 2010, p. 395-435.

- Nemeti, Bărbulescu 2007 S. Nemeti, M. Bărbulescu, *Territorium Arcobadarense*, EN, 16-17, 2006-2007, p. 106-117.
- Nemeth 2003 E. Nemeth, *Palmireni și sirieni*, 2003, p. 440-446.
- Nuber 1972 H.U. Nuber, *Kanne und Griffschale. Ihr Gebrauch im täglichen Leben und die Beigabe in Gräbern der römischen Kaiserzeit*, Ber. RGK, 53, 1972, p. 1-232.
- Oliver 2000 G. Oliver, *Athenian funerary monuments: style, grandeur and cost*, Epigraphy of Death, p. 59-80.
- Paki 1998 Adela Paki, *Onomasticon Daciae* (I). *Die Patronymika der Provinz Dacia Porolissensis*, AMN 35/1, 1998, p. 119-146.
- M. Pîslaru, Bărbulescu 2003 Mariana Pîslaru, M. Bărbulescu, *Ritualuri la înmormântare, Funeraria Dacoromana*, p. 19-44.
- Petruț, S. Mustăță 2010 D. Petruț, Silvia Mustăță, *The iconography of the waiting servants depicted on funerary reliefs from Dacia*, Revista Bistriței, 24, 2010, p. 171-202.
- I. Piso 2008 I. Piso, *Note sur le Territorium Arcobadarense*, AMN, 43-44, 2006-2007 (2008), p. 163-166.
- Pochmarski 1991 E. Pochmarski, *Zum Porträtmedaillon in Noricum, Herkunft und Ausformung einer Gattung von Sepulkralreliefs*, 2. Internationales Kolloquium über Probleme der provinziäl-römischen Kunstschaftens, Veszprém 14-18 Mai 1991, M. Praznovski (Hrsg.), p. 124-134.
- Pop 1968 C. Pop, *Monumente sculpturale de la Napoca*, AMN, 5, p. 479-489.
- Pop 1968a C. Pop, *Une plaque votive dédiée au culte de Dionysos*, Dacia, 12, p. 412-414.
- Pop 1971 C. Pop, *Reprezentări cu Lupa Capitolina pe monumente romane din România*, AMN, 8, 1971, p. 172-184.
- Pop 1972 C. Pop, *Reprezentări din Dacia dedicate lui Liber Pater și acoliților săi*, AMN, 9, 1972, p. 174-181.
- Pop 1974 C. Pop, *O stelă funerară cu simbolul Romei din Dacia*, In memoriam C. Daicoviciu, Cluj, 1974, p. 311-314.
- Pop et alii 1968 C. Pop, Al. Aldea, I. Chifor, V. Lucăcel, *Cîteva medalioane funerare lucrate aparte din Dacia Superioară*, Apulum, 7/1, 1968, p. 413-421.
- Pop et alii 1972 C. Pop, V. Moga, Al. Aldea, *Noi medalioane funerare lucrate aparte din Dacia Superioară*, AMN, 9, 1972, p. 503-524.
- Protase 1956 D. Protase, *Materiale arheologice romane în Muzeul din Năsăud*, Activitatea Muzeelor, 1956, p. 133-135.
- Protase 1957 D. Protase, *Două inscripții latine inedite de la Ilișua*, Materiale, 4, 1957, p. 318-323.
- Protase 1960 D. Protase, *Un nou tip de medalion funerar în Dacia*, SCIV, 11, 1960, 2, p. 323-331.
- Protase 1961 D. Protase, *Noi monumente sculpturale romane din nordul Daciei*, Apulum, IV, 1961, p. 138-140.

- Protase 1985 D. Protase, *Date noi privind ala I Tungrorum Frontoniana în Dacia*, SCIVA, 1985, 36, nr. 3, p. 249-253.
- Protase 1985a D. Protase, *Neue Daten über die ala I Tungrorum Frontoniana in Dakien*. Festschrift A. Betz, p. 495-50.
- Russu 1965 I.I. Russu, *Inscripții grecești din Dacia*, Studii și Comunicări, 12, p. 47-81.
- Russu 1967 I.I. Russu, *Tracii în Dacia romană*, AMN, 5, 1967, p. 84-104.
- V. Rusu-Bolindeț 1994 Viorica Rusu-Bolindeț, *Reprezentări de vase ceramice pe monumentele sculpturale din Dacia romană*, EN, 4, 1994, p. 113-148.
- Stănescu 2003 Al. Stănescu, *Familia, Funeraria Dacoromana*, Cluj-Napoca, p. 124-163.
- Torma 1866 K. Torma, *Az Alsó-Ilosvai római állótábor s műemlékei*, EMÉ, III-IV, 1864-1865 (1866), p. 10-67.
- Torma 1879 K. Torma, *Neue Inschriften aus Dacien*, AEM, 3, p. 86-122.
- Torma 1880 K. Torma, *Római felirat Alsó-Ilosvárol*, Arch.Ért., 14, p. 60-62.
- Torma 1880a K. Torma, *Revidirte und neue Inschriften zu Corpus Inscriptionum Latinarum III (Dacia)*, AEM, 4, p. 125-126.
- L. Țeposu-Marinescu 1974 Lucia Țeposu-Marinescu, *Probleme de artă provincială romană. I Aedicula funerară în Dacia*, Muzeul Național, I, 1974, p. 13-22.
- L. Țeposu-Marinescu 1976 Lucia Țeposu-Marinescu, *L'atelier de Micia, Sargetia*, 14, 1979, p. 155-172.
- Zăgreanu 2007 R. Zăgreanu, *Tipuri de monumente sculpturale romane necunoscute de la Gherla*, Revista Bistriței, 21/1, 2007, p. 255-269.
- Zăgreanu, Mărcuș 2007 R. Zăgreanu, C. Mărcuș, *New monuments displaying funeral banquet scenes discovered at Gherla*, AMN, 41-42/1, Cluj-Napoca, 2004-2005(2007), p. 251-261.
- Wilmott 2001 T. Wilmott, *Cohors I Aelia Dacorum: a Dacian unit on Hadrian's wall*, AMN, 38/1, 2001, p. 103-122.
- Wollmann 1968 V. Wollmann, *Monumente sculpturale din Germisara, Sargetia*, 5, 1968, p. 109-119.
- Wollman, Ardevan 2006 V. Wollman, R.Ardevan, *Dissecta Membra. Inschriftenfragmente aus Dakien*, Fontes Historiae. Studia in Honorem Demetrii Protase, 2006, p. 667-675.

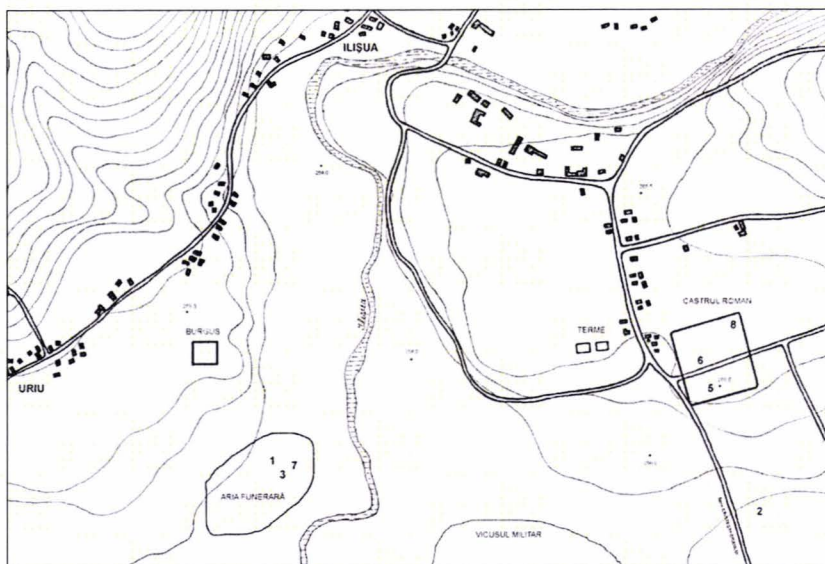

Fig. 1

Fig. 2

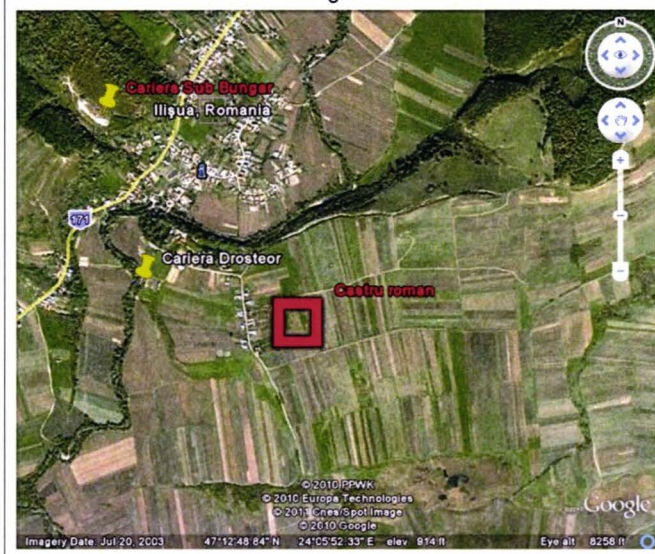
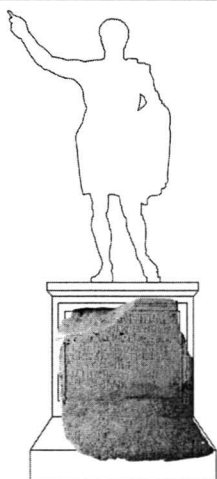

Fig. 3

Fig. 4

Planșa II

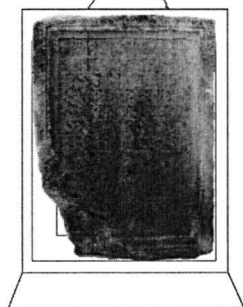
I.1.1.

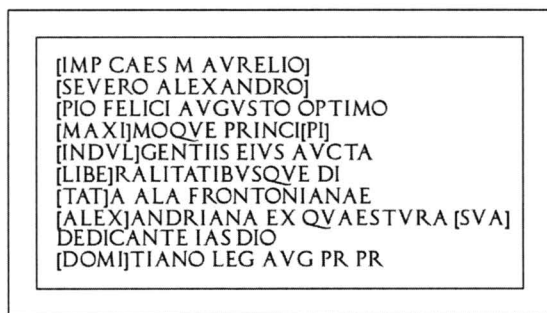
I.1.2.

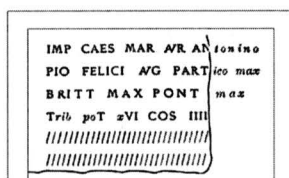
I.1.4.

I.1.3.

I.1.5.

I.1.6.

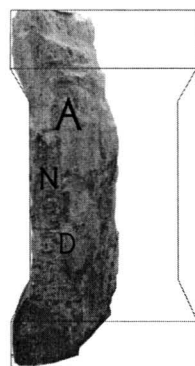
Planşa III

I.2.1.

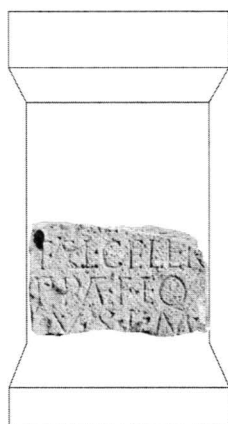
I.2.2.

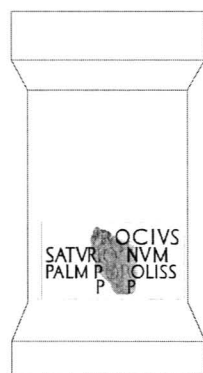
I.2.3.

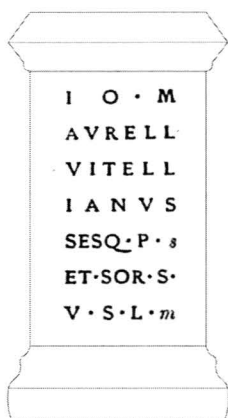
I.2.4.

I.2.5.

I.2.6.

I.2.7.

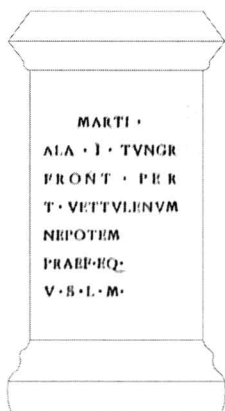

I.2.8.

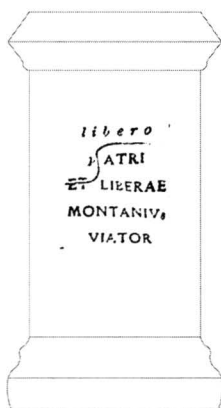

I.2.9.

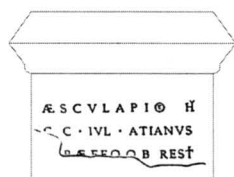
Planșa IV

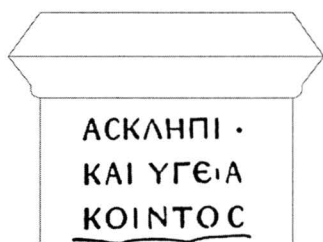
I.2.10.

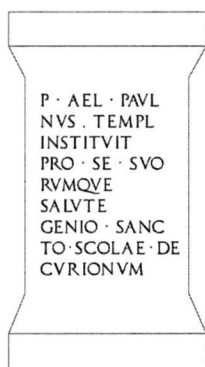
I.2.11.

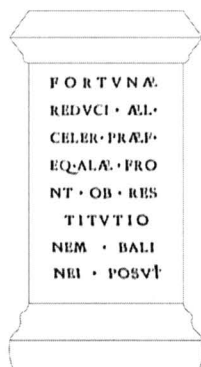
I.2.12.

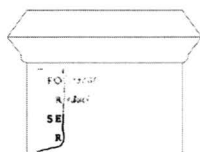
I.2.13.

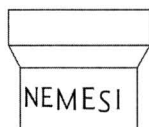
I.2.14.

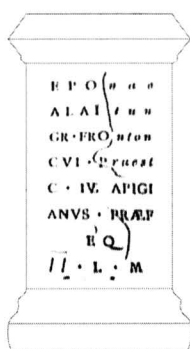
I.2.15.

I.2.16.

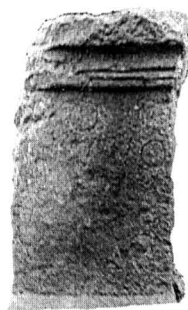
I.2.17.

I.2.18.

I.2.19.

I.2.20.

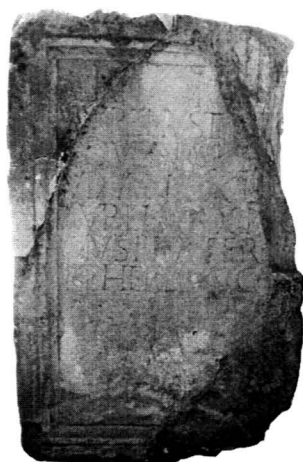
Planșa V

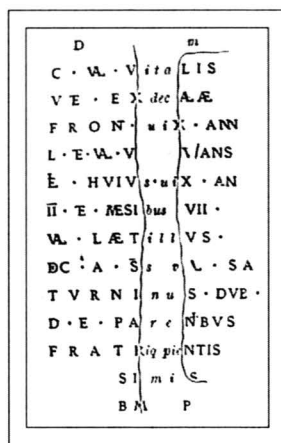
I.3.a.1.

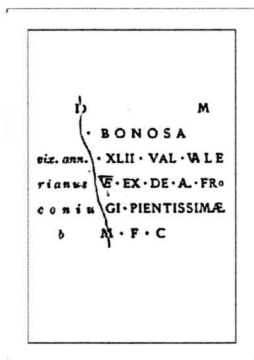
I.3.a.2.

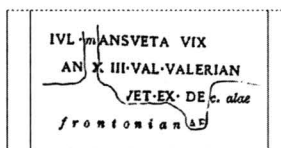
I.3.a.3.

I.3.a.4.

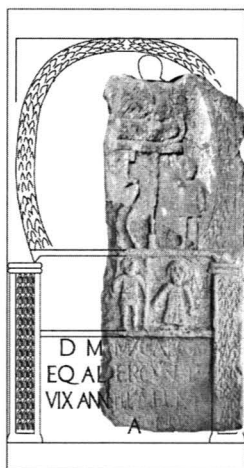

I.3.a.5.

I.3.a.6.

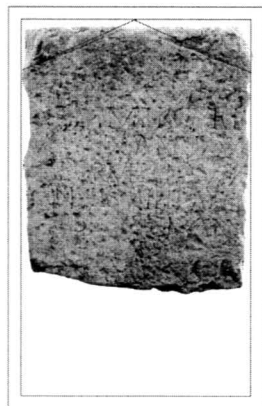
Planșa VI

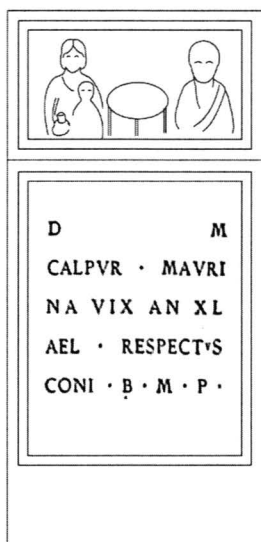
I.3.b.1.

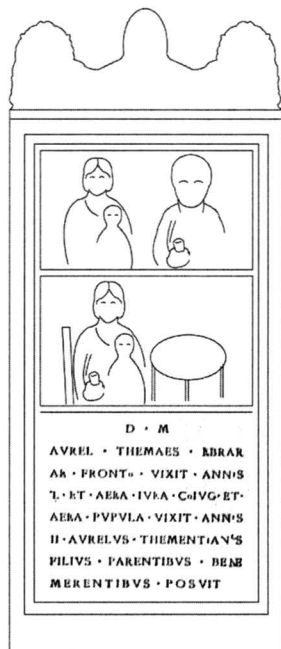
I.3.b.2.

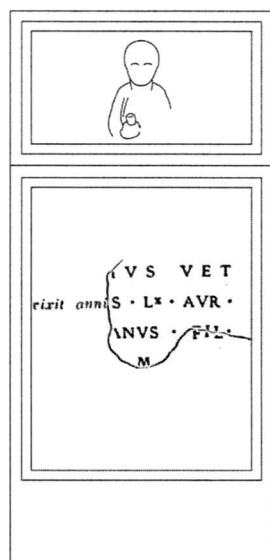
I.3.b.3.

I.3.b.4.

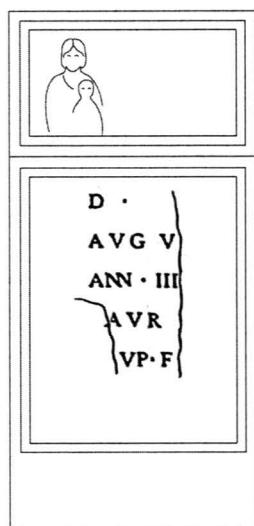

I.3.b.5.

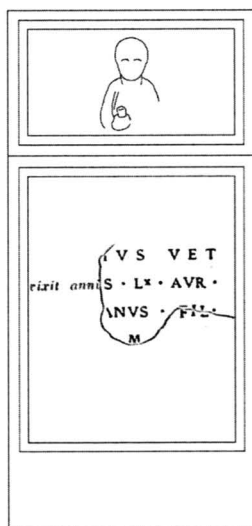

I.3.b.6.

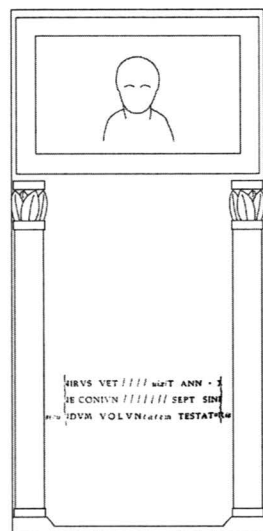
Planșa VII

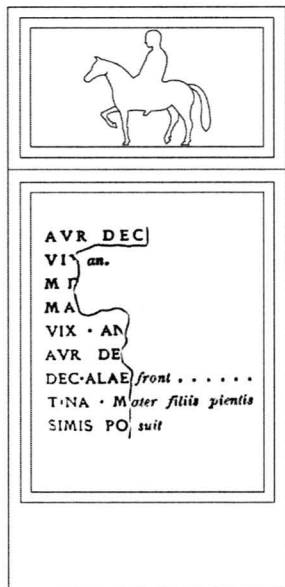
I.3.b.7.

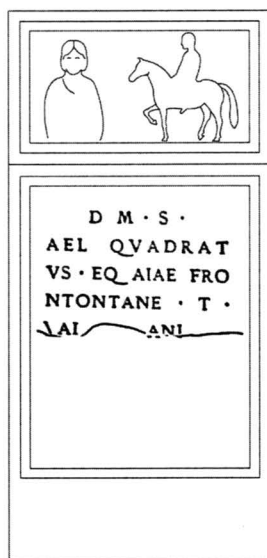
I.3.b.8.

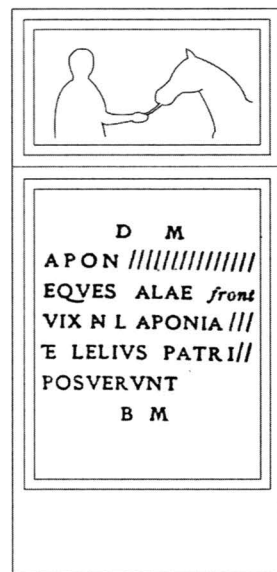
I.3.b.9.

I.3.b.10.

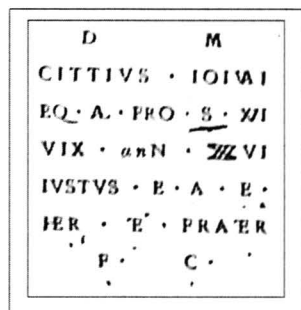

I.3.b.11.

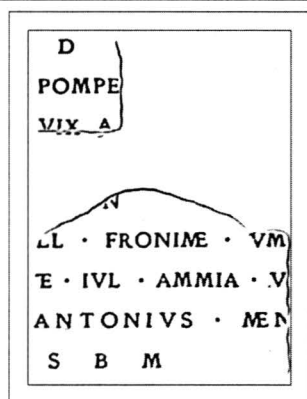

I.3.b.12.

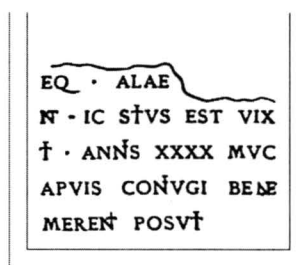
Planșa VIII

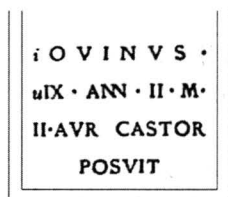
I.3.b.13.

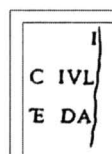
I.3.b.14.

I.3.b.15.

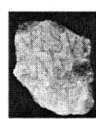
I.3.b.16.

I.3.b.17.

I.4.1.

I.4.2.

I.4.3.

I.4.4.

I.4.5.

I.4.6.

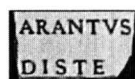
I.4.7.

I.4.8.

I.4.9.

I.4.10.

I.4.11.

I.4.12.

I.4.13.

I.4.14.

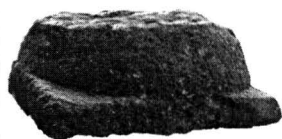

I.4.15.

I.4.16.

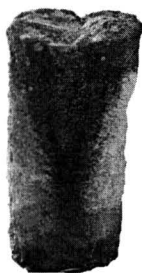
Planşa IX

II.1.1.

II.1.2.

II.1.3.

II.1.4.

II.1.5.

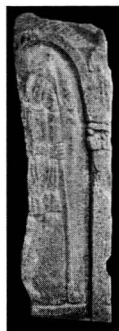
Fig. 6

A

B

C

II.2.1.

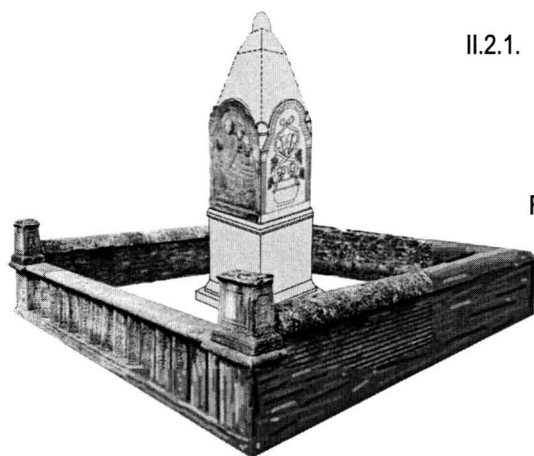
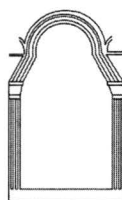
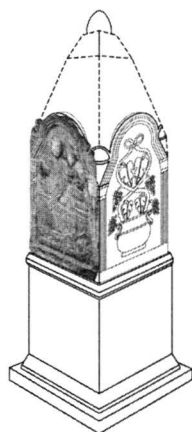

Fig. 7

Planșa X

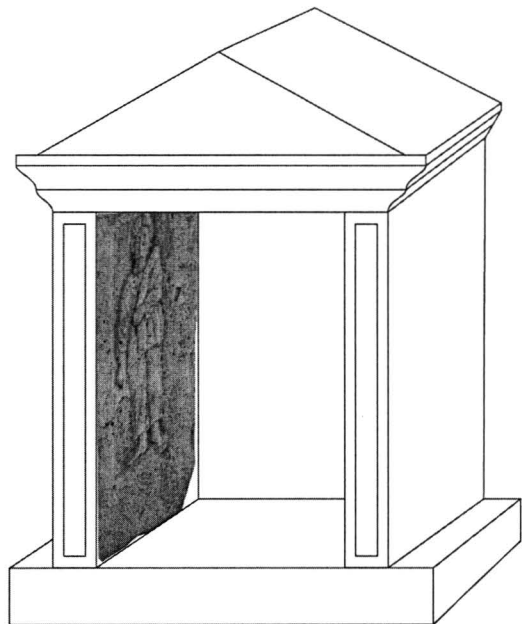
II.2.2.

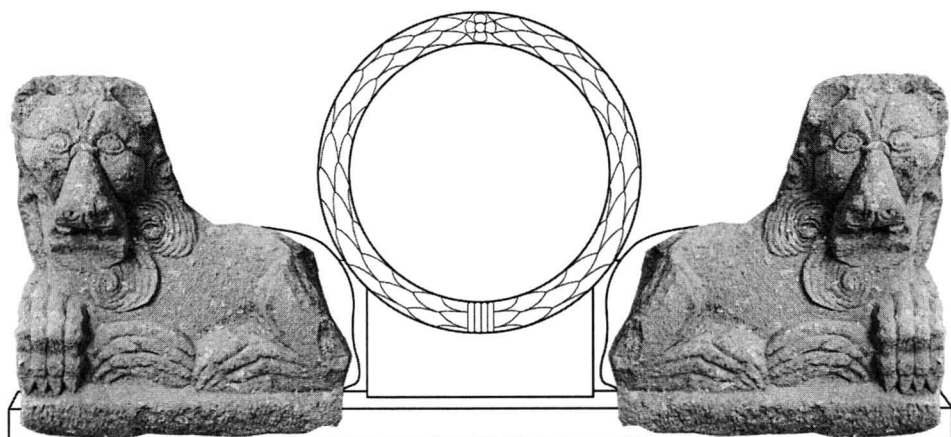
II.2.3.

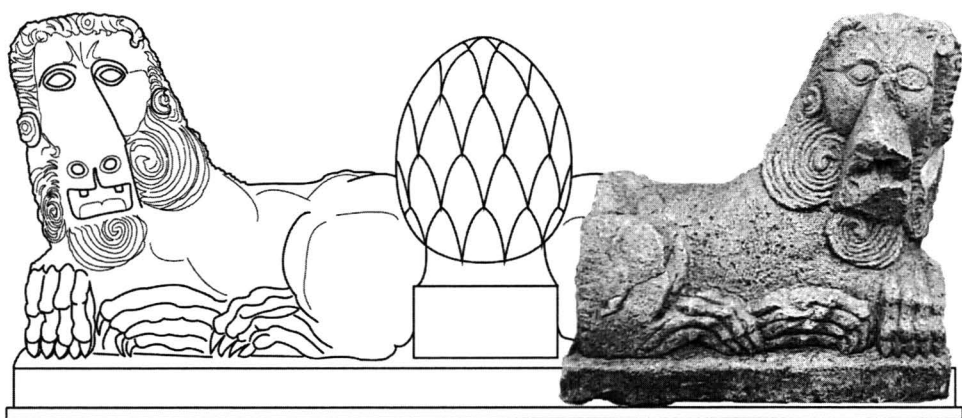
II.2.4.

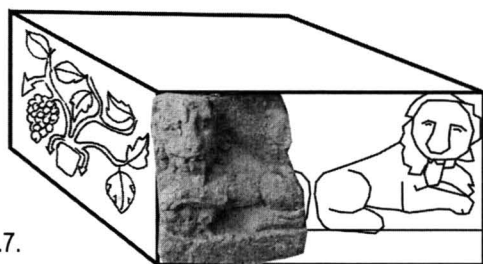
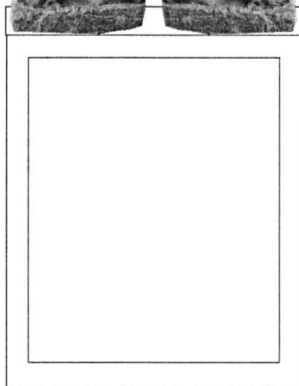
Planșa XI

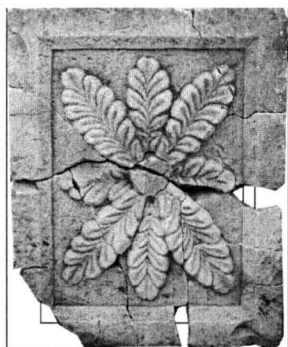
II.2.5.

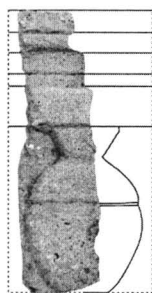
II.2.6.

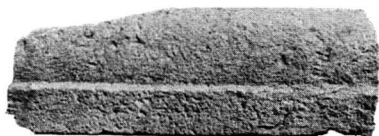
II.2.7.

II.2.8.

II.2.9.

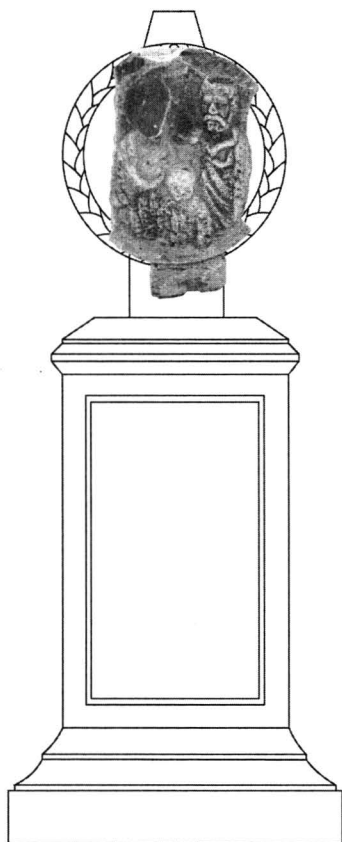

II.2.10.

II.2.11.

Planşa XIII

III.1.1.

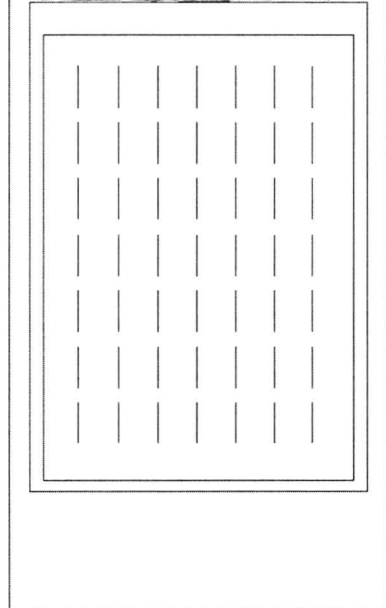
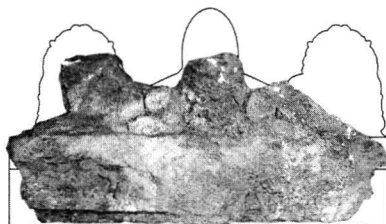

III.1.2.

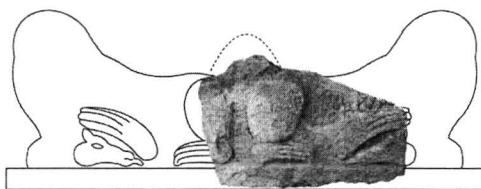
Planșa XIV

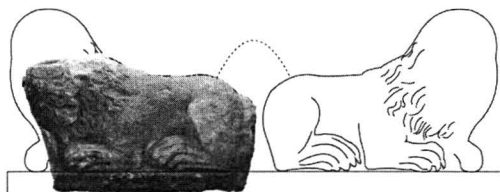
III.2.1.

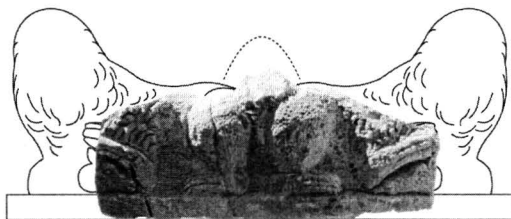
III.2.2.

III.2.3.

III.2.4.

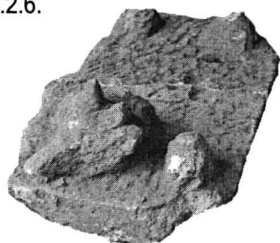

III.2.5.

Planșa XV

III.2.6.

III.2.7.

III.2.8.

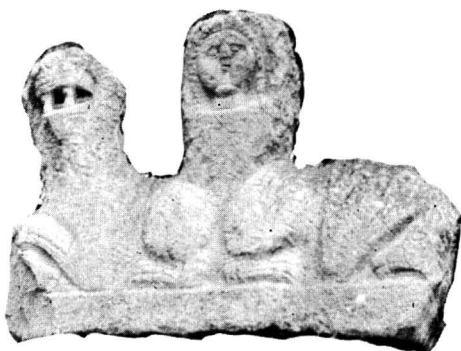
III.2.9.

III.2.10.

III.2.11.

III.2.12.

Planșa XVI

IV.1.1.

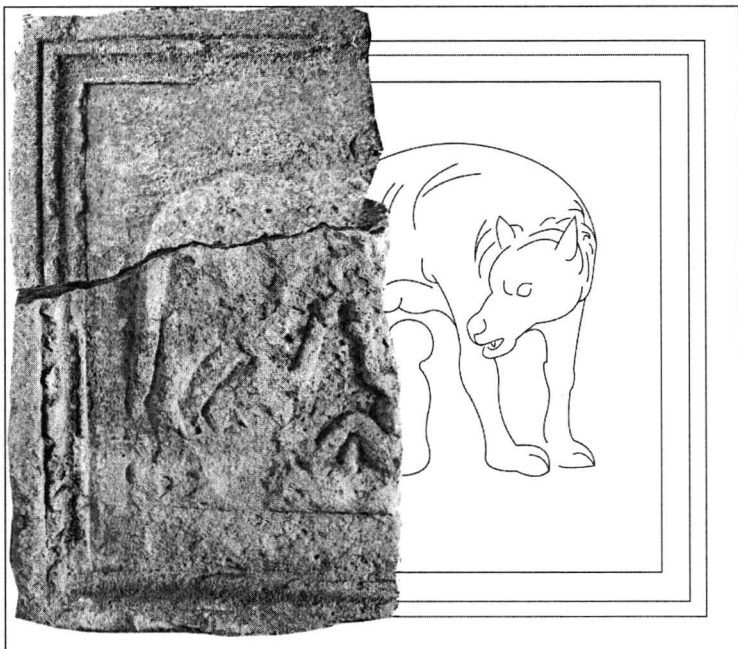

IV.1.2.

IV.1.3.

Planșa XVII

IV.2.1.

IV.2.2.

Planșa XVIII

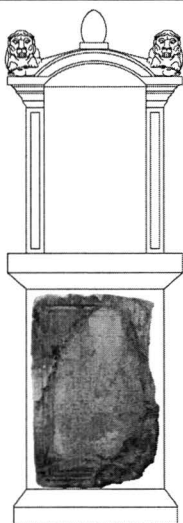

Fig. 8

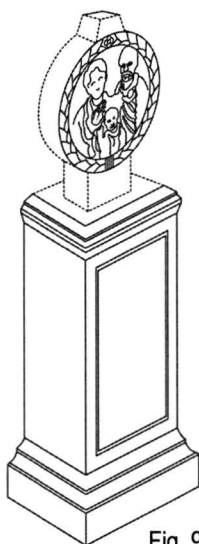

Fig. 9

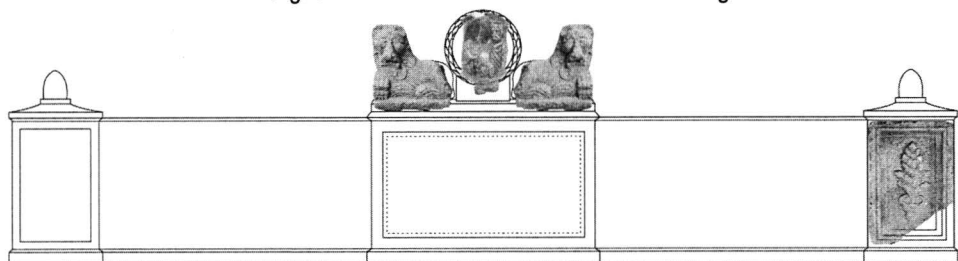
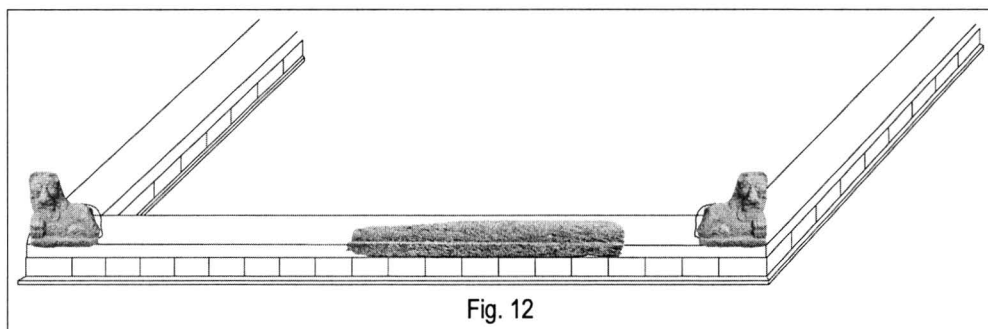

Fig. 10

Fig. 11

Planșa XIX

Planşa XX

ISBN 978-606-561-045-3